

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ
JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ
NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

Seitniyazov Q.M., Baltabayev O.O.

TOPONIMIKA

5110500 - “Geografiya oqıtıw metodikası” tálim baǵdarı talabaları ushın
oqıw-metodikalıq qollanba

Nókis-2021

УДК 911.
ББК 26.8.
S-44.

Seitniyazov Q.M., Baltabayev O.O.

Usı oqıw-metodikalıq qollanba universitetler hám pedagogikalıq institutlar geografiya qánigeligi talabaları ushın arnalǵan. Sonıń menen birge, onnan ulıwma tálim mektepleri, akademiyalıq licey hám kolledjlerdiń, geografiya páni oqıtıwshıları óz jumısında paydalanıwları múmkin. Bunnan basqa, ol geografiyalıq atamalar hám terminler menen qızıǵıwshı hám izleniwshiler ushın da júdá paydalı qollanba boladı.

JUWAPLÍ REDAKTOR:

Allanazarov K.J. – Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti tábiyiy geografiya hám gidrometeorologiya kafedrası baslıǵı, geografiya ilimleri kandidatu, docent.

PIKIR BILDIRIWSHILER:

Utepova G.B. – Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu geografiya oqıtıw metodikası kafedrası baslıǵı, geografiya ilimleri kandidatu, docent.

Embergenov N.J. – Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti geografiya hám tábiyiy resurslar fakulteti dekanı, geografiya ilimleri kandidatu, docent.

Oqıw - metodikalıq qollanba Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń Ilimiy-oqıw metodikalıq Keńesiniń (29-dekabr 2020-jıl №3 sanlı bayanlaması) qararı menen baspadan shıǵarıwǵa usınıldı

KIRISIW TOPONIMIKANÍŃ WAZÍYPASÍ HÁM ILIMLER SISTEMASÍŃDAĞÍ ORNÍ

Reje:

1. Kirisiw. Toponimika pániniń maqseti hám wazıypaları.
2. Ilimler sistemasında toponimikanıń ornı hám áhmiyeti.
3. Toponimika hám geografiya pánleriniń baylanısı.

Temanıń maqseti: Toponimika pániniń maqseti hám wazıypalarınan kelip shıǵıp, onıń integral pán ekenligi haqqında ilimiy túsinik beriw hámde toponimikanıń geografiya ilimi sistemasında tutqan ornın anıq belgilewden ibarat.

Tayanış sóz hám atamalar: Toponimika, toponimiya, toponim, geografiyalıq atama, orın ataması, appeliyativ, menshikli atlıq, onomastika, integral ilimiy baǵdar, “shegaralıq” pán, toponimniń adreslik funkciyası.

Házirgi waqıtta ilimiy izertlew jumısları kóbinese bir neshe pánlerdiń maqseti tutasqan jerde jaqsı rawajlanbaqta. Geografiyalıq atamalardı úyreniwshi toponimika – sonday pánler qatarına kiredi. Toponimika ilim sıpatında, sońǵı ásir dawamında tez pát penen rawajlanbaqta. Sebebi, ilimniń úyreniw obyektı menen geografiyalıq atama – milliy hám ruwxıy qádiriyatlardıń ajıralmas bólimi esaplanadı, olardı úyreniw barlıq waqıtta da áhmiyetli másele bolıp esaplanadı. Ásirese, jámiyet, ilim-pánniń tez pát penen rawajlanǵan házirgi dáwirde, geografiyalıq obyektlerdiń atamalarına qoyılatuǵın talaplarda ózgerip barmaqta. Nátiyjede, geografiyalıq atamalardıń bolǵan qızıǵıw, waqıtıń ótiwi menen kemeygen emes, kerisinshe sezilerli dárejede kóbeydi.

Bizlerge belgili, geografiyalıq atamalar házirgi zaman civilizaciyasınıń ajıralmas bólimi esaplanadı, sonlıqtan, insaniyattı, jámiyetti ásirler dawamında qalıplesken ózine derek toponimikalıq ortalıqsız kóz aldına keltiriw qıyın. Uzaq tariyxqa iye bolǵan elimiz toponimiyası da sonday ózine tán milliy miyrasımız bolıp tabıladı. Húrmetli prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevtıń, «...tariyxıy miyrastı asırap-abaylaw, úyreniw hám áwladlarǵa qaldırıw, mámleketimiz siyasatınıń eń baslı baǵdarlarınan biridur» - degen, sózleriniń tıp-tiykarında da tariyxıy miyrasımızǵa baylanıslı derek sıpatında elimiz toponimlerin úyreniw máselesi de jatadı.

Sońǵı waqıtlarda orın atamalarınıń kelip shıǵıw nızamlıqları, tariyxıy qatlamları, toponimler klassifikaciyası túrleri, geografıyalıq obyektlerge atama beriw hámde olardıń izertlew metodları máseleleri kópshilik qánigelerdi qızıqtırmaқта. Sonıda aytıp ketiw orınlı, búgingi kúnge deyin, hátte Eski Awqam dáwirinde de toponimika páni boyınsha arnawlı oqıwlıqlar bolmaǵan. Sońǵı jılları baspadan shıqqan S.Qoraev (Toponimika. T., 2006.-320 b.) hám A.Nizomov (Toponimika. T., 2012.-120 b.), Q.Hakimov (Toponimika. T., 2012.-368 b.) lardıń sabaqlıq hám oqıw qollanbalarınan paydalanıp kelinggen.

Toponimika pániniń maqseti hám wazıypaları

Bizdi qorshap turǵan hár qanday geografıyalıq obyekttiń ataması bar, olar obyektlerdi bir-birinen ajratıp turıw ushın xızmet etedi. Sol sebepli, tildegi kóp sózler atamalarǵa (menshikli atlıqqa) aylanǵan. Sizler menen buyımlardı (kitap, stol, stul, televizor), tirishilikti (adam, qus, haywan, ósimlik), qıyalıy túsiniklerdi (quwanış, ǵázep, gózzallıq hám.t.b.), sapa hám qásiyetlerdi (jaqsı, úlken, jaman, tereń, miynetkesh) hám basqalardı aytıwǵa boladı. Bul sózlerdiń hár biri anıq bir predmetke tiyisli emes, biraq uqsas predmetlerdi belgileydi.

Basqasha aytqanda, olar ǵalabalıq atlıqlar, yaǵnıy, apellyativler (latinsha, appellativum-“menshikli atlıqtıń sáwlesi”) esaplanadı. Biraq, tilde sonday sózler de bar, olar tek bir predmet yamasa obyektke tiyisli sóz onı basqalardan parıq qılıwı ushın xızmet etedi. Bunday sóz yamasa sózler birikpesi menshikli atlıq dep ataladı. Menshikli atlıq - qandayda bir geografıyalıq obyektte basqa obyektlerden parıq qılıw ushın xızmet qılatuǵın sóz yamasa sózler birikpesi, onim: Mirzashól, Tashkent, Samarqand hám t.b. Geografıyalıq atamalar, yaǵnıy, toponimler (grekshe, topos - “orın, mákan”; onima - “atama”) de menshikli atlıqlar bolıp, onıń eń rawajlanǵan túri. Hár bir geografıyalıq obyekttiń óz atı bar, ol orınıń birde-bir ózgesheligin yamasa obyekt penen baylanıslı tariyxıy waqıya-hádiyselerdi ózinde kórsetken ápiwayı sóz benen orınıń baylanısı esaplanadı. Geografıyalıq atamalar «óli» sózler emes, bálkim negizinde xalıq ómiri, tariyxı, tili hám soǵan uqsas basqa kóplegen sırlardı asırıp atırǵan ruwxıy ǵáziynesini.

Toponimler álemi hár túrli hám qızıq. İnsan payda bolǵanınan berli kóp sanlı hám qıyın atamalar dúnyasında jasaydı. Jer sharında hár túrli dáwir hám tilge tiyisli millionlaǵan geografıyalıq atamalardı kóriw múmkin. Olardı

hár kúni radiodan esitemiz, gazetada oqıymız, teleekranlarda hám kompyuter monitorlarında kóremiz. Atlas hám geografıyalıq kartalardı atamalarsız kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Ómirde bolıp ótken yamasa bolıp atırǵan kóplegen waqıyalardı geografıyalıq atamalar arqalı túsiniw alıw múmkin.

Qánigelerdiń aytıwınsha, atamanıń mánisi obyektke atama berilip atırǵan waqıtta áhmiyetli, keyin bolsa ol názerden biraz shette qaladı. Sol sebepli, kópshilik waqıtta bizge jaqsı tanıs bolǵan geografıyalıq atamalardı da qanday mánige iye ekenligin bilmeymiz, tek zárúrlık payda bolǵanda ǵana ol haqqında oylaw kerek boladı. Ulıwma, insan onıń tuwrıdan-tuwrı átirapta bolıp atırǵan waqıya hádiyselerge múnásibetin bildirmey qalmaydı. Sol sebepli, adamlar názerine túsken dúnyadaǵı hámme nárseniń ataması bar, demek insan atama bermesten jasay almaydı. Adamlar bir geografıyalıq obyektte, ekinshisinen parıq qılıw ushın túrli atamalardı oylap tapqan. Basqasha aytqanda, jámiyet ómirinde bolıp ótken hár túrli waqıyalar orın atamalarında belgilenip qalǵan.

H.Hasanov aytqanıday, atamalardıń óz tariyxı, xalıq, qáwim, tábiyat, xojalıq, hádiyse hám ashılıwǵa tiyisli. Eger atamalar tariyxı tilge kirse, tawlar hám suwlardıń ózgesheligi, ósimlikler, haywanat túrleri, sawda-satıq, kásip-óner, ǵáziyneler, ǵúresler hámmesi kórinedi. Demek, toponimler adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń áhmiyetli elementlerinen biri, tábiyat, tariyx, ómir adamzat aynası esaplanadı. Sonday eken, házirgi jámiyetti, zamanagóy civilizaciyanı, xalıqlar hám mámleketler ortasındaǵı hár qanday baylanıstı geografıyalıq atamalarsız kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Mádeniyat hám ilim-pánniń rawajlanıwı, rawajlanıp atırǵan xalıqaralıq baylanıslar geografıyalıq atamalardı barǵan sayın kóbirek qollanıwdı talap etpekte.

Belgili bir aymaқтаǵı geografıyalıq atamalardıń jıynaǵı sol aymaқта jasawshı xalıqlardıń ásirler dawamında, atamalar jaratıwdaǵı dóretiwshilik jemisi esaplanadı. Dúnyada qansha geografıyalıq atama bar ekenligin hesh kim anıq bilmeydi. Shama menen, pútkil jer sharında yarım milliardtan artıq geografıyalıq atama bar. Olar qatarına say, bulaq, qudıq, jar, qır, ǵúzar, kóshe sıyaqlı mikrotoponimler kirmeydi. Eger, jer júzindegi barlıq úlken-kishi orın atamaların esapqa alıw imkanı bolǵanda, san-sanaqsız bolar edi.

Geografıyalıq atamalar – bul mámleket, qala yamasa birde-bir tábiyiy obyekt penen tanısıwda onıń vizitkası wazıypasın atqaradı. Sol sebepten, toponimlerdiń jaratılıwı sebeplerin ańlaw, olardıń qalıplesiwi, rawajlanıwı,

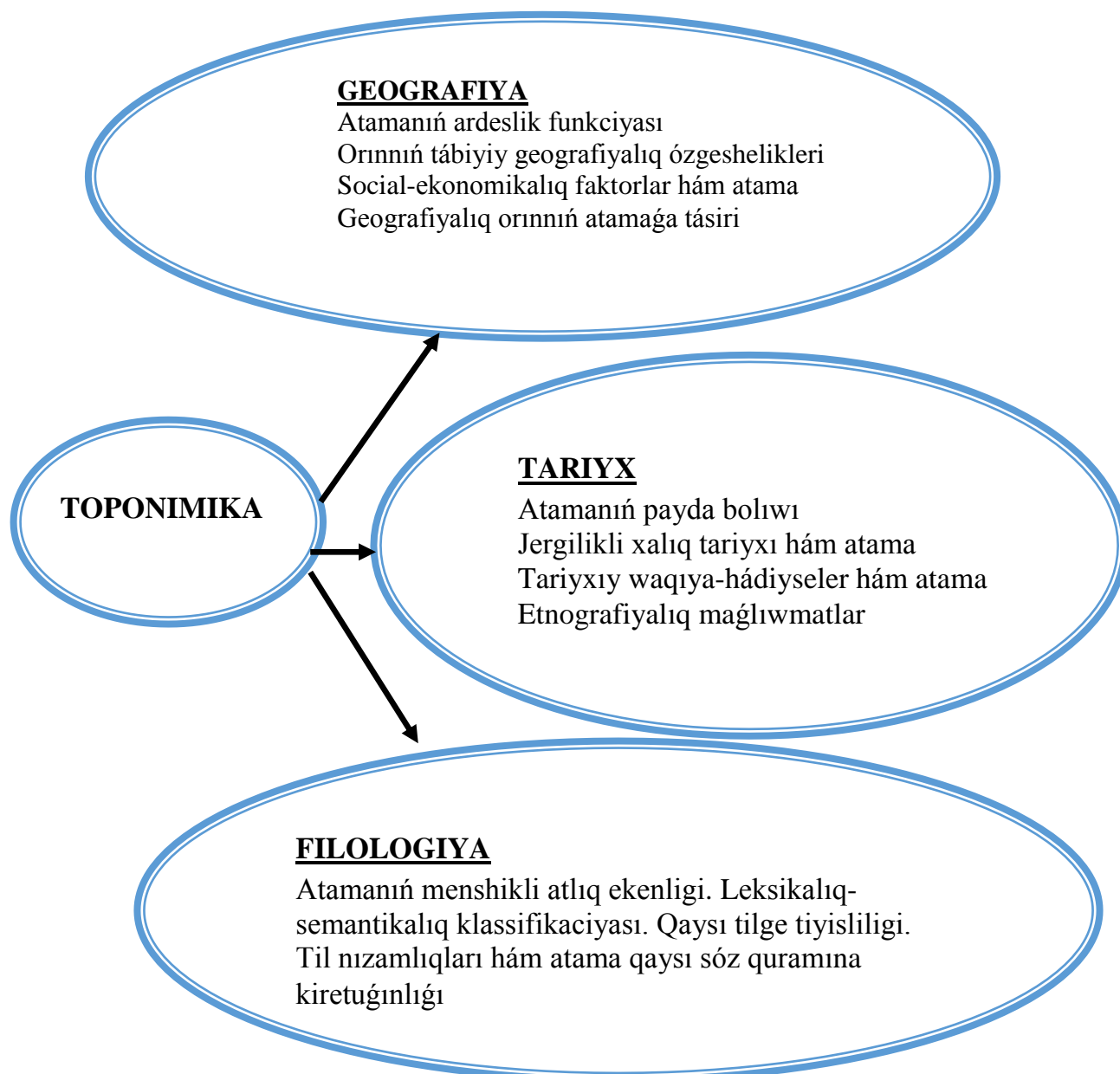
ómiri, ózgeriwi, adreslik funkciyası, informaciya tasıwı hám qanday máni ańlatatuǵınlıǵın anıqlaw zárúrligi payda boladı. Joqarıda aytıp ótilgenindey, usı máselelerdi anıqlaw menen arnawlı pán esaplanǵan **T O P O N I M I K A** shuǵıllanadı. Sonıń menen birge, orın atamaları ilimiy, siyasiy, ámeliy hám tárbiyalıq áhmiyetke iye ekenligi sebepli, basqada pánler ushın da úyreniw obyektı esaplanadı.

Toponimika hám toponimiyanı bir-birinen parıqlaw maqsetke muwapıq. Toponimika – geografiyalıq atamalardıń payda bolıwı, qalıplesiwi, rawajlanıwı, házirgi jaǵdayı, mánis-mazmunı, aytılwı hám jazılıwın úyreniwshi ilimiy pán. Toponimiya – degende belgili bir aymaqtaǵı geografiyalıq atamalardıń jıyındısı názerde tutiladı. Basqasha aytqanda, toponimiya toponimika pániniń úyreniw obyektı esaplanadı.

Toponimikanıń pánler sistemasındaǵı ornı

Toponimika integral ilimiy baǵdar, «shegaralıq» pán esaplanadı. Ol geografiya, filologiya (lingvistika) hám tariyx sıyaqlı pánlerdiń mápleri tutasqan jerde payda bolıp, olardı ózinde birlestirip rawajlanǵan. Sol sebepten, toponimikanıń iyelegen ornı, onıń pánler sistemasındaǵı ornı, túrli qaraslardıń kelip shıǵıwına sebep bolǵan. Hár qanday salmaqlı toponimikalıq material hár úsh páнге de úyreniw hám izertlew deregi esaplanadı, biraq, onı hár bir izertlewshi óz qánigeligi kózqarasınan úyrenedi.

Geografiyalıq kartada keltirilgen bay hám túrli informaciylar arasında atamalar bólek orın tutıwı hámde toponimniń adreslik funkciyası til – fakti hám tariyx – hádiysesinen kóre áhmiyetlirek ekenligin hesh kim biykar etpeydi. Ol áhmiyetli social – siyasiy funkciyanı atqaradı, jer júzindegi barlıq geografiyalıq obyektler ushın orientir wazıypasın atqaradı. Bul pikirdi tastıyıqlap filolog-toponimist alım *T.Nafasov* bılay dep jazǵan: «...eski geografiya páni qushaǵında payda bolǵan jańa baǵdarlardan biri toponimika esaplanadı. Toponimiya menen erteden geograflar, geografiya páni shuǵıllanıp kelgen. Keyin bolsa bul taraw menen tariyxshılar, arxeologlar qızıǵıp, tariyxıy atamalardıń mánisi, quramı, qaysı tilge tiyisliligi sıyaqlı máselelerdi izertledi. Eń sońında toponimiya lingvistlerdiń izertlew obyektine aylandı». Toponimikanı integral eki “shegaralıq” pán ekenligin tómendegi sızılmada da kóriw múmkin.

Toponimlerdiń adreslik funkciyası qanshelli áhmiyetli ekenligin rus toponimisti *V.A.Nikonov* anıq túsindirgen: «Bir máwrit qıyal súreyik, planetamızda geografiyalıq atamalar óshirip taslandı. Qalalar, awıllar, dáryalar, teńizler, tawlar, mámleketler, kósheler hámmesi atamasız. Nátiyjede, transport baylanıstan shıqqan, adamlar qay jerge júriwin, júklerdi qay jerge túsiriwin, tez járdem mashinası qay jerge barıwin bilmeydi, jáhán xojalıǵı kriziske, insaniyat bolsa algashqı dáwirge túsip qalıw qáwpi payda bolǵan bolar edi, bunıń hámmesi kishkene ǵana bir geografiyalıq atama sebepli».

“Toponimist *V.A.Nikonov*tıń izinen bizde bir máwrit qıyal súreyik. Eger (kóshe, stanciya, qala) atamaldıń hámmesi óshirip taslansa ne boladı? Bunda pochtanıń jumısı toqtap qaladı, tez járdem mashinası kóshelerdi

tawalmaydı, adamlar qaysı avtobusqa miniwin bilmeydi, Namanganğa jiberilgen júk Xorezmge barıp qalğan bolar edi” dep jazğan edi belgili toponimist alım, professor H.Hasanov.

T.Nafasovtıń jazıwınsha, uzaq waqıtlar toponimikanı geografialıq pán, geografiya ilimine tán ilimiy baǵdar degen kózqaras ústemlik etti. Bul pikir payda bolıwınıń obyektiv sebepleri bar. Orın ataması – geografialıq obyektтіń arnawlı, jer sharınıń belgili toshkasında bar bolğan xalıq jasaw orınlarınıń, jer júzi formalarınıń ataması sıpatında dáslep ilimge geografiya páni hám onıń izertlewshileri tárepinen kiritilgen. Juwmaqlap aytqanda toponimist alım, geografiya toponimikanıń baslamashısı degen pikirdi aytıp ótken. Solay etip, XX ásirdeń ekinshi yarımında geografialıq ilimlerdeń jańa klassifikaciyasın jaratqan geograf alımlar (Ryabchikov, 1959, Kalesnik, 1961), toponimikaǵa da sol qatardan orın ajratqan. A.V.Marakuev bolsa, toponimikanı geografialıq pán dep esaplap ol haqqında shıǵarma jazğan.

Ápiwayı etip aytqanda, orın atamalarınıń ózine tán táreplerinen biri, olarda kóbinese geografialıq ortalıqtıń ózgeshelikleri – relyef formaları, ósimlik hám haywan atamaları sáwlelengen boladı. Sonı esapqa alğan halda aytıw múmkin, hár qanday tilge tiyisli hám tariyxıy toponimikalıq izertlewler de, tek belgili geografialıq aymaqta ámelge asırılıwı múmkin. Demek, toponimler tek til nızamlıqları járdeminde emes, bálkim, kóbinese geografialıq nızamlıqlar tiykarında da payda boladı. Xalıq belgili bir tábiyat hádiyesin geografialıq termin menen kórsetedi, sol sebepten, geografialıq atamalar quramında olar kóp ushıraydı. Toponimika menen shuǵıllanıwdı niyet etken hár qanday qánige álbette, geografiyadan jaqsı xabardar bolıwı kerek. Basqasha etip aytqanda, geografianı jaqsı bilmey turıp toponimika menen shuǵıllanıw isenimli nátiyjeler bermeydi.

Geografialıq atamalar barlıq waqıtta qandayda bir tariyxıy sharayatta dúnyaǵa keledi hám júdá uzaq waqıt saqlanıp qalıwı sebepli tariyx páni ushın da júdá úlken áhmiyetke iye. Anıǵıraq etip aytqanda, hár bir atamanıń óz tariyxı bar, onda belgili tariyxıy waqıyalar engizilgen. Solay eken, hár bir atama sonday bir tariyx bolıp olar anıq bir tariyxıy waqıyalar menen baylanıslı jaǵdayda payda bolğan. Sonı isenim menen aytsaq boladı, toponimiyada xalıq migraciyası, urıslar, etnikalıq baylanıslar óz sáwlesin tapqan hám hár bir tariyxıy dáwirdeń ózine tán toponimikalıq qatlamları bar.

Tariyxshı alım *A.Nabiev* toponimikanıń tutqan ornına óz qatnasın bildirip bılay jazğan: “Demek, toponimika úlketanıwdıń ajıralmas bir bólegi

esaplanadı. Házirgi waqıtqa kelip, úlketanıw boyınsha alıp barılıp atırğan izertlew jumısları menen bir qatarda onıń ajıralmas bólegi bolğan toponimika da áste-aqırın social pánler qatarında rawajlanıp barmaqta”. Rus alımı A.I.Popovtıń “Toponimika – tariyxıy pán” atlı shıǵarma jazǵanlıǵı da belgili. Juwmaqlap aytqanda toponimika tariyx páni menen úzliksiz baylanıslı.

Toponimika lingvistika páni menen de úzliksiz baylanıslı. Sebebi, toponim – bul sóz, menshikli atlıq, lingvistikalıq kategoriya, til jemisi, sol sebepli til nızamlıqlarına boysınadı hám filologlar tárepinen úyreniledi. Atamalar tildegi belgili qatlamnıń tariyxı, qáliplesiwi, rawajlanıwın ózinde sáwlelendirgen. Til iliminde menshikli atlıqlardı úyreniwshi onomastika (grekshe, onomastike – “at beriw óneri”) tarawı bar. Onomastika – menshikli atlıqlardıń túrlerin yamasa onimlerdı úyrenedi, solardan, adamlar atı – antroponim, ósimlik atı – fitonim, haywanlar atı – zoonim, ruw, qáwim, xalıqlar atı – etnonim hám t.b. Solar qatarında geografıyalıq obyektlerdiń menshikli atlıqlarına yamasa toponimlerge de óz aldına itibar beredi.

E.M.Murzaev toponimikanı pánler sistemasındaǵı ornına baha berip, bul máselede alımlar arasında qarama-qarsı pikirler bar ekenligi hám ol házirge shekem sheshilmegenligin bildiredi. H.Hasanov ta bul máselede óz pikirini bildirip: «Toponimika negizi geografıyanıń bir tarmaǵı bolıp, til ilimine de, tariyx ilimine de tıǵız baylanısqan. Toponimikanı til bilimi yamasa tariyx pániniń bir tarmaǵı desek qáte bolmaydı. Hár bir pán izertlewshisi toponimikalıq izertlewlerde óz qánigeligin ústin qoyadı», dep jazǵan.

Joqarıdaǵı pikirlerden kelip shıǵıp sonı aytıw múmkin, hesh bir pán toponimikalıq izertlewlerde “monopoliya”ǵa iye bolmawı kerek. Toponimikaǵa lingvistikalıq, tariyxıy hám geografıyalıq izertlew metodlarınan nátiyjeli paydalanatúǵın óz aldına pán sıpatında qaraw kerek. Juwmaqlap aytqanda, toponimika – ǵárezsiz “shegaralıq” pán. Ol bólek ilimiy baǵdar sıpatında geografıya, til bilimi hám tariyx pánleriniń imkaniyatlarınan tuwrı paydalansa úlken nátiyjelerge erisiwi múmkin.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimika pániniń maqseti hám waziypası neden ibarat?*
2. *Toponimika pániniń predmeti hám obyektı haqqında maǵlıwmat beriń.*
3. *Toponimikanıń pánler sistemasındaǵı ornın anıq belgileń.*
4. *Toponimika hám geografıya baylanısı haqqında neni bilesiz?*

Test

1. Toponimika integral hám shegaralıq pán degen túsinik qanday mánige iye?

A. Geografiya, lingvistika, tariyx pánleri mápleri tutasqan jerinde payda bolǵan.

V. Filologiya, tariyx, etnologiya pánleri shegarasında payda bolǵan.

S. Tariyx, filosofiya, ekonomika pánleri menen integrallasqan.

D. Biologiya, filosofiya hám tariyx pánleri shegarasında payda bolǵan.

2. Toponimika sózi qaysı tilden alıńǵan?

A. Grek

V. Latın

S. Arab

D. Parsı

3. Toponimiya degenimiz ne?

A. Belgili aymaqtaǵı orın atamaları jıynaǵı

V. Jer atamaların úyrenetuǵın pán

S. Puqaralar turar jayları

D. Belgisiz atama

4. Belgili bir aymaqtaǵı orın atamaları jıyındısı....

A. toponimiya

V. toponimikalıq

S. toponomika

D. toponim

5. Oykonom bul ...

A. Puqaralar mánzili ataması

V. Qala ishindegi obyektler ataması

S. Dástúriy atama

D. Úńgirler ataması

TOPONIMIKANÍN TIYKARǒÍ RAWAJLANÍW BASQÍSHLARI

Reje:

1. Áyyemgi dúnya hám orta ásirlerdegi toponimikalıq maǵlıwmatlar.
2. Ilimiy toponimikanıń payda bolıwı.
3. Házirgi zaman toponimika paniniń qáliplesiwi hám rawajlanıwı.

Temaniń maqseti: Áyyemgi toponimikalıq maǵlıwmatlardıń qáliplesiwi, olardıń tiykarǵı rawajlanıw basqıshları, ilimiy toponimikanıń payda bolıwı hám házirgi zaman toponimika pání haqqında maǵlıwmat beriw hámde toponimika pánine qızıǵıwshılıq oyatıw.

Tayanış sóz hám atamalar: Pán, ámeliyat, ámeliy mútájlik, social mútájlik, geografiyalıq obyekt, ápiwayı ǵalabalıq atlıqlar, toponimge aylanıw, toponimikalıq maǵlıwmatlar, formantlar, ilimiy toponimika, házirgi zaman toponimikası.

Áyyemgi dúnya hám orta ásirler

Geografiyalıq atamalar hám olardıń máni mazmunına qızıǵıw civilizaciyanıń eń dáslepki basqıshlarında payda bolǵan. Sol sebepli, insaniyat tariyxı qanshelli eski bolsa, geografiyalıq atamalar da sonshshelli eski boladı. Adamlar dáslep hár qanday geografiyalıq obyektte ápiwayı ǵalabalıq atlıqlar – terminler menen ataǵan, yaǵnıy, suw, taw, kól, tóbe, jar hám basqa. Keyinala jámiyettiń rawajlanıwı menen orın atamaları da turaqlasıp barǵan, yaǵnıy, ǵalabalıq atlıqlardıń menshikli atlıqqa, toponimge aylanıwına sebep bolǵan. Máselen, eski túrkiy xalıqlar úlken dáryanı – ukuz, edil, jayhun dep ataǵan. Úlken dárya mánisin ańlatıwshı bul sózler keyinala dárya atamasına aylanǵan.

Hár qanday pán ámeliyat talapları tiykarında payda boladı hám rawajlanadı. Toponimika birinshi náwbette geografiyanıń ámeliy mútájlikleri tásirinde payda boldı. Dáslepki, sayaxatshılar ózleri payda etken jerlerge atama beredi, uzaq úlkeler hám qalalardıń atamaların hámmege bildirdi. Birinshi márte geografiyalıq atamalardı toplaп úyrengenler de geograflar bolǵan.

Toponimlerdi anıqlaw, klassifikaciyalawǵa arnalǵan dáslepki urınıslardı eski Mısır, Greciya, Qıtay, Hindstan, Iran, Vizantiya hám Rim tariyxshı hám geografları shıǵarmalarında hámde basqa da jazba dereklerinde ushıratıw múmkin. Antik dúnyada bolsa tariyxıy –

geografiyalıq shıǵarmalar jaratıw menen birge geografiyalıq atamalardı túsindirw dástúri payda bolǵan. Biraq, bul dawirde toponimlerdiń etimologiyasına túrlishe túsinek bergen. Kóbinese, jer atamalarınıń kelip shıǵıwı qandayda bir ápsanalıq syudjetler menen baylanısqa. Sonıń menen birge geografiyalıq atamalarǵa bazıda durıs túsinek berilgen, onda kobinese obyektıń real belgileri, geografiyalıq ornı hám basqa tárepleri itibarǵa alınǵan.

Eski hám dástlepki maǵlıwmatlardı *Geradottıń «Tariyx»*, *Strabonnuń «Geografiya»*, *Arrian*, *Plutarx*, *Kvint Kurciy Ruf* sıyaqlı eski dúnya alımları shıǵarmalarında ushıratıw múmkin. Mısalı, Geradot óz shıǵarmalarında mámleketler, qalalar, teńizler, dáryalar atamalarınıń mánisin tusindirip beriwge háreket etken. Antik dúnya avtorları geografiyalıq atamalardı, adam atları bar bolǵan atamalaw nızamlıqların hám olardıń ózara baylanısların anıqlamastan etimologiyalıq tárepten anıqlaǵan. Nátiyjede, toponimikalıq maǵlıwmatlar negizi qızıq bolsa da, biraq, ilimiy tiykarǵa iye bolmaǵan.

Toponimikalıq informaciyanı isenimli Derek sıpatında, dáslep eramızdıń I ásirinde ispan antik alımı *Pomponiy Mela* óziniń «Xorografiya» shıǵarmasında ilimiy tárepten izertlewge háreket qılǵan. Zamanagóy toponimikanı orta ásirlerde jasap ótken Orta Aziyalı alımlardıń xizmetlerisiz kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Sol dáwirde Orta Aziyada jazılǵan tariyx, geografiya, til bilimine tiyisli shıǵarmalarda toponimikaǵa baylanıslı maǵlıwmatlardı kóplep tabıw múmkin. Mısalı, 982-983 jıllarda, parsı-tájik tilinde, belgisiz avtor tárepinen jazılǵan «Hudud ul-olam» tariyxıy-geografiyalıq shıǵarmasında Mawarawnnahr wálayatları, qalaları, tawları, dáryaları hám olardıń atamaları, ásirese, aymaqtıń eski toponimiyası haqqında kóp ǵana maǵlıwmatlar tabıw múmkin.

Shıǵarmanıń tolıq ataması “Kitob hudud ul-olam min al-mashriq ila-l-maǵrib” (“Álemniń mashriqdan maǵribǵa shekem bolǵan shegaraları haqqında kitap”) bolıp, pánde qısqasha “Hudud ul-olam” túrinde tanılǵan. Kitap bir dana hám onı 1892-jılı *Abulfazl Gulpaygoniy* Samarqanddaǵı kitap dúkanınan tapqa. Ol arqalı kitap rus shıǵıstanıwshı alımı *A.G.Tumanskiy* qolına túsip, Sankt-Peterburgqa alıp ketilgen. Shıǵarma haqqında dáslep *A.Gulpaygoniy*, keyinala *A.G.Tumanskiy* informaciya bergen. Kitapta sol dáwirde belgili bolǵan wálayatlar hám patshalıqlar, olarda jasawshı qáwimler olardıń úrip-ádetleri hámde hár bir qalanıń tábiyiy-geografiyalıq sharaytı táriyiplengen. Mısalı, Sogd hám Ustrushona shıǵıs elleri arasında

eń abad jer, ol jerde ađın suwlar kóp, klimatı taza hawalı, adamları miymandos hám ádepli dep táriyiplegen. V.V.Bartold bul shıǵarmaǵa úlken áhmiyet berip óziniń bir qansha maqalalarında onnan qatarlar keltirgen.

Orta Aziya hám Ózbekstandaǵı jer atamalarına tiyisli jazba maǵlıwmatlardı *Yusuf Xos Hojibtiń* «Qutadǵu biliǵ», *A.Beruniydiń* «Nizamiy Masudiy», «Hindstan», «Saydana», *M.Narshaxiydiń* «Tariyxı Buxara», *Mirza Uluǵbektiń* «Turt ulus tariyxı» kibi shıǵarmalarında ushıratıw múmkin. Sol qatarı, Abu Rayhan Beruniy orın atamalarına táriyip berip bılay jazǵan: « ... biraq, kópshilik mámleketlerdiń atamaları házirgi waqıttaǵı atamalarınan pariq qıladı. Sol qatarı, tili basqa bolǵan qáwimler qanday da bir orındı iyelegeninde atamalar tez-tez ózgerip turadı. Basqa xalıq jergilikli atamalardı buzıp aytıp ketedi... Atamalardıń mánisin basqa tilge awdarmalaǵanda eki aytiliwin ańsatlastıratuǵın sesler menen jazǵanda atamalar ózgerip ketedi. Kópshilik waqıtta arablar shet el atamaların, arabshalap, sonday ózgetedi hám buzıp aytadı».

Túrkiy xalıqlar, sonıń menen birge ózbekler etnografiyası hám etnik tariyxın úyreniwde *Mahmud Koshǵariydiń* «Devonu luǵatit-turk» atlı shıǵarması ayrıqsha orındı iyeleydi. Kitapta ayırım qala hám awıllar xalqınıń lingvistikalıq hám etnikalıq quramı, sociallıq basqarıwǵa tiyisli qısqa táriypi, etnotoponimikası hám ayırım qáwim hámde urıwlarıń jaylasıwı haqqında qunlı maǵlıwmatlar keltirilgen. «Devonu luǵatit-turk»ti házirde qımbatlı toponimikalıq shıǵarma dep aytıw múmkin. Sebebi, onda toponimlerdiń etimologiyası, semantikası, grammatikalıq ózgeshelikleri, eski etnonimler, antroponimler, ósimlik hám haywanat atamalarına tiyisli qızıqlı maǵlıwmatlardı tabıw múmkin.

S.Qoraev maǵlıwmatlarına qaraǵanda, shıǵarmada ulıwma 160 tan artıq toponim tilge alınǵan. H.Hasanov bolsa kitaptı qımbatlı geografiyalıq derek esaplap ol haqqında ayrıqsha shıǵarma jazǵan. “Devon”da kóp ǵana geografiyalıq terminler berilgen, bul terminler házirgi waqıtta da keń qollanıladı. Ariq, art (ort), batiq, bulit, el, jar, keshik, kún, kók (osmon), muz, suw, taw, tún, tuman, úngir, qayir, qar, qudiq, qum, qis hám basqalar solar qatarında. Sonı ayrıqsha atap ótiw tiyis, geografiyalıq atamalardı ilimiy tiykarda izertlewdi shıǵıs orta ásir alımları miynetlerinde kóriw múmkin. XIII ásir geografiyalıq maǵlıwmatların toplan on tomli «Mújam al-buldon» (Mámleketler sózligi) atlı geografiyalıq sózlikti dúzgen alım *Equt Hamaviy* esaplanadı. Rus shıǵıstanıwshı alımı V.V.Bartoldtıń jazıwınsha, *Equt*

Hamaviy sol dáwirdegi bir qatar musulman mámleketlerine sayaxat etip, olardıń qala hám awılları haqqında kóp maǵlıwmatlar jazıp qaldırǵan. *A.L.Xromov* bolsa Equt Hamaviyni Orta Aziya hám Shıǵıs musulman mámleketleriniń birinshi toponimisti dep jazadı.

Sonı ayırıqsha atap ótiw kerek, onıń geografıyalıq atamalarǵa túsiniń beriwinde qollanǵan usılı házirgi toponimikada da jer atamaların topoformantlar tiykarında táriyiplew usılına júdá jaqın. Alım toponimler quramında birdey elementlerdiń qaytalanıwın birinshi bolıp anıqlaǵan. Mısalı, qala hám awıl atamaları quramında keletuǵın «obod» elementin, parsı-tájik tilinde puqaralıq punkti mánisin bildiredi dep jazǵan. «Obod»-elementi házirde de geografıyalıq atamalar quramında keń qollanıladı. Búgingi kúnde “obod” sózi tek xalıq jasaw punkti mánisinde qollanıladı sonıń menen birge, ayırım atamalarǵa yamasa ayırım sıpatlarǵa qosılıp orın atamasın payda etetuǵın, abadanlastırılǵan, ózlestirilgen, gúllep-jasnaǵan mánisindegi sóz de bolıp tabıladı.

Orta Aziya toponimiyasına tiyisli maǵlıwmatlardı *Rashididdin, Sharofiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Hofizi Abru, Hofiz Tanish Buxariy, Abulǵoziy Bahadırxan, Abu Tohirxuja, Ahmad Donish* kibi alımlar shıǵarmalarınan da tabıw múmkin. Qánigeler pikirinshe, X-XI ásirler Mawarawnnahr toponimiyasınıń úlken bólegi islamǵa shekem bolǵan dáwirde miyras qalǵan Shıǵıs Iran (sogd, boxtar, xarezmiy) tillerine tán toponimler quraǵan. Keyingi dáwir Mawarawnnahr toponimiyasınıń qalıplesiw procesi túrkiy qatlamnıń kúsheyiwı, nátiyjede Shıǵıs Iran toponimikalıq qatlamınıń qısıp shıǵarıwı menen baylanıslı.

Sh.Kamollidin maǵlıwmatlarına qaraǵanda, kelip shıǵıwı túrkiy bolǵan atamalar Orta Aziya territoriyasında áyyemnen bar bolǵan hám olar birinshi orta ásirlerde regiondaǵı jer atamalarınıń úlken bólegin quraǵan bolsa, házirgi waqıtta Orta Aziya toponimiyasınıń tiykarǵı bólegi túrkiy toponimlerden ibarat. Dáslepki orta ásirlerde túrkiy toponimler, sanı jaǵınan shıǵıs iran tillerge tán atamalardan keyin ekinshi orında turǵan, biraq orta ásirlerden baslap túrkiy qatlamnıń kúsheyiwı nátiyjesinde olar Orta Aziya toponimiyasınıń eń bekkem qatlamına aylanǵan. Mısalı, *S.Umurzaqov* tárepinen, tek Qırǵızstan territoriyasında tariyxıy derekler tiykarında antik dáwirde XII ásirge shekem bar bolǵan úsh júzge jaqın geografıyalıq atamalar anıqlanǵan.

Eski qoljazzbalar menen bir qatarda tariyxıy-geografiyalıq shıǵarmalar da toponimikanıń áhmiyetli dereklerin en esaplanadı. Orta Aziyada jazılǵan memuar shıǵarmaların dúrdanası esaplanǵan «Baburnama»da da kóples jer atamalarına baylanıslı qımbatlı maǵlıwmatlar bar. *Zahiriddin Muhammed Babur* óziniń kórgen, gúzetken bay ilimiy dálilleri tiykarında shıǵarǵan juwmaqlardı «Baburnama» shıǵarmasına jıynaǵan. R.Rahimbekovtıń jazıwınsha, «Baburnama» ózbek geografiyalıq terminologiyası hám toponimikası ushın úlken ilimiy ǵáziyne esaplanadı.

Basqa alım, H.Hasanovtıń jazıwınsha, «Baburnama»da mıńǵa jaqın geografiyalıq atama tilge alınǵan. Kitapta keltirilgen, Orta Aziyaǵa tiyisli atamaların kópshiligi elege shekem sol dáwirdegi kibi jazıladı hám aytıladı. «Baburnama»daǵı geografiyalıq atamaların kópshiligin házirgi ózbek hám tájik tilinde anıqlaw múmkin. Bir qansha toponimlerdiń etimologiyasın Boburdiń ózi túsindirip ótken. «Baburnama»da geografiyalıq atamalar sonshellı kóp, olardıń kópshiligi házir de bar, bir qansha atamaları tek geografiyalıq atamalar quramında qalǵan, ayırımları paydalanılmaydı.

Orta ásirlerde toponimikalıq nızamlıqlardı anıqlaw usılları payda bolmaǵanlıǵı sebepli, toponimlerdiń máni ózgeshelikleri kóbinese qıyalıy oylawlarǵa tiykarlanǵan halda táriyiplengen. Eski hám orta ásirler dereklerinde kórsetilgen toponimler, geografiyalıq terminler, ósimlik hám haywanat atamaları, etnonimler, antroponimler geografiyalıq tárepten tolıǵıraq úyreniliwi kerek.

Ilimiy toponimikanıń payda bolıwı

Geografiyalıq atamaları úyrenetuǵın táliymattıń ilimiy pán sıpatında payda bolıwı kóp tárepleme pánniń ámeliy mútájligi menen baylanıslı. XVIII-XIX ásir alımları birinshi márte obyektlerdi úyreniw, sıpatlaw, kartaǵa túsiriw procesinde geografiyalıq obyekt penen birge atamaları da izertlegen. Geografiyalıq atamaların payda bolıwı, qaysı tilge tiyisiligi, qalıplesiwi, ańlatqan máni, rawajlanıw tariyxın ilimiy tiykarda úyreniw, olardı klassifikacijalaw XVIII ásirdiń ekinshi yarımınan baslanǵan. Sol dáwirde baslap, orın atamalarına áhmiyetli ilimiy geografiyalıq maǵlıwmatlar deregi sıpatında qaralǵan.

Jer júziniń belgili aymaǵı, bólegin sáwlelendiriwde onıń atı, qaysı tilge tiyisli hám qanday máni payda etiwın anıqlaw áhmiyetli esaplanǵan hám geograflar tárepten sol maqsette kóp ǵana toponimikalıq izertlewler ámelge

asırılğan. *A.Gumbold, H.Vamberi, J.Tonnele, N.Nadejdin, A.Vostokov, A.Kastren, P.Semenov-Tyan-Shanskiy, L.Berg* sıyaqlı alımlar ilimiy toponimikanıń rawajlanıwına úlken úles qosqan. Mısalı, akademik *A.Vostokov* 1812-jılı jazǵan “Etimologiya háweskerlerine shınıǵıw” atamasındaǵı maqalasında geografıyalıq atamalardı aldınǵı hám aqırǵı qosımshalarınıń uqasaslıǵına qarap bir neshe túrge bólgen hám bul jaǵday hayran qalarlıq emes, degen juwmaqqa kelgen. Túsiniwi qıyın bolǵan bul qosımshalar házirgi ilimiy tilde toponimantlar dep ataladı. Sol sebepten qánigeler *A.Vostokov* toponimikalıq ilimiy izertlewlerde qollanatuǵın formantlar (*latınsha, formans – payda etiwshi*) usılı tiykarshısı dep kórsetken.

XIX ásirde til bilimi, tariyx, geografiya, kartografiya sıyaqlı pánlerdiń ámeliy mútájliginen kelip shıqqan halda toponimikaǵa qızıǵıwshılıq jánede kúsheydi. *T.Nafasov*tıń jazıwınsha, XIX ásir ortaları, aqırı hám XX ásir baslarında toponimikalıq izertlewler mazmuni boyınsha bayıdı, san hám sapa tárepinen keńeydi. Toponimikaǵa arnalǵan arnawlı shıǵarmalar payda boldı, geografıyalıq atamalardı úyrenetuǵın komissiyalar hám jámiyetler dúzildi. Mısalı, Batis Evropa, sonıń menen birge, Franciya, Angliya, Germaniya, Polshada barlıq toponimikalıq jumıslardı orınlawshı toponimikalıq jámiyet yamasa gruppalar payda boldı. AQSHTa 1890-jılı geografıyalıq atamalar byurosı, 1923-jilda bolsa toponimikalıq jámiyet dúzildi.

Rossiyada da 1847-jılı Rossiya Geografiya jámiyeti qasında geografıyalıq terminologiyanı úyreniwshi komissiyası dúzildi hám ol toponimikaǵa úlken áhmiyet berdi. Komissiya quramında qatnasqan *A.Dal, N.Nadejdin* sıyaqlı alımlar járdeminde tórt mıńnan artıq geografıyalıq terminlerden ibarat sózlik dúzilgen. Rus alımı *N.Nadejdin*niń toponimikaǵa arnalǵan ilimiy miynetleri itibarǵa ılayıq. Ol toponimikanı xalıq ómiri, turmısı, dúnya qarası menen baylanıslı ekenligine, jámiyet tariyxındaǵı áhmiyetli waqıyalar jer atamalarında sáwleleniwine úlken itibar bergen. Toponimiya – jer tili, jer bir kitap sıyaqlı, onda insaniyat tariyxı geografıyalıq atamalar menen jazılǵan” degen táriyip soǵan tiyisli.

Keyingi eki ásir dawamında jazılǵan tariyxıy, lingvistikalıq hám geografıyalıq shıǵarmalardan Orta Aziya hám Ózbekstan toponimiyasına tiyisli kóplegen maǵlıwmatlar tabıwǵa boladı. Mısalı, vengriyalı alım *A.Vamberi* Orta Aziyaǵa jasırın sayaxat etip, tariyxıy toponimikaǵa tiyisli “Oraylıq Aziyanıń geografıyalıq atamaları” dep atalǵan shıǵarma jazǵan.

Shıǵarmanıń sózlik bóliminde 600 ge jaqın geografıyalıq atamalar álipbe tártibinde berilgen.

Ózbekstannıń tariyxıy geografıyasın, sonıń menen toponimiyasın úyreniwde revolyuciyaǵan aldın jasaǵan rus alımları arasında *V.Vyatkinniń* óz aldına ornı bar. Alımnıń Samarqand hám Tashkent wálayatlarına arnalǵan hám mal-múlk hújjetleri tiykarında jazılǵan shıǵarmalarında kóp ǵana toponimlardıń kelip shıǵıwı haqqında qızıqlı maǵlıwmatlardı tabıw múmkin. *V.Vyatkinniń* shıǵarmalarında jergilikli geografıyalıq atamalardıń russha transkripciyasına da ayrıqsha áhmiyet berilgen. Ulıwma, alımnıń shıǵarmaları toponimikalıq izertlewlerde, ásirese, geografıyalıq atamalardıń etimologiyasın anıqlaw hám toponimlerdiń transkripciyasında úlken áhmiyetke iye.

Orta Aziya Rossiya tárepinen basıp alıńǵannan keyin *N.Xanikov*, *N.Sitnyakovskiy*, *L.Sobolev*, *D.Lagofet*, *A.Xoroshxin* kibi alımlar túrli ekspediciyalar quramında Orta Aziyaǵa kelip jergilikli xalıqlardıń tili, tariyxı, etnografıyasın úyrengen. Sol sebepten, olardıń shıǵarmalarında Orta Aziya jer atamalarınıń etimologiyasına tiyisli túrli tariyxıy-lingvistikalıq pikirler bildirilgen. XIX ásir aqırı hám XX ásirdiń baslarındaǵı Orta Aziya toponimiyasın úyreniwde, akademik *V.Bartold* shıǵarmaları ayrıqsha orın tutadı. *V.Bartold* toponimikaǵa arnap óz aldına shıǵarma jazbaǵan bolsa da, biraq, onıń shıǵarmaların úrenbey turıp Orta Aziya toponimikası menen shuǵullanıp bolmaydı.

Alım shıǵarmalarınıń toponimika ushın qımbatlılıǵı sonda, ol rus hám Batıs Evropa tillerindegi ádebiyatlardı arab, parsı hámde túrkiy tillerdegi shıǵarmalar menen salıstırıp úyrengen. *V.Bartold* shıǵarmalarında arab hám parsı dereklerinde atap ótilgen júzlep jer atamalarınıń etimologiyası sıpatlanǵan, arna, ariq, jap, diz, ǵar, kent, rustoq, hisor, qala, qorǵan kibi kóplep geografıyalıq terminlerge ilimiy tárepten anıqlama berilgen. Baspadan shıǵarılǵan 685 shıǵarmasınan 320 sı Orta Aziya tariyxına arnalǵan. Ol Orta Aziya xalıqları tariyxı, etnografıyası hám psixologiyasın tereń úyrengen alım esaplanadı.

Solay etip, XVIII ásirdiń ekinshi yarımınan, XX ásirdiń birinshi yarımına shekem toponimikalıq izertlewler mazmunı boyınsha bir qansha bayıdı, sanı kóbeydi, sapa jaǵınan biraz ósti. Zárúr maǵlıwmatlar toplanıp, toponimikaǵa arnalǵan bir qansha shıǵarmalar jaratıldı. Olarda geografıyalıq obyektlerdi

atamalar nızamlıqlarınıń ayırım tárepleri anıqlanıp ilimiy toponimikalıq izerlewlerge tiykar salındı.

Házirgi zaman toponimika pániniń qáliplesiwi hám rawajlanıwı

XX ásirdeń 50-jıllarınan baslap toponimikalıq izerlewler keń en jaydı. Toponimikalıq materiallardı toplaw hám qayta islew tarawında áhmiyetli isler baslandı. Toponimika boyınsha arnawlı mekemeler, Geografiya jámiyetleri qasında toponimikalıq komissiyaları dúzildi hámde geografiyalıq atamalardı úyreniwge úlken áhmiyet berildi. Sol dáwirde toponimikalıq izerlewler úsh tiykarǵı baǵdarda alıp barıldı.

1. Toponimikanıń teoriyalıq máseleleri hám toponimikalıq izerlew usılların islep shıǵıw;

2. Aldıńǵı Awqam hám awqamlas respublikalar arasında alıp barılǵan ilimiy izerlewler;

3. Makroregionlar hám shet el mámleketler toponimikasına tiyisli ilimiy izerlewler.

Toponimikanıń teoriyalıq máselelerin sheshpesten turıp toponimikalıq izerlewler menen shuǵıllanıw biraz qıyın másele. Sol sebepten, toponimist alımlar, ayırım region jer atamalarınıń mánisin anıqlaw menen bir qatarda, geografiyalıq obyektlerge atama beriw nızamlıqların izerlew hám geografiyalıq atamalardıń klassifikaciyası sıyaqlı máselelerge de úlken itibar qaratqan.

Toponimikanıń ilimiy pán sıpatında qáliplesiwinde rus alımlarınıń xızmetleri úlken. Bul tarawda *A.Dulzon, A.Matveev, A.Popov, A.Superanskaya, V.Toropov, S.Tolstov, E.Pospelov, O.Trubachev, V.Juchkevich, R.Ageeva* sıyaqlı alımlardıń shıǵarmaları belgili hám keń tarqalǵan. Olar arasında geograf alım *E.M.Murzaevtiń* xızmetleri óz aldına dıqqatqa ılayıq. Alım yarım ásirdeń kóbirek waqıt dawamında geografiyalıq atamalardı úyrenedi. Orta Aziya toponimleriniń kelip shıǵıwı, transkripciyası, ásirese, regional geografiyalıq terminleri haqqında kóplegen qunlı shıǵarmalar, monografiyalar, sózlikler, ilimiy maqalalar jazǵan. Alım kóp jıllıq ilimiy miyneti dawamında toponimikanıń teoriyalıq máseleleri menen birge, geografiyalıq terminlerge de úlken áhmiyet berdi.

E.M.Murzaevtiń toponimika tarawındaǵı shıǵarmalarınan eń salmaqlıları xalıq geografiyalıq terminlerine arnalǵan. Bul haqqında sońǵı hám eń iri shıǵarması 1999-jılda Moskvada baspadan shıǵarılǵan eki tomli

“Словарь народных географических терминов” kitabı. Alımnuń jazıwınsha, hár qanday toponimikalıq izertlewdi geografıyalıq terminlerdi úyreniwden baslaw kerek, sebebi toponimikalıq terminler kópshilik geografıyalıq atamalardıń etimologiyasın anıqlawda universal gilt esaplanadı. E.M.Murzaevtıń tikkeley toponimikalıq jumısları da az emes. Onıń “Очерки топонимики” (Москва, 1974) shıǵarması alımnuń geografıyalıq atamalardı úyreniw tarawındaǵı kóp jıllıq miyneti jemisi. Usı kitapta, geografıyalıq atamalardı social hádiyseler ekenligin, jámiyettiń mıtájligi menen baylanıslılıǵın aytıp, E.M.Murzaev bılay jazǵan: “gazeta oqıǵanda da, radio tıńlaǵanda da waqıyalardı kóbinese geografıyalıq atamalarǵa baylanıstırıp oqıp alamız. Házirgi zaman jámiyetin geografıyalıq atamalarsız kóz aldımızǵa keltire almaymız”.

Aldıńǵı Awqamda toponimikanıń pán sıpatında qáliplesiwine *V.A.Nikonov* úlken úles qosqan. Alım geografıyalıq atamalardı tariyx penen baylanıslı túrde payda bolatuǵın social hádiyse ekenligin ayırıqsha atap ótti. *V.A.Nikonov* atama geografıyalıq obyektıń ózgesheliginen kelip shıǵadı, degen pikirdi toponimika ushın júdá qáwipli dep esaplaydı. Alımnuń jazıwınsha, geografıyalıq obyektke atama tańlawda onıń ózine tán ózgeshelikleri tiykar bolıwı múmkin, biraq, áne sol belgini tańlaw tek jámiyet mápleri menen baylanıslı dep esaplaydı. Pikiriniń dálili sıpatında, dáryanıń Qaradárya yamasa Aqdárya dep atalıwı dárya ushın áhmiyetli emes, ol qanday atalıwına qaramay óz wazıypasın atqara beredi, kerisinshe, atama tańlawda jámiyet mápleri ústemlik etedi, dep jazadı. Salıstırmalı negativlik, toponimikalıq pozitivlik, qatarlar nızamı, ózlestirilgen atamalar (kalka) sıyaqlı toponimika nızamlıqları da birinshi márte belgili toponimist alım *V.A.Nikonov* tárepinen anıqlanıp ilimge kiritilgen.

Sol nárese itibarǵa ılayıq, – *V.A.Nikonov* geografıyalıq obyektlerge berilgen atamalar haqqında pikir bildirip, oǵan atama bergen xalıq joq bolıp ketse de, biraq, orın ataması uzaq waqıt bir neshe muń jılǵa shekem, aldınǵı halında yamasa qálipi hám aytılıwı ózgerip, ulıwmalasıp saqlanıp qalıwı múmkinligin ayırıqsha bildirip ótken. Mısalı, *V.A.Nikonov* tárepinen keltirilgen bir ráwiyat bul pikirimizdiń dálili. Alımnuń jazıwınsha, konkistadorlar Amerikadaǵı Orinoko dáryası boyında jasaytuǵın jergilikli hindu qáwim qırıp jiberedi, biraq, olar tárepinen qolǵa úyretilgen totı quslar uzaq waqıt jergilikli hindu qáwimi tilinde sayraǵan.

ЃMDA quramındaǵı basqa mámleketlerde de toponimikaǵa úlken áhmiyet berip kelinedi. Geograf alımlardan belarussiyalı *V.Juchkevich* bul tarawda kóp ǵana jumislar alıp bargan. Onıń «Ulıwma toponimika» atamasındaǵı oqıw qollanbası bir neshe márte baspadan shıqqan. Ukrainalı alım *Yu.Karpenko* regional toponimiyanı jetik úyreniwinen tısqarı toponimika teoriyası hám metodologiyasınıń ulıwma máselerine ayırıqsha áhmiyet qaratqan. Alımınń pikirinshe, geografiyalıq atamalardı anıqlawda geografiyalıq baqlawlar júdá joqarı áhmiyetke iye. Sol sebepli, real ómirde atamanıń tuwılıwına túrtki bolǵan belgilerdi tabıw toponimika ushın júdá áhmiyetli esaplanadı.

Oraylıq Aziya mámleketleri toponimistlerinen Tájikstanda Yaǵnob toponimlerin jetik úyrengen *A.Xromov*, Pamir mikrotoponimlerin izertlewde *R.Dodixudoev*, *A.Rozenfeld* shıǵarmalarınıń áhmiyeti úlken. Qazaqstanda jer atamaların hám lingvistikalıq hám geografiyalıq kóz qarastan izertlewde úlken jetiskenlikler qolǵa kiritilgen. Respublikada toponimlerdi, sol qatarı, jergilikli geografiyalıq terminlerdi úyreniwde *G.Konkashpaevtiń* xızmetlerin ayırıqsha atap ótiw kerek. Qazaqstanlı toponimistlerden *A.Abdurahmanov*, *T.Januzaqov*, *E.Quychibaev*, *V.Popova* sıyaqlı alımlardıń ilimiy miynetlerinde toponimikanıń ulıwma máseleleri menen bir qatarda jer atamalarınıń etimologiyasına da úlken orın berilgen.

Türkmenstanda toponimikanıń rawajlanıwı akademik *S.Ataniyazov* atı menen baylanıslı. Alım toponimikanıń metodologiyalıq máselelerin jarıtıw menen birge, izertlewlerde kóbirek etnonimlerdiń kelip shıǵıwına itibar qaratqan. Türkmen geografiyalıq terminlerin toplaw hám anıqlaw menen *M.Geldixanov* shuǵıllanǵan. Qırǵızstan toponimikasınıń jetiskenlikleri geograflardan *S.Umurzaqov*, lingvistlerden *Q.Qonqabaev*, *D.Isaev* atları menen baylanıslı. Ázerbayjanlı alımlarda toponimika tarawında kóp ǵana salmaqlı ilimiy izertlewler alıp bardı. Mısalı, respublika toponimlerin hám jergilikli geografiyalıq terminlerin toplaw hámde úyreniw boyınsha *R.Yuzbashev*, *S.Mullazoda*, *A.Aliev*, toponimikanıń teoriyalıq máselelerin izertlewde *T.Axmedovtiń* xızmetlerin ayırıqsha atap ótiw kerek.

Ótken XX ásir dawamında shet el mámleketlerinde de toponimikalıq izertlewler tez kórsetkishler menen rawajlandı. Nátiyjede, bir qansha mámleketlerde toponimikalıq mektepler payda boldı. Jer sharınıń túrli regionları geografiyalıq atamaların úyreniwde *A.Doza*, *A.Sherpile* (Franciya); *G.Krae*, *M.Fesmer* (Germaniya); *E.Ekuoll*, *A.Smit*, *A.Rum*, *S.Mettyuz* (Ullı

Britaniya); *A.Profouz*, *V.Shmilauer* (Chexiya); *V.Tashickiy*, *Y.Stashevskiy* (Polsha); *V.Georgiev* (Bolgariya); *L.Kish* (Vengriya), *G.Dragu* (Ruminiya); *M.Olson* (Shveciya); *J.Styuart*, *N.Xolmer* (AQSH); *J.Armstrong* (Kanada); *A.Kardozu* (Braziliya) siyaqli alimlarning xizmetleri ulken.

Ózbek alimlaridan birinchi bolip *H.Hasanov* toponimikağa muraajat etken. Alim geografialiq atamalarga arnalgan bir qansha ilimiy maqala ham kitaplar jazgan. *H.Hasanov*ning «Geografik nomlar imlosi» (1962), «O'rta Osiyolik geograf ham sayyohlar» (1964), «O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan» (1965), «Er tili» (1977), «Geografik nomlar siri» (1985) kibi shugarmalarida O'rta Aziya, sol qatari, Ózbekstan toponimiyasining ozine tan ozgesheliklari haqqida ahmiyetli pikirler, jummaqlawlar keltirilgen. Ózbek «Magellan» dep tan alingan alim orin atamalarining transkripciyasi, etimologiyasi, tariyxı, toponimlarning tiykarin qurawshı geografialiq terminlerge juda ulken itibar bergen.

Toponimika panine kop jillik omirin arnagan alimlardan jane biri *S.Qoraev* esaplanadi. Alimning ilimiy iskerliginde jergilikli geografialiq terminlerdi uyreniw ayriqsha orin iyeleydi. *S.Qoraev* orin atamaları quramında ushirasatugin 120 dan artiq geografialiq terminlerdi ken turde tusindirip bergen. Misali, aqba-«otkel», baraz- «tawdağı tegis maydan», buktar-«taw etegi», gaza-«taw qırı», depsan-«adirdağı tegislik», juna-«sozinqi tobelik», zayak-«partaw jer», zov-«tik jartas», mula-«tas-shagaldan islengen belgi», sangloq-«tegis taslı saylıq», seki (sekilov)- «tekshe siyaqli janbawır», shiber-«otlaq, batpaqliq», tarma-«qar koshkisi», shagil-«mayda taslı tik saylıq», chalqa-«tegis maydan», chink-«jarlıq», quriq-«darya boyındağı otlaq» siyaqli xalıq terminlerin birinchi bolip geografiyağa, toponimikağa alıp kirdi. Bul terminlarning kopshiligi usı waqıtqa shekem geografialiq adebiyatlarda, hatteki anıqlaması sozlikte de ushiramaytugin, ilimiy qatnasqa kiritilmegen haqiqiy jergilikli xalıq terminleri esaplanadi.

Geografialiq terminler ham jer atamaların uyreniw tarawında jemisli miynet etip atirgan geograf alimlardan jane biri *P.N.Gulomov*. Alim tarepinen «Geografiyadan qisqacha ruscha-o'zbekcha atamalar va tushunchalar lug'ati» (1993), «Jug'rofiy atamaları va tushunchaları izohli lug'ati» (1994), «Toponimika va geografik atamashunoslik» (2000) siyaqli oqiw qollanbalar baspadan shıqqan. Ilimiy miynetlerinde *P.Gulomov* jer atamaları ham terminlarning durıs jazılıwı, olarning awdarması, ilimiy ham oqiw

ádebiyatqalrga kiritiliwi hámde toponimikalıq sawatlılıq máselelerine úlken itibar qaratqan.

Geograflar tárepinen toponimika tarawında orınlangan ilimiy-izertlew jumısları júdá kóp emes. Sońğı jıllarda Q.Seytniyazov (1998), Qaraqalpaqstan oń jaǵalıq arqa rayonları toponimiyası hám Q.Hakimov (2010) tárepinen Jizzax wálayatı toponimiyası úyrenilgen. Orınlangan jumıslarda geografiyalıq obyektlerge atama beriw nızamlıqları, orın atamalarınıń qalıplesiwinde regionnıń ekonomikalıq-social geografiyalıq ózgeshelikleri, toponimlerdiń ózbek hám qaraqalpaq tillerinde durıs jazılıwına itibar qaratılǵan. Sol menen birge, jańa geografiyalıq obyektlerge atama beriw boyınsha usınıslar hám toponimler túrlerine tiyisli karta-sxemalar islep shıǵılǵan.

Ózbekstan toponimiyasınıń lingvistikalıq aspekte úyreniw ótken ásirdeń 60-jıllarında baslandı. Lingvist toponimist alımlardan *T.Nafasov*, *E.Begmatov*, *Z.Dosimov*, *N.Oxunov*, *T.Enazarovlar* Ózbekstanda toponimika pániniń rawajlanıwına, geografiyalıq atamalarınń leksikalıq-semantikalıq ózgesheliklerin anıqlawda, atalıw nızamlıqların ashıp beriwde úlken úles qosqan. Ózbekstanda toponimika pániniń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan alımlardan biri *T.Nafasov*, respublikada birinshi bolıp toponimikadan kandidatlıq dissertaciyasını qorǵadı. Xalıq tábiyiy geografiyalıq terminleri, olardıń payda bolıwı, qalıplesiw ózgeshelikleri, tarqalıw arealları, derekleri, ilimiy hám oqıw ádebiyatlarga kiritiw principiari sıyaqlı máseleler geograf alım *M.Mirakmalov* tárepinen úyrenilgen.

Keyinala aymaqlıq toponimika haqqında bir qatar ilimiy-izertlew jumısları orınlandı. Mısalı, *T.Nafasov* - Qashqadarya toponimiyasını, *Sh.Qodirova* - Tashkent mikrotoponimlerin, *Z.Dosimov* - Xarezm, *Ya.Xujamberdiev* - Surxandarya, *T.Rahmatov* - Samarqand, *S.S.Gubaeva* hám *N.Oxunov* - Farǵana alabı, *A.Zokirov* - Jizzax, *Q.Abdimuratov* - Qaraqalpaqstan respublikası, *S.Naimov* - Buxara wálayatı toponimiyasını izertlegen. Keyingi jıllarda orınlangan regional toponimikalıq izertlewlerdiń kópshiligi geografiyalıq atamalarınń dialektikalıq, semantikalıq, grammatikalıq hám lingvogeografiyalıq ózgesheliklerine arnalǵan. Jer atamalarınıń regional ózgesheliklerin izertlew arqalı hár bir aymaq toponimiyasınıń ulıwma hám jeke tárepleri anıqlanıp, olardıń Ózbekstan toponimiyasında tutqan ornı belgilenbeke.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Áyyemde toponimlerdi anıqlaw, klassifikaciyalawğa arnalğan dáslepki shıǵarmalar qay jerde payda bolǵan, sebebin túsindirín.
2. Zamanagóy toponimikanıń qáiplesiwinde Orta Aziyalı alımlardıń xızmetleri neden ibarat?
3. Ilimiy toponimikanıń payda bolıwına sebep bolǵan tiykarǵı faktorlardı túsindirín.
4. Sońǵı jıllarda orınlanǵan regional toponimikalıq izertlewler haqqında maǵlıwmat beriń.

Test tapsırmaları

1. Ptolomey Aziya haqqındaǵı maǵlıwmatların qaysı kitabında keltirgen?

- A. "Geografiya"
- V. "Geografiyadan qollanba"
- S. "Tariyx"
- D. "Astronomiyanıń ullı dúzilisi"

2. Eratosfen greklerge málim bolǵan ayaqlardı qanday ataǵan?

- A. Klima
- B. Oykumena
- S. Skifena
- D. Period

3. Avtorı belgisiz bolǵan "Hudud ul-olam" shıǵarması qashan, qay jerden tabılǵan hám házir qaysı qalada saqlanbaqta?

- A. 1912-jılda Buxarada tabılǵan, házir Londonda.
- B. 1715-jılda Xiywada tabılǵan, házir Tashkentte.
- S. 1892-jılda Samarqanda tabılǵan, házir Sankt-Piterburgda.
- D. 1970-jılda Jizzaxda tabılǵan, házir Moskvada.

4. A.Xromov pikiri menen aytqanda, Orta Aziyanıń birinshi toponimisti bul...

- A. Muqaddasiy
- V. Ibn Rushd
- S. Ibn Havqal
- D. E.Hamaviy

5. Orın atamaları bul "jerdiń tili" degen pikir kimge tiyisli?

- A. E.Murzaev
- V. N.Nadejdin
- S. H.Hasanov
- D. S.Qoraev

TOPONIMIKA PÁNINIŇ IZERTLEW USÍLLARÍ

Reje:

1. Toponimika pániniŇ izertlew usılları haqqında ulıwma túsiniq.
2. Toponimika pániniŇ izertlew usıllarınıŇ analizi.
3. Toponimikalıq izertlewlerde ilimiy derekler hám dala maǵlıwmatlarınan paydalanıw.

Temanıń maqseti: Toponimika pánindegi hádiyse hám proceslerdi jánede toponimlerdiń ózine tán ózgesheliklerin onıń maqseti hám wazıypalarına tán keletuǵın ilimiy izertlew usılları járdeminde úyreniwden ibarat.

Tayanış sóz hám atamalar: Etimologiya, geografıyalıq, lingvistikalıq, tariyxıy, kartografıyalıq, statistikalıq usıllar, semantika, topoformant, topoanıqlaǵısh, toponimikalıq sistema, toponimikalıq máni, toponimikalıq areal, toponimikalıq “júk”, jazba hám dala maǵlıwmatları.

Toponimikalıq sistemanıń bir bólegi bolǵan atama túrlishe kóriniste bolıwı múmkin. Sol sebepten atamalar jıynaǵınıń barlıq ózine tán ózgesheliklerin esapqa alıp analiz qılǵanda durıs hám paydalı nátiyjege erisiw múmkin. Hámmemizge belgili, hár qanday geografıyalıq obyekt atamasınıń máni-mazmunın anıqlaw ushın, onı hár tárepleme úyreniw maqsetke muwapıq. H.Hasanov bul máselege itibar qaratıp: «hár bir orın atamasınıń uqsas eki tárepi bar sırtı hám ishi. Sırttan qaraǵanda hár bir atama menshikli atlıq bolıp kórinedi. Afrika, Grenlandiya, Qıtay, Egipet, Parij sıyaqlılardıń jer ataması ekenligi hár kimgе de belgili. Biraq, atamanıń ishki tárepi de bar, onı kóriw ushın «rentgen»ge salıw tiyis; bul atama qay jerde, nege sonday atalǵan, qaysı tilden alınǵan? Jerdiń bul ishki ózgesheligin hár kim bilebermeydi, ol tek izertlewshige belgili boladı», dep jazǵan edi.

Basqasha aytqanda, analiz hám sintezdi, túrlishe izertlew usıllarınan paydalanıp toponimniń negizgi mánisin anıqlaw múmkin. Toponimikalıq analizde kóbinese pútin dereklerge itibar qaratıw kerek, sebebi, geografıyalıq atamalardı qaytalanıwshılıq tán, olar bazıda tolıq geyde eger qıyın atama bolsa quram bóleklerge bólinip qaytalanadı. Kóbinese atamanıń semantikası, aytılwı, til dúzilisi durıs keliwi múmkin, bazıda atamanıń hámme belgileri birgelikte qaytalanadı.

Atama hesh qashan jalǵız emes, ol toponimikalıq sistemadaǵı uzın shınjırdıń bir bólegi esaplanadı. Sol sebepten, eger barlıq geografiyalıq atamalardıń ózine tán ózgesheliklerin esapqa alıp izertlense, analiz durıs hám paydalı boladı. Bul hár qanday toponimikalıq sistemaǵa hám hár bir geografiyalıq atamanıń payda bolıwı hám máni-mazmunın anıqlawǵa tiyisli. Hár bir aymaq, regionnıń toponimikalıq kompleksi, geografiyalıq atamaları túrli kózqarastan analiz qılınıwı kerek.

1) atamanıń geografiyalıq belgileri: taw, dárya, shól, qala, awıl hám taǵı basqa;

2) payda bolıw waqtı hám oǵan túrtki bolǵan sebepler;

3) qaysı tilge baylanıslılıǵı hám onıń til ózgeshelikleri;

4) mazmunı hám etimologiyası (grekshe εἶδος - haqıyqat, sózdiń negizgi mánisini hám λογος - táliymat).

5) atamanıń dúzilisi, til nızamlıqları hám imla qaǵıydalarına durıs keliwi;

6) toponimniń jaratılǵan tilinde hám basqa tillerde ilimiy tárepten durıs jazılıwı;

7) tarqalıw aymaǵı, arealı, migraciya jolları.

Qánigelerdiń aytıwınsha, geografiyalıq atamanıń negizgi mánisin anıqlaw ushın bir usıldan paydalanıw jaqsı nátiyje bermewi múmkin. Sol sebepten, toponimisttiń tiykarǵı wazıypası - pánniń túrli toponimikalıq izertlew usıllarınan paydalanıp haqıyqıy ilimiy nátiyjeni qolǵa kiritiwden ibarat. Jáne sonı da umıtpaw kerek, toponimikalıq sistemadan ajıratıp alınǵan ayrıqsha atama ilimiy analiz ushın tiykar bola almaydı. Kerisinshe, toponimikalıq izertlewlerde geografiyalıq atamanı aymaq toponimiyası menen birge izertlew maqsetke muwapıq esaplanadı.

Ulıwma alǵanda, toponimist alımlardıń is-háreketi menen toponimika pániniń izertlew usılları qalıplese. Olar, birgelikte jer atamasınıń negizgi mánisin jalǵanınan ajıratıw imkanın beredi. Biraq, bar usıllardıń qaysı biri eń áhmiyetliligin aytıw qıyın, sebebi olardıń hár biri geografiyalıq atamaǵa túrlishe jandasıw imkanın beredi hám toponimniń mazmun hám mánisin anıqlawda ayrıqsha áhmiyetke iye. Házirde, qánigeler tárepinen ilimiy-izertlew jumıslarında qollanıp atırǵan toponimikalıq izertlew usılları tómendegilerden ibarat:

Geografiyalıq usıl: Toponimikalıq izertlewlerde usı usıl toponimikalıq terminlerdiń qollanıwına tiykarlanǵan. Geografiyalıq atamalar quramında ushıraytuǵın toponimikalıq terminler belgilengen obyektte bildiriwshi sózler

(ǵalabalıq atlar)den quralǵan. Olardı ayırım ilimiy ádebiyatlarda toponimikalıq indikator dep te ataydı. Kóbinese, toponimikalıq terminler (jar, say, bulaq, tóbe, qudıq hám basqa) jer atamalarınıń tiykarın quraydı hám geografıyalıq obyektinń túrin bildiredi.

Toponimikalıq termin – ǵalabalıq at, geografıyalıq atama bolsa menshikli atlıq. Toponimikalıq terminlerdi ózi anıqlap atırǵan obyektlerǵe qarap (geomorfologıyalıq, gidrologıyalıq, litologıyalıq, etnonimiyalıq, oykoatama hám basqa) anıqlaw múmkin. Geografıyalıq atama hám termin ortasındaǵı baylanıslılıq toponimikanıń universal nızamlıǵı esaplanadı. Xalıq termini hám geografıyalıq obyekt arasındaǵı bar bolǵan genetikalıq baylanıs toponimiyada óz sáwleleniwin tapqan.

Toponimiya – bul aymaq landshaftınıń ózine tán tili, onıń logikalıq kórinisi dew múmkin. Basqasha aytqanda, toponimiya arqalı landshaft ózi, tariyxı, dinamikası hám ózgeshelikleri haqqında «sóyleydi». Toponimiya arqalı landshafttı izertlew, onıń ótmishtegi geografıyalıq jaǵdayın tiklew imkaniyatı bar. Toponimler járdeminde landshafttıń tábiyiy komponentleri bolǵan relyef, topıraq, ósimlik hám haywanat dúnyasınıń tarqalıw arealı hám rawajlanıw basqıshların anıqlaw hám izertlew múmkin.

Kartografıyalıq usıl: toponimikalıq izertlewlerde keń qollanıladı hám biraz qıyın usıl esaplanadı. Onıń basqa usıllarınan parqı hám abzallıǵı sonda, atamalarınń úyrenilgenlik dárejesi, tábiyiy, social, ekonomikalıq hádiyse hám obyektler menen baylanıslılıǵı, qaytalanıwshılıǵı hám tıǵızlıǵı maydan birliğine anıq kórsetiw imkanın beredi. Toponimikalıq maǵlıwmatlardı anıqlaw túrli kartografıyalıq dereklerden paydalanıwdı talap etedi. Túrli dáwirdegi kartalar járdeminde tábiyiy hádiyse hám proceslerdin rawajlanıw basqıshların toponimiya maǵlıwmatları tiykarında gúzetiw hám anıqlaw múmkin.

Toponimikalıq kartalar dúziw, olardan paydalanıw, ulıwma kartografıyalıq usıldıń imkaniyatların rus alımı *E.M.Pospelov* ilimiy tárepten hár tárepleme úyrengen. Kartografıyalıq usıl toponimistten úyrenilgen ulıwma materiallardan anıq juwmaq shıǵarıwdı talap etedi. Sol sebepten kartadaǵı maǵlıwmatlar tekstke qaraǵanda anıq kózge taslanadı jáne de toponimikalıq hádiyse hám nızamlılıqlardı túsiniw imkaniyatın beredi. Máselen, *E.M.Pospelov* usı usıl járdeminde toponimikalıq qosımshalardıń aymaq boylap tarqalıwı, region toponimiyası quramındaǵı bar tillerdiń

arealları, atamalardıń maydan birliǵı boyınsha tıǵızlıǵı hám qaytalanıwın anıq mısallarda kórsetip bergen.

Toponimikalıq «júgi» bolǵan kartalardı dúziw hám olardan ónimli paydalanıw ushın toponimlardıń elektron bazasın jaratıw, zamanagóy informaciya hám GIS – texnologiyaların qollaw jaqsı nátiyje beredi.

Tariyxıy usıl: Tariyxıy analiz usılınan paydalanıp toponimniń payda bolǵan dáwiri, onıń evolyuciyası hám transformaciyası jáne de jańa geografıyalıq atamanıń payda bolıwına tiykar bolǵan social ortalıqtı anıqlaw múmkin. Sol sebepten hár qanday toponimikalıq faktti izertlew hám analizlewde, anıq tariyxıy waqıyanı esapqa alıp is kóriw, olardan ónimli paydalanıw jaqsı nátiyje beredi. Kóbinese geografıyalıq atamalardıń semantikasınıń ózine tán ózgesheliklerge iye, olar uzaq tariyxıy dáwir dawamında qalıplesken bolıp, insannıń tábiyatqa bolǵan qatnasın ózinde sáwlelendiredi.

Atama barlıq waqıtta social mútájlikten payda bolǵanlıǵı sebepli, hátteki, tábiyiy-geografıyalıq terminler de toponimiyada geografıyalıq obyekttniń ekonomikalıq-social áhmiyetin belgileydi. Hár bir geografıyalıq atama bul til arqalı belgilengen qolaylı tariyx, onıń tiykarı belgili bir tariyxıy dáwirde jaratılǵan. Tariyxıy usıl járdeminde izertlewshi orın atamasınıń geografıyalıq belgelerine jáne de kóbirek itibar beriwi múmkin.

Toponimikalıq izertlewlerde tariyxıy usıldı qollaw tárepdarları bolǵan *A.I.Popov* oziniń izertlewlerinde anıq tariyxıy sharayat hám tariyxıy dereklerden xabardar bolmay turıp, geografıyalıq atamanıń kelip shıǵıwı haqqında durıs pikir bildiriw múmkin emesligin bir neshe márte aytıp ótken. Toponimler anıq bir tariyxıy sharayatta payda boladı hám kelip shıǵıwı jámiyet ómiri, aymaqta jasap atırǵan yamasa aldın jasaǵan xalıqlar tili menen tıǵız baylanıslı.

Anıǵıraq etip aytqanda, hár bir tariyxıy dáwir ózine tán ózgesheliklerge iye ekenligin onıń geografıyalıq atamalarınan da kóriw múmkin. Sol sebepten, atamanıń negizgi mánisin anıqlawda onıń tariyxıy payda bolǵan dáwiri menen birge úyreniw maqsetke muwapıq esaplanadı. Máselen, Buxara wálayatında Abumuslim ataması menen atalatuǵın tóbeshik bar. Abumuslim tariyxıy shaxs, ol 747-750 jıllarda Mawarawnnahr hám Xorasanda arab xalifalıǵına qarsı kóteriliste bassılıq etken. Onıń negizgi atı Abdurahmon ibn Muslim bolıp, jergilikli xalıq arasında Abumuslim laqabı menen belgili bolǵan. VIII ásir ortalarında Abumuslim tárepinen qurılǵan

qorǵannıń qulaǵan qaldıqları, házirde tóbeshik túrinde saqlanıp qalǵan. Buxaranıń qubla-shıǵıs bólegin suǵarıwshı Abu Muslim kanalı (Juyi Abu Muslim) da onıń atı menen atalǵan.

Hámmemizge belgili, hár bir tariyxıy dáwir geografıyalıq atamalardıń qandayda bir qatlamnıń payda etken, anıǵıraǵı, hár bir tariyxıy qatlamnıń jer atamalarında ózine tán «izi», «tamǵası» bar. Biraq, tariyxıy maǵlıwmatlar barlıq waqıtta da atama beriwdiń tariyxıy procesin gúzetiw hám tiklew imkanın bermeydi. Sol sebepten kóbinese toponimikalıq maǵlıwmatlardı tariyxıy waqıya hádiyselerdi anıqlawda qosımsha ilimiy derek sıpatında paydalanıw jaqsı nátiyje beredi.

Lingvistikalıq usıllar: Geografıyalıq atamalardıń aymaqlıq izertlew hám formantlarǵa bólip úyreniwde alımlar tárepinen lingvistikalıq usıllar (etimologiyası, topoformantlar tiykarında, grammatikalıq dúzilisi) keń qollanıladı. Atamalardıń til quramı, sóz hám qosımshaları, olardıń mánileri hám birigiwi, atamanıń payda bolıwına tiykar bolǵan social-til faktorlar sol dáwir waqıyaları menen bahalanıwı, táriyipleniwi hám izertleniwi tiyis.

Hámmemizge belgili, hár bir tilde toponim payda etiwshi ózine tán baylanıslar bar, yaǵnıy, suffiksler (affiksler) hám sózler jer atamasın jaratıwǵa qánigelesken boladı. Túrkiy tillerde, sol qatarı, ózbek tili negizinde payda bolǵan toponimler quramında kóplik qosımshaları onsha keń tarqalmaǵan. Orın atamaları quramındaǵı kóplik qosımshalarǵa -lar (Arablar, Qaraqalpaqlar), -on (Ahangaran, Suzangaran), -ot (Boǵot, Xirat) sıyaqlı affiksler misal bolıwı múmkin.

Qánigelerdiń jazıwınsha, iri hám úlken áhmiyetke iye bolǵan geografıyalıq obyektlerdiń atamaları til hádiyinesi sıpatında turaqlı qalıp, uzaq dáwirler jasaydı, tilden tilge ótip ásirler dawamında saqlanıp qaladı. Sol sebepten, bunday uzaq ótmishte payda bolǵan atamalardı, atama quramındaǵı sóz hám qosımshalardı tildiń házirgi jaǵdayı menen túsindiriw múmkin emes.

Geografıyalıq atamalardıń negizgi mánisi hám mazmunın anıqlawda eń áyyemgi hám házirde de toponimika páni ushın úlken áhmiyetke iye bolǵan *etimologiyalıq* (grekshe, ἔτομον – haqıyqat, sózdiń negizgi mánisi hám λογος - táliymat) usıldı qollaw jaqsı nátiyje beredi. Sonıń ushın, uzaq jıllar dawamında usı metod toponimikalıq izertlewlerde keń qollanılgan hám házir de ol basqa usıllar arasında áhmiyetliliǵı menen ajralıp turadı.

Rus toponimisti *E.M.Murzaev* etimologiyalıq metodtıń kemshiligi haqqında aytıp, orın ataması menen baylanıslı geografıyalıq waqıyalarǵa hám tariyxıy maǵlıwmatlarǵa súyenbesten geografıyalıq atamanıń negizgi mánsi haqqında juwmaq shıǵarıw etimologiyalıq usılda isenimsiz hám tartıslı bolıwı múmkin degen pikirdi bildirip ótken. Ayırım qánigelerdiń pikirinshe, substrat toponimlerdi úyreniwde etimologiyalıq usılǵa súyeniw, bazıda aljasıwlarǵa alıp keliwi múmkin. Sol sebepten real ómirde atamanıń payda bolıwında túrtki bolǵan social-siyasiy, mádeniy-tariyxıy hám geografıyalıq tiykardı itibarǵa olǵan halda toponimniń etimologiyasın anıqlaw maqsetke muwapıq.

Aymaqlıq toponimiyanı *topoformantlar* járdeminde, yaǵnıy atamalar quramında tez-tez qaytalanatuǵın aldı yamasa aqırǵı qosımtalarınıń uqsaslıǵına qarap ta izertlew múmkin. Toponimlesiw procesinde topoformantlar topotiykarlarǵa qosılıp jańa atama payda etedi. Toponimlerdi formantlar járdeminde úyreniw keyingi sherek ásirde úlken áhmiyetke iye. Bul usıldıń kópǵana tárepdarları onı júdá áhmiyetli hám isenimli dep esaplaydı. Atamalardaǵı elementlerdiń qaytalanıwı kóbinese olardıń bir tipke tán ekenliginen derek beredi. Biraq, sonı da umıtpaw kerek, atamanıń payda bolıwında tiykar bolıp xızmet etken faktorlardı bilmesten olardı formantlarǵa ajratıw da bárhama jaqsı nátiyje bermeydi.

Kópshilik izertlewshilerdiń pikirinshe, atamanı formantlarǵa qarap analiz etiwdiń qolaylıǵı sonnan ibarat, toponimler quramında tez-tez qaytalanatuǵın qosımshalar olardıń qalıplesiwi, etnikalıq baylanıslılıǵı, tarqalıw arealı, kóshpeli toponimler haqqında anıq maǵlıwmat beredi. Máselen, Orta Aziyada, Ózbekstan hám Tájikstanda kóp ushırasatuǵın formantlardan biri -stan qosımtaları. Bul element mámleket, úlke atamasın payda etedi yamasa bir narseniń kóp ekenligin bildiredi. Awǵanstan – “Awǵanlar mámleketi”, Ózbekstan – “Ózbekler mámleketi” hám taǵı basqa.

Statistikalıq usıl: Toponimikalıq izertlewler nátiyjesinde qolǵa kirgizilgen maǵlıwmatlardı qayta islewde statistikalıq usıldan paydalanıp jaqsı nátiyjelerge erisiw múmkin. Bul usıl járdeminde qandayda bir aymaқтаǵı geografıyalıq atamalardıń sanın anıqlaw, olardı basqa aymaқтаǵı atamalar menen salıstırıw, kelip shıǵıwı, qaysı tilge tiyisliligin procentlerde úyreniw imkaniyatı bar. Statistikalıq maǵlıwmatlar izertlewshini region toponimleri haqqındaǵı túsiniǵin konkretlestiredi hám anıq juwmaq

shıǵarıwǵa kómelesedi. Toponimikaǵa tiyisli kartografiyalıq maǵlıwmatlardı analiz etiwde statistikalıq usıldı qollanıw jaqsı nátiyje beredi.

Bazıda, obyektin atalıwına tiykar bolǵan geografiyalıq, tariyxıy hám til sebeplerin tikkeley ornında anıqlaw kerek boladı. Bazıda, biraz qıyın toponimikalıq mashqalanın sheshimin tabıw ushın, geografiyalıq, tariyxıy hám til informaciyaları kemlik qılıwı múmkin. Bunday jaǵdaylarda, qosımsha túrde dala maǵlıwmatlarınan paydalanıw maqsetke muwapıq. Hámmemizge belgili, dala izertlewleri, shólkemlestirilgen toponimikalıq ekspediciyalar tikkeley obyekt penen ornında tanısıw, toponim hám geografiyalıq terminlerdin mánisin belgilew jánede ayırım juwmaqlardı durıs anıqlaw imkanın beredi.

Dala sharayatında orın atamaların úyrenip atırǵan toponimist tek ǵana bir toponim menen shuǵıllanbastan, maqsetli túrde bir qansha orın atamaların kelip shıǵıwı, etimologiyalıq mazmunın jerdin tábiyiy-geografiyalıq sharayattı menen mas túsiwi yamasa túsbeu dárejesi, tariyxı, etnografiyası menen salıstırıp kóriw imkaniyatına iye boladı. Sol qatarı, etnonimlerde izertlewde dala sharayatınan paydalanıw jaqsı nátiyje beredi. Máselen, Qashqadarya wálayatında Tashkandi atlı awıl bar.

Kóp ǵana dereklerde, jergilikli xalıqtın Tashkentten kóship kelip turaqlı jasap qalǵanlıǵı ushın, awıl sonday atalǵan degen informaciya bar. Biraq, bunday emes, bálkim ózbeklerdin iri Qazayaqlı urıwın bir bólimi Tashkandi dep atalıwı hám usı awıl sol urıw wákilleri jasap atırǵanlıǵı ushın, awıl sonday atalǵanlıǵın dala maǵlıwmatları járdeminde anıqlap dálillew qıyın másele emes. Toponimikalıq ekspediciyalar járdeminde, búgingi kúnde túrli sebeplerge kóra yoq bolıp baratırǵan mikrotoponimlerde toplaw áhmiyetli ilimiy áhmiyetke iye.

Toponimikalıq izertlewlerde belgilengen nátiyjege erisiw ushın analiz hám sintezdin barlıq metodlarınan, sol qatarı, eń qolay hám paydalı usıllarınan paydalanıw maqsetke muwapıq. Bazıda, atama beriwge túrtki bolǵan social-siyasiy, mádeniy-tariyxıy hám geografiyalıq tiykarlardı tikkeley sol waqıtta, ornında anıqlawǵa durıs keliwi múmkin. Bunday jaǵdaylarda toponimikalıq ekspediciyalar járdeminde sol waqıttaǵı geografiyalıq obyekt penen tikkeley jaqınnan tanısıw, orın atamasın negizgi máni-mazmunın anıqlaw da durıs ilimiy juwmaqlar shıǵarıw ushın járdem beredi.

Izertlewshi usı proceste orın menen jaqsı tanısadı, atama beriwde tiykar bolǵan tábiyiy-geografiyalıq sharayattı úyrenedi hám toponimni haqıyqıy

mánisin anıqlawda olardı salıstıradı. Bul iste jergilikli xalıq arasınan geografıyalıq obyekt haqqında jetik maǵlıwmat hám túsinike iye bolǵan bilimli adamlardı tartıw da jaqsı nátiyje beredi. Sol sebepten, informator tańlawǵa úlken itibar qaratuw tiyis, olardıń sanı bir neshe bolǵanı maqul, sebebi toplanǵan maǵlıwmatlardı bir-birine salıstırıw imkanı payda boladı.

Izertlewshi informatorlar tárepinen usınılǵan hár qanday maǵlıwmatqa biypárwa bolmawı kerek, kerisinshe olardı úyrenip, sońǵı juwmaqtı ózi shıǵarıwı shárt. Toponimikalıq izertlewlerde tómendegi derek hám maǵlıwmatlardan paydalanıw múmkin:

a) Jergilikli dala maǵlıwmatları. Dala maǵlıwmatları járdeminde geografıyalıq atamalardı geografıyalıq obyektlerdiń ózgesheliklerine tán keliwi, olardıń transkripciyası, karta hám maǵlıwmatnamalarda ushıramaytuǵın atamalardı úyreniw múmkin;

b) Jazba maǵlıwmatlar. Bularǵa jarlıqlar, túrli yuridikalıq hújjetler, kartalar, arxiv hújjetleri, maǵlıwmatnamalar hám basqalar kiredi. Olar járdeminde toponimlerdiń kóp jasawı, informaciya tasıwı, ózgerislerge ushırawı, atama beriwde túrtki bolǵan social mútájlikti belgilew sıyaqlı máseleler aydınlasadı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimika pániniń ilimiy-izertlew usılları degende neni túsinesiz?*
2. *Etimologiya usılınıń abzallıqları hám kemshiliklerin óz ara salıstırıń.*
3. *Anketa-soraw usılın túsindirip beriń.*

Test tapsırmaları

1. Statistikalıq usıldıń abzallıqları ...

- A. Region toponimleri haqqındaǵı túsinikti konkretlestiredi.
V. Kartografıyalıq maǵlıwmatlardı analiz etiwde jaqsı nátiyje beredi hám anıq juwmaq shıǵarıwǵa kómeklesedi.
S. Atamalardıń procentin shıǵarıwǵa járdem beredi
D. Barlıq juwaplar durıs.

2. Toponimikalıq izertlewlerde kartografıyalıq usıldı keń qollaǵan alımdı anıqlań.

- A. E.Pospelov
V. N.Nadejdin
S. A.Popov
D. V.Nikonov

3. Atamalarda ayırım elementlerdiń qaytalanıwı neden derek beredi?

- A. Bir tipke tánliginen
- V. Birdey faktorlar tiykar bolǵanlıǵınan
- S. Etnikalıq baylanıslılıǵınan
- D. Durıs juwap joq

4. Toponimikalıq izertlewlerde kóbirek tariyxıy usıldı qollanıw tárepdarı bolǵan alım kim?

- A. E.Pospelov
- V. S.Qoraev
- S. A.Popov
- D. T.Nafasov

5. “Hár qanday toponimikalıq izertlewler geografıyalıq terminlerdi úyreniwden baslanıwı kerek” degen sóz kimgе tiyisli?

- A. E.Murzaev
- V. M.Mirakmalov
- S. N.Nadejdin
- D. H.Hasanov

GEOGRAFIYALÍQ OBYEKTLERDI ATAMALAW NÍZAMLÍQLARÍ

Reje:

1. Geografıyalıq obyektlerdi atamalaw nızamlıqları haqqında ulıwma túsinik.
2. Atamalaw nızamlıqları.
3. Atamalaw nızamlıqları hám oykonimler.

Temanıń maqseti: Geografıyalıq obyektlerdi atamalaw nızamlıqları hám olarǵa qoyılatuǵın talaplar haqqında ilimiy bilim beriw arqalı atamatanıw nızamlıqları haqqındaǵı túsiniklerdi qalıplestiriw.

Tayanış sóz hám atamalar: Geografıyalıq obyekt, ulıwma atama, jeke atama, toponimikalıq pozitivlik, salıstırmalı negativlik, ózlesken atamalar, qatarlar nızamı, xalıq etimologiya.

Insaniyat jámiyet bolıp, jasay baslaǵan waqıtlardan-aq, yaǵnıy, til hám jámiyet rawajlanıwınıń náwbettegi basqışında ózleri jasap atırǵan jeri hám onıń dógerek átirapın atamalaw jaǵdayı payda bolǵan. Bul jaǵday dáslep

geografiyalıq kóz qarastan júzege kelgen. Orientr alıw yamasa bir mánzildi ekinshisinen parıqlaw geografiyalıq mútájlik esaplanadı. Hár qanday geografiyalıq obyektти durıs atamalaw barlıq waqıtta áhmiyetli másele esaplangan, shınında jer júzindegi barlıq obyektler emes, bálkim, insan iskerliginde málim bir áhmiyetke iye bolǵan yamasa basqa obyektlerden nesi menendur parıq qılıp, adamlar dıqqatın ózine tartqan orınlarǵana atama alǵan.

Basqasha etip aytqanda, adamzat jámiyetti orap turǵan geografiyalıq ortalıqta, yaǵnıy, onıń insan xojalıq iskerligi tásirinde ózgergen bóliminde ǵana hár bir geografiyalıq obyektтиń óz ataması bar. *A.V.Superanskaya* pikirinshe, tábiyat yamasa insan qolı menen jaratılǵan hám anıq adreske iye hár qanday úlken (okean, kontinent, materik) yamasa kishi (úy, baǵ, qudıq) «predmet»ler, yaǵnıy, geografiyalıq obyektler óz atamasına iye.

Basqa predmetlerden geografiyalıq obyektlerdiń parqın olardıń yamasa hár túrli atalıwında kóriw múmkin, ulıwma, yaǵnıy, belgili túsinikler sistemasınan ibarat ulıwma atamalar (mámleketler, wálayatlar, qalalar, rayonlar, awıllar) jánede jeke atamalar. Jeke atama hár bir geografiyalıq obyektтиń tek ózine beriledi. Máselen, *Samarqand, Zomin, Baxmal, Andijan, Nókis, Bostanlıq hám taǵı basqa*. Ulıwma atamalar biraz geografiyalıq obyektlerdi birlishtiredi. Máselen, Ózbekistanda bir neshe miń xalıq jasaw punktleri, awıllar bar; bunda xalıq jasaw punkti, awıl bul obyektтиń ulıwma ataması, biraq hár bir xalıq jasaw punktiniń óz ataması bar, ol bolsa jeke atama.

Toponimlerdiń payda bolıwı, turaqlasıwı, ózgeriwi yamasa kerisinshe qayta atalıwı jámiyettegi ózgerisler menen de baylanıslı. Budan tómendegishe juwmaq shıǵarıw múmkin, jámiyet ómiri hám rawajlanıwında júz bergen siyasiy, ekonomikalıq, social ózgerisler orın atamalarınıń ózgeriwine de alıp keliwi múmkin. Hám memizge belgili, insan iskerligi menen baylanıslı bolǵan obyektler, sol qatarı, wálayat, rayon yamasa úlken-kishi xalıq jasaw punktleri óziniń jámiyet ómirinde tutqan ornı menen ayırıqsha ajralıp turadı. Bunday geografiyalıq obyektler biraz úlken bolmasın, tábiyiy-geografiyalıq obyektlerge qaraǵanda óziniń anıq belgilengen shegaraları menen parıqlanadı.

Qánigelerdiń pikirinshe, hár bir atamanıń salmaǵı birinshi náwbette ol menen baylanıslı bolǵan geografiyalıq obyektтиń qanshelli tanımалılıǵı menen belgilenedi. Atamanıń tanılıwına bolsa, geografiyalıq obyektтиń aymaqlıq

jaylasıwı, dáwir hám zamanda iyelegen abıroyı hám bir qatar basqada social – tariyxıy faktorlar da tásir kórsetedi. Joqarıda aytıp ótilgenindey, geografiyalıq atamalar adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń dáslepki basqışında social mútájlik sebepli payda bolǵan hám dáwir indikatori sıpatında barlıq waqıtta jámiyette júz berip atırǵan túrli ózgerislerdi (siyasiy, social-ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, ilimniń rawajlanıwı) ózinde sáwlelendirip baradı. Basqasha aytqanda, geografiyalıq atama hár qanday social hádiyse sıyaqlı, belgili bir tariyxıy dáwirde payda boladı hám olarda insaniyattıń ańlaw qábiletiniń evolyuciyası birlesken.

Toponimist alımlar áyyemgi tillerde menshikli atlıqlar bolmaǵan deydi. Máselen, Amerika, Afrika hám Avstraliyanı ashqan sayaxatshı alımlar jergilikli xalıqlar – aborigenler tilinde menshikli atlıqlardıń júdá kemligin aytıp ótken. Olarda kóbinese ǵalabalıq atlıqlar, menshikli atlıqlar wazıypasın atqarǵan. Hámmemizge belgili, orın atamasınıń qáliplesiw procesi, onıń belgili bir obyektke baylanısı, ǵalabalıq atlıqlar turaqlasıwı hám individuallasıwı menen tıǵız baylanıslı. Social sana, ekonomika hám sawda baylanısları rawajlanǵan sayın túsinikler sanı artıp, geografiyalıq atamalar grammatikalıq hám semantikalıq tárepten qıyınlasıp barǵan. Sanı da umıtbaw kerek, geografiyalıq obyektlerdi atamalaw turaqlı process, sebebi jańa qalalar hám awıllar payda bolmaqta, fabrika, zavodlar qurılmaqta, jańa kánler ashılıp atır hám taǵı basqa. Bulardıń hámmesine jańa atamalar qoyısh kerek. Sol sebepten, bar bolǵan toponimikalıq nızamlıqlardı jaqsı ózlestirip alıw kerek.

Sonı da umıtbawımız kerek, toponim, yaǵnıy geografiyalıq atama bul – sóz, biraq hámme sózden de jer ataması payda bola bermeydi. Geografiyalıq atamalar obyektlerdiń forması, pás-biyikligi, reń-túsi, flora hám fauna dúnyası, aymaq ekspoziciyası, orografiyası sıyaqlı ózgesheliklerdi ózinde sáwlelendirgen sózler bolıwı shárt. Máselen, adamlar ósimliklerden medicinada áyyemnen keń paydalanǵanlıǵı ushın, dárilik ósimliklerdiń atamaları orın atamaları túrinde saqlanǵan. Bazıda, diyqansılıq rawajlanǵan alaplarda kóbirek miyweli terekler hám eginlerdiń atamaların toponimler túrinde ushıratsa boladı. *Almazar, Erikli, Jiydeli, Tutlı* hám taǵı basqa.

Qánigelerdiń aytıwınsha, toponimge aylanǵan hár qanday sóz jańa máni payda etedi hám negizgi mánisinen belgili dárejede uzaqlasadı. Demek, sóz toponimge aylanıp jalǵız, konkret, jańa bir túsinikke aylanadı. Máselen, Tangi sózi tábiyiy geografiyalıq termin sıpatında «tar jıra», «ensiz taw aralıǵı»

mánilerin bildiredi, eger ol awıl atamasına aylansa, onda xalıq jasaw punkti ataması sıpatında negizgi mánisinen uzaqlasadı hám tek jalǵız geografıyalıq obyektte bildiretuǵın boladı hám basqa oykonimler sıyaqlı social-ekonomikalıq áhmiyetke iye bolıp, jámiyettiń túrli mútájliklerine xızmet etedi.

Alımlar toponimikalıq nızamlıqlardı úyrenip shıǵıp, geografıyalıq obyektlerdi atawdıń bir qansha ózine tán ózgesheliklerin (belgilerin) kórsetip bergen: toponimikalıq pozitivlik, salıstırmalı negativlik, ózlesken (kalka) atamalar, geografıyalıq atamaların qatarlar nızamı hám xalıq (jalǵan) etimologiya. Geografıyalıq obyektlerdiń atamalaw nızamlıqların tómendegi keste de kóriw múmkin. 2-keste

№	Atamalaw nızamlıqları	Toponimler
1	Toponimikalıq pozitivlik	Hasankóprik, Ortaawıl, Túyetartar, Úshqulash, Bestóbe.
2	Salıstırmalı negativlik	Jantaqlı, Mollalı, Kendirli, Porlıtaw, Pistalitaw.
3	Ózlesken atamalar	Tirishilikbası - Sarihoyat, Besbarmaq - Panjangusht, Jılanótti - Marguzar.
4	Qatarlar nızamı	Eski Bostan-Jańa Bostan, Kishi Baǵdan-Úlken Baǵdan, Joqarı Chirchiq - Tómengi Chirchiq.
5	Xalıq etimologiya	Tangili - Tangali, Jizzax - Duzax, Forish - Parij.

Geografıyalıq obyektlerdi atamalawda toponimikalıq nızamlıqlar talaplarınıń orınlanıwı áhmiyetliliǵı sebepli olardı analizlew maqsetke muwapıq dep esaplanadı.

Toponimikalıq pozitivlik – atamalar geografıyalıq obyektlerdiń tábiyyiy yamasa social-ekonomikalıq belgilerin, yaǵnıy, real waqıya-hádiyselerdi ózinde sáwleleniwi bolıp esaplanadı. Kópshilik geografıyalıq atamaların payda bolıwında ápiwayı geografıyalıq terminler tiykarǵı rol oynaydı. *Ariq, baǵ, bulaq, jira, dárya, jar, kópır, kóshe, tóbe, taw, say* hám taǵı basqada geografıyalıq terminlerdiń aldına yamasa aqırına bir atlıq, kelbetlik, san yamasa qandayda bir qosımsha qosılsa, obyektlerdiń ózgesheliklerin sáwlelendiretuǵın toponimler payda boladı. Mısalı, *Beskópır, Tasqudıq,*

Qamisariq, Qumawil, Taxtakópir, Mińbulaq, Qaradárya, Júzimbağ, Qıziljar hám basqalar.

Geografiyalıq atama qansha áyyemgi bolsa, onıń obyekt penen baylanıslılıǵı sonshellı isenimli boladı. Orın atamasınıń etimologiyasın anıqlawda bar bolǵan bir neshe boljawdan birin, yaǵnıy toponimniń mazmunı hám mánisine tikkeley durıs keletuǵının tańlaw jaqsı nátiye beriwı múmkin. Máselen, *Ortaawil* degende awıl átiraptaǵı xalıq jasaw punktlerine qaraǵanda aralıqta ekenligi anıq yamasa *Qudiqcha* ataması «kishi qudıq» yamasa kerisinshe «qudıq kóp» degeni, aǵın suw bolmaǵanlıqtan kópshilik qudıqlardan suw ishkenligi sebepli sonday atalǵan.

Geografiyalıq atamalar real waqıyalardı súwretlegeni sebepli qunlı esaplanadı. Ózbekstan geologları kóp kánlerdi tabıwda toponimlerdiń roli úlken ekenligin ayrıqsha atap ótken. Sebebi, qánigeler altın kánlerin anıqlawda jer atamaları quramındaǵı *altın, zar, tilla* sıyaqlı terminler indikator bolıp xızmet etkenin bildirgen. Sonıń menen birge, *Aqtas* degen orınlarda da altın tawılǵanlıǵı ayılǵan. Haqıyqattan da xalıq aqtas dep ataytuǵın kvarc mineralı quramında altın boladı. Házirgi waqıtta Ózbekstan kánlerinde altın tiykarınan kvarc quramınan alınadı.

Jáne bir mısál, X ásir arab geografları Istaxriy hám Muqaddasiy óz shıǵarmalarında Shosh wálayatındaǵı *Kuhisim* awılı haqqında maǵlıwmat jazıp qaldırǵan. Geologlar keyinala, haqıyqattan da, awıl átirapındaǵı ruda jınısları arasında gúmis bar ekenligi de áyyemgi dáwirlerde kóplep gúmis qazıp alınǵanlıǵı anıqlanǵan. *Kuhisim* – (tájikshe, «gúmis taw») orta ásirlerde Iloqdaǵı belgili kánlerden biri bolǵan.

V.V.Bartold pikirinshe, *Kuhisim* Ahangarannan qublada, Obliq awılı qasında bolǵan, yaǵnıy, házirgi Kumushkan xalıq jasaw punkti ornına tuwrı keledi. Tariyxıy geografiyadan da belgili, geografiyalıq atamalar járdeminde áyyemde qay jerlerde qanday ósimlik túrleri óskenligin, qanday haywanlar jasaǵanlıǵın yamasa qanday qáwim hám urıwlarıń qay jerlerde jasap qalǵanın bilip alsa boladı.

Salıstırmalı negativlik – belgili bir aymaqta birdey predmet kóp bolǵanda ol jerdiń ataması ushın belgi bola almaydı. Ádette sol jerde kem, adamlar názerine tez taslanatuǵın belgiler, nárseler geografiyalıq obyektlerdiń atamalanıwında tiykar etip alınadı. Máselen, jantaqzar orında *Jantaqlı*, shor suwlı jerde *Dushshısuw*, bulaǵı kóp jırada *Bulaqlı* degen geografiyalıq atamalardıń jaratılıwı toponimika ushın tán emes. Eger

bárhama alma, erik ósetuǵın aymaqtıń qandayda bir múyeshinde ǵoza ósse, álbette sol jer *Ǵozalı*, suwı shor bolǵan shólde dushshı suwlı qudıq tawılsa, *Dushshuqudıq* dep ataladı.

Hámme tárepin Qızılqum qumları iyelegen Forish rayonınıń shól bóliminde *Mulali* degen xalıq jasaw punkti bar. Mula – topıraq úyip, gerbish tas qalap, biyik etilgen belgi. Mula gúzetiw, qoriqlaw, xabar beriw obykti bolǵan. Qumlar arasında adamlar itibarına tez taslanatuǵın bunday geografıyalıq obyektıń bolıwı jer atamasına tiykar etip alınǵan. Ózbekstanda júzden artıq xalıq jasaw punktleriniń *Paxtakor* dep atalıwı durıs emes. Eski awqam dáwirinde *kommunizm, socializm, oktyabr* sıyaqlı ápiwayı ǵalabalıq atlardıń toponimler quramında balalap ketiwi de toponimikanıń bul nızamına qarsı edi.

Orınǵa basqa jerlerden pariq qılatuǵın ózgesheligine qarap atama qoyıwdı V.A.Nikonov *salıstırmalı negatiwlik nızamı* dep ataǵan. Geografıyalıq obyektı atamalawda tiykar bolǵan belgi áne sol jerdiń tiykarǵı ózgesheligi bolmawı da múmkin. Máselen, Úlkenbulaq, Uzunqudıq ulıwma eń úlken bulaq yamasa eń tereń qudıq degen mánini bermeydi, bálkim áne sol belgili aymaq sheńberinde ǵana ol eń úlken bulaq yamasa eń tereń qudıq degeni.

Ózlesken atamalar (awdarma atamalar) nızamı – toponimikadaǵı bul nızamlıqtıń mazmunı sonda, geografıyalıq atamalardıń qalıbi, esitiliwi ózgergeni menen, biraq mazmunı ózgermesten qaladı. Máselen, Zarafshan dáryası eteginde orta ásirlerde uzınlıǵı 70-80 km keletuǵın úlken kól bolǵan. Kólde qayıqlar, hátteki kishirek kemeler qatnap turǵan. Sonıń ushın da Zarafshan dáryasınıń házirgi ózeninen bir neshe kilometr uzaqlarda da *Kemeshi, Kishti, Ǵishti* degen awıllar bar. Kishti tájikshe «keme», «qayıq» degen sóz. Sol úlken kól soǵd tilinde *Somjon dep* atalǵan. Somjon «qara suw» degeni, demek *Qarakól* áne sol Somjon toponiminiń awdarması, kalkası esaplanadı.

Ózbekstanda *Qızılсуw – Surxob, Qarasuw – Siyohob, Aqsuw – Safedob* sıyaqlı atamalar ushıraydı. Áyyemde grekler Ámiwdáryanı Oksus, arǵı tárepin, yaǵnıy arqa tárepin *Transoksiana* «Oks dáryasınıń arǵı tárepi, Oks arqası» degen, onı arablar óz tillerine awdarmalap *Mawarawnnahr* «dárya artı» degen. Oks áyyemgi túrkiy tildegi *Ukuz* sóziniń grekshe aytılwı, demek Transoksiana da túrkiy Ukuzorti toponiminiń kalkası, awdarması bolıwı múmkin.

Jáne bir mısal, Nurata tawlarınıń eń biyik shıńlarınan biri Forish rayonu *Uxum* awılınıń aймағыnda jaylasqan. Uzaqtan qaraғanda insan barmaqlarına usaytuǵın bul shıńdı tájikler *Panjangusht dep* ataydı (tájikshe, panj-»bes», angusht-»barmaq»), ózbekler bolsa onı *Beshbarmaq* deydi. Nurata tawlarınıń eń biyik noqatı jergilikli xalıq tárepinen Sarihoyat dep ataladı, biraq kartalarda kóbinese onıń awdarması (kalkası) Tirshilikbası (2169 m.) berilgen.

Sonı da aytıw ótiw kerek, eski awqam dáwirinde russha «krasniy» sóziniń kalkası (kalka – francuzsha *calque* – «kopiya, nusqa») sıpatında qızıl komponentli toponimler balalap ketken edi. Sonday, *Qızıl sharwashı, Qızıl kazarma, Krasniy Luch, Krasniy Oktyabr, Krasnogvardeysk* hám taǵı basqa. Shet el toponimlerin ózlesken atama sıpatında jergilikli geografialıq nomenklaturaǵa alıp kiriw maqul is emes, sebebi onıń mánzil anıqlawshı ózgesheligi tómenleydi.

Geografialıq atamalardıń qatarlar nızamınıń – mazmunı orın atamaları hesh qashan jeke – jalǵız, óz halınsha payda bolıp qalmaydı, bálkim bárhama bir-birine salıstırıp ataladı degen juwmaqta kórinedi yamasa geografialıq obyektte bir-birinen parıqlaw ushın *Qurǵaqsay – Suwlısay, Jańaqala – Eskiqala, Aqsuw – Qarasuw, Uzınsay – Keltesay* kibi jup toponimler payda bolǵan. V.A.Nikonovtıń jazıwınsha, «orın atamasınıń kelip shıǵıwın anıqlaw ushın eń aldı menen ol jalǵız emes, bálkim basqa atamalar qatarında payda bolǵanlıǵın túsiniw áhmiyetli esaplanadı».

Máselen, *úlken – kishi* (Úlken Baǵdan – Kishi Baǵdan), *biyik – pás* (Biyik Shaqır – Tómengi Shaqır), *pás – joqarı* (Joqarı Chirchiq – Tómengi Chirchiq), *eski – jańa* (Eski Bostan – Jańa Bostan), kibi kelbetliklerden quralǵan atamalar kóplep tabıladı, olardan biri anıqlansa, álbette ekinshisin de tapsa boladı. Áne sol kelbetlikler toponimniń ózgesheligine kóre de, qatar jaylasqan geografialıq obyektlerdi bir-birinen parıqlaw ushın xızmet qıladı. Toponimlerdiń áne sonday qatara keliwin, olardıń bir-birine qaraғanda atama alıwın V.A.Nikonov qatarlar nızamı dep ataǵan.

Xalıq etimologiyası yamasa jalǵan etimologiya – geografialıq atamalardı janlı tildegi aytılwı hám mánis-mazmunınıń uqsaslıǵına qarap anıqlaw usılı. Xalıq etimologiyası qandayda bir atama mánisin anıq faktlerge tiykarlanbaǵan halda, tek dawıs tárepiniń uqsaslıǵına qarap, sonıń menen birge, ápsana hám ráwiyatlarǵa súyenip túsindiriwden ibarat. Bul usıl izertlewshini atamanıń haqıyqıy mánisin anıqlawdan uzaqlastıradı.

Negizinde jergilikli xalıqqa túsiniqsiz bolıp qolğan atamalardı qayta túsindiriw adamlardıń tábiyatına tán paziylet, tilde keń tarqalğan hádiyse.

Atamanı bunday túsindiriwde kóbinese, tariyxıy hám geografialıq sharayatlar jánede lingvistikalıq nızamlıqlar esapqa alınbaydı. Nátiyjede, toponim ulıwma basqa máni bildiriwi múmkin. Basqasha aytqanda, xalıq etimologiyası – xalıqtıń toponimikalıq dóretiwshilik jemisiniń úlgesi bolıp esaplanadı. Óziniń mánisine kóre xalıq etimologiyası, geografialıq atamanıń ózine tán ózgesheliklerinen kelip shıǵıp, onıń mánis-mazmunın jańasha túsindiriw degeni.

Toponimikalıq izertlewler dawamında, bunday orın atamalarınıń etimologiyasın anıqlawda olardı dıqqat penen úyreniw kerek. Toponimikalıq ráwiyatlar – xalıq etimologiyasınıń jemisi. Máselen, Shveycariya paytaxtı *Bern* qalası ataması haqqında sonday ráwiyat bar. Jergilikli basshılardan biri shikor waqtında ayıw awlaydı hám onıń húrmetine sol orında qalaǵa tiykar salıp onı Bern (nemisshe, Bär – «ayıw») dep ataydı. Bern qalasınıń geribinde de ayıw súwretlengen. Biraq, bul toponimikalıq ráwiyat da geografialıq atamanıń haqıyqıy mánisine tiykar bolıp xızmet qılğan – kelt tilindegi bren (tóbe, taw) sózine hesh qanday baylanısı joq.

Gelenjik qalası (Krasnodar úlkesi, Rossiya) atamasına túrk tilindegi «gelinchek» sózi tiykar bolğan dep esaplanğan. XVI ásirde usı aymaqlardı basıp alğan usmoniy túrkler, qaladan gózzal tawlı qızlardı túrk bayları qaramaǵına alıp ketiw ushın paydalanğan degen ráwiyat bar. Túrkshе «gelinchek» sóziniń aytılıwında qala atamasına ózara uqsaslıǵı jalğan etimologiyanıń payda bolıwına sebep bolğan. Geografialıq atamanıń haqıyqıy mánisi bolsa adigey tilindegi «*kishi jaylaw*» mánisidegi sóz benen baylanıslı.

Xalıq etimologiyaǵa tiykarlanğan geografialıq atamalar respublika toponimiyasında da kóplep tobıladı. Máselen, Jizzaxdı «*duzax*», Qoqandı «*xuk kán*», yaǵnıy «*dońızı kóp orın*» dep, Namangandı namak kán «*duz káni*» dep aytıw jalğan etimologiyadan basqa nárese emes. Forish oykonimi haqqında Ózbekstan milliy enciklopediyasında tómendegishe maǵlıwmat berilgen: “jergilikli maǵlıwmatlar boyınsha rayon atamasına ótken Forish awılınıń ataması Amir Temur Samarqand átirapında saldırmaqshı bolğan “Parij” qalası atamasınan alınğan. Keyinirek jergilikli xalıq dialektinde bul atama Forij, Farish, Forish dep ózgerip barğan degen boljaw bar”. Negizinde bolsa

Forish sóziniń payda bolıwında soǵd tilinde “qala etegi” mánisidegi Porasht oykonimi tiykar bolıp xızmet etken.

Ózbekstan orın atamaları sistemasındaǵı eń áyyemgi atamalar qatarına oykonimlerdi de kiritiw múmkin. Olardıń ayırımları úsh mún hám onnan artıq jıllar aldın jaralǵan. Eń áyyemgi atamalar quramı ózgerip, tildegi basqa sózlerge uqsap qalǵan. Nátiyjede áyyemgi atama menen onıń házirgi túri ortasında formalıq hám mazmunlıq teń kelmewshilik payda bolǵan. Kóbinese jalǵan etimologiya hár túrli iseniwi qıyın, biraq, qızıqlı ráwiyatlar menen baylanıslı boladı. Máselen, Úshqız, Qırqqız, Qızketken sıyaqlı atamaların quramındaǵı qız sózi ráwiyatlar jaratılıwına tiykar bolǵan.

T.Nafasov ózbek tiliniń házirgi sózler kompleksinde toponimler jasawǵa baylanıslı bolǵan qız sózi joq, biraq, onıń X ásirge shekem bolǵan ótmishinde quz sózi bolǵanlıǵın bildirip ótken. Quz sózi áyyemde tik ush, kólemi joqarı bolǵan taw, jer betinen biraz shıǵıp turǵan biyiklik sıyaqlı mánilerge iye bolǵan. Áne sol mániler negizinde quz sózli atamalar payda bolǵan. Keyinala quz sózi til qatnasınan shıǵıp ketkenligi sebepli, onıń ornın házirgi kúnde túsiniqli bolǵan qız sózi iyelegen. Xalıq anıqlaması, xalıq etimologiyası esaplanǵan ráwiyat hám ápsanalar xalıq dóretiwshiligi úlgesi sıpatında ózine tán áhmiyetke iye. Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń eń qızıǵı, súyiklisi, ibratlısı bolǵan ráwiyat hám ápsanalardı toplaw, tártipke salıw etnograf hám folklortanıwshılar wazıypası esaplanadı.

H.Hasanov bildirip ótkenindey, haqıyqıy, ilimiy anıqlama atamanıń qoynında jasırınǵan tariyxtı, mánáwiyattı, xalıq oylawı hám mádeniyatınıń jemisi ekenligin itibardan shette qaldırmaw kerek. Sonı este tutıw kerek, atamalar túrli jollar menen payda boladı hám rasında bir neshe mún jıllıq tariyxqa iye. Xalıq janlı tilindegi sózlerden quralǵan, hesh qanday buyırıq hám kórsetpesiz, máni – mazmun, fonetikalıq hám grammatikalıq tárepten durıs qoyılǵan geografıyalıq atama haqıyqıy xalıq mulki esaplanadı. Toponimikanıń joqarıda kórsetilgen nızamlıqların bilmesten, tek sulıw sózlerden ibarat geografıyalıq atamalar qoyıw bolsa tariyxqa, tilge, ilimge kewildegidey xızmet ete almaydı.

Soraw hám tapsırmalar:

- 1. Geografıyalıq obyektlerdi atamalaw nızamlıqları qaysı alımlar tárepinen úyrenilgen?*
- 2. Qazılma baylıqlardı anıqlawda geografıyalıq atamalar qanday áhmiyetke iye?*
- 3. Atamalar hám xalıq awızeki dóretiwshiligi arasında qanday baylanıslılıq bar?*

Test tapsırmaları

1. Toponimikalıq pozitivlik nızamlıǵı mazmunı neden ibarat?

- A. atama real waqıyanı sáwlelendiredi
- V. atama real waqıyanı sáwlelendirmeydi
- S. atama kútilmegen jaǵdayda payda bolǵan
- D. Durıs juwap joq

2. Tómendegi táriyip qaysı toponimikalıq nızamlıqqa tiyisli? Geografiyalıq obyektin tábiyiy yamasa social-ekonomikalıq belgilerin, yaǵnıy real waqıya-hádiyselerdi ózinde sáwlelendiredi.

- A. Salıstırmalı negativlik
- V. Toponimikalıq pozitivlik
- S. Ózlesken atamalar
- D. Xalıq etimologiyası

3. Ózlesken (kalka) atamalar bul...

- A. Awdarmalanǵan atamalar
- V. Mánisi birdey atamalar
- S. Mánisi bir biraq, yamasa tilde yamasa túrli atalatuǵın atamalar
- D. Barlıq juwaplar durıs

4. Toponimlardin birge keliwi, olardin bir-birine salıstırǵanda atama alıwı qaysı nızamlıq jemisi esapladı?

- A. Xalıq etimologiyası
- V. Qatarlar nızamı
- S. Ózlesken atamalar nızamlıǵı
- D. Salıstırmalı negativlik nızamlıǵı

5. “Jarbası” ataması qaysı nızamlıq jemisi esaplanadı?

- A. Salıstırmalı negativlik
- V. Jalǵan etimologiya
- S. Toponimikalıq pozitivlik
- D. Ózlesken atamalar

TOPONIMLERDİŇ PAYDA BOLÍW SEBEPLERİ

Reje:

1. Toponimlesiw procesi haqqında ulıwma túsini.
2. Geografiyalıq atama hám onıń payda bolıw sebepleri.
3. Jer atamalarınıń qáliplesiw procesindegi ayırım nızamlıqlar mazmunı.

Temanıń maqseti: Toponimlesiw procesi, ǵalabalıq sózlerdiń geografiyalıq atamaǵa aylanıw sebepleri, atamanıń adreslik funkciyası jáne de toponimlardıń qáliplesiw menen baylanıslı bolǵan ayırım nızamlıqlar mazmunı menen tanıstırıwdan ibarat.

Tayanısh sóz hám atamalar: Ǵalabalıq atlıq, toponimlesiw procesi, menshikli atlıq, kútilmegen jaǵdaydaǵı atamalar, rasmiy atamalar, atamanı konkretlesiw hám individuallasıwı, atamanıń jańa máni bildiriwi, atama jáne de tábiyat hám jámiyet baylanıslılıǵı.

Toponimlesiw procesi

Qaytalanbas til, tariyxıy hám geografiyalıq estelik esaplanǵan geografiyalıq atamalar belgili bir tilde xalıq tárepinen jaratılǵan hám sol dáwirdeń social, ekonomikalıq, mádeniy hám mánaviy ómiri haqqında qımbatlı informaciya deregi esaplanadı. Toponimlerdiń payda bolıw máselesi bir qaraganda júdá ápiwayı bolıp kórinse de, negizinde olar qandayda bir nızamlıqlar tiykarında qáliplesken boladı. İnsan payda bolǵan dáwirinen baslap hár qanday dıqqatın tartqan tábiyiy obyektke zárúrlilik sebeplik atama bergen hám olar tiykarınan ápiwayı ǵalabalıq sózlerden ibarat bolǵan. Ǵalabalıq sózlerdiń ayırımları keyinla menshikli atlıqqa – geografiyalıq atamaǵa aylanǵan. Máselen, áyyemgi túrkiy tillerde úlken dáryaǵa «ukuz», «edil» sózi isletilgen. Bul sózler keyinla dáryalardı menshikli atlıq bolǵan: Ukuz – Ámiwdárya, Edil – Volga.

V.A.Nikonovtıń jazıwınsha, dáslep berilgen atamalar kóbinese kútilmegen jaǵdayda bolıp, rasmiy atamalar keyinla payda bolǵan. Bazıda atama birden berilgen bolsa, kóbinese bul process belgili múddetke sozılǵan. Adamlar jámáát bolıp, birlesken halda jasay baslaǵan waqıtlardan baslap ózleri jasap atırǵan jer hám onıń átirapın atamalaw mútájligi payda bolǵan. Qánigelerdiń pikirinshe, orientr alıw yamasa bir mánzildi ekinshisinen parıqlaw mútájligi dáslep geografiyalıq kóz qarastan júzege kelgen.

Hámmemizge belgili, algashqı adamnıń til sóz baylıǵı úlken bolmaǵan. Geografiyalıq obyektlerdi atamalaw procesinde de onıń imkaniyatları da belgili dárejede sheklengen. Nátiyjede dárya, kól, teńizdi bir sóz benen – suw, tóbe, qır, tawdı – tas dep ataǵan. Sol sebepli házirge shekem dárya atamaları quramında suw sóziniń saqlanıp qalıwı ápiwayı bolıp kórinedi: Qarasuw, Qızılsuw hám basqalar. Amerikalı toponimist Dj.R.Styuarttıń bildiriwinshe, házirge shekem anıqlanǵan qáwimler hám olardı orap turǵan tábiyiy obyektlerdiń kópshiligi ápiwayı sózler menen atalǵan.

Menshikli atlıqlar esaplanǵan geografiyalıq atamalar til rawajlanıwınıń salıstırmalı keyingi basqıshlarında ǵalabalıq atlıqlar (appelyativler)dan kelip shıqqan. Waqıttıń ótiwi menen ǵalabalıq atlıqlar hám sóz birikpeleri turaqlasıp belgili bir geografiyalıq obyektlerdi bildirgen. Demek, ulıwma túsiniklerdiń konkretlesiwı hám individuallasıwı nátiyjesinde áste aqırınlıq penen menshikli atlıqlar – geografiyalıq atamalar payda bolǵan. Máselen, úlken jar sózi anıq bir geografiyalıq obyektte bildirmes eken, ol kerı relyef túrin bildiretuǵın ǵalabalıq atlıq, appelyativ bolıp qalaberedi. Sonday etip toponimler geografiyalıq túsiniklerdiń individuallasıwı, konkretlesiwı nátiyjesinde payda bolǵan hám bul process dawam eteberedi.

Hámmemizge belgili, atamalaw turaqlı process hám atama óz-ózinen payda bolmaydı onıń dóretiwshisi, avtorı xalıq. Sol sebepli, xalıq jasamaytuǵın ayaqlarda jer atamaları az yamasa ulıwma joq. Sebebi, turaqlı xalıq jasamaǵanlıǵı sebepli atama beriwge mútájlik te bolmaǵan. Jer sharınıń kóplep suwsız shóllerinde yamasa biyik tawlı xalıq jasamaytuǵın ayaqlarında elege shekem atama berilmegen kóplep geografiyalıq obyektlerdi tabıw múmkin. Waqıt ótiwi menen shóller ózlestiriledi, suw keltiriledi, kanallar, jollar, xalıq jasaw orınları qurıladı, solar menen birge geografiyalıq atamalar da payda boladı. Máselen, Antraktidaniń muz benen qaplanǵan ishki shóllerinde jaqınǵa shekem geografiyalıq atamalar ulıwma bolmaǵan. Aqırǵı yarım ásir dawamında materiktiń tez úyreniliwi nátiyjesinde mıńlaǵan jańa atamalar payda boldı.

Toponimlesiw ádette dáslepki ulıwma túsiniktiń belgili bir obyektke baylanısıw procesinde júz beredi. Sonıń ushın bir sózdiń ózi yamasa sóz birikbesi házirgi waqıtta ǵalabalıq atlıq bolıwı da (eger túsinik konkret bir obyektte bildirmese) yamasa toponim (geografiyalıq obyektte bildirse) de bolıwı múmkin. Ǵalabalıq atlıq menshikli atlıqqa aylanǵannan keyin, ol ózi bildirgen geografiyalıq obyektin belgilerinen uzaqlasadı. Geografiyalıq

atama sóylewde sol obyektin basqalardan parıqlı belgilerin aytıwǵa emes, bálkim konkret obyektin basqalardan ajıratıp kórsetiwge xızmet etedi.

Toponimge aylanǵan sóz jańa máni bildiredi, endi ol konkret, jalǵız, jańa bir túsiniкке aylanadı hám kóbinese anıq geografıyalıq obyektin atamasın ańlatadı. Máselen, tangi sózi tábiyyıy geografıyalıq termin sıpatında «tar dara», «ensiz taw aralıǵı» mánisin bildiredi, biraq ol awıl atamasına ótkennen keyin, ol xalıq jasaw punkti ataması sıpatında negizgi mánisinen belgili dárejede uzaqlasadı hám tek jalǵız bir geografıyalıq obyektin bildiredi. Anıǵıraq etip aytqanda, basqa oykonimler sıyaqlı social-ekonomikalıq áhmiyetke iye, jámiyettin túrli mútájliklerine xızmet etedi.

Joqarıda ayılǵanıday, sózdin ádettegi mánisinen uzaqlasıwı hám belgili bir obyekt penen baylanıslı konkret, individual oylawdin payda bolıwı toponimlesiw procesi bolıp tabıladı. Sonday etip toponimnin tiykarǵı wazıypası – bir obyektin basqa soǵan uqsas obyektlerden ajıratıp kórsetiwden ibarat. V.A.Nikonov geografıyalıq atamaların bul ózgesheligin – adreslik (mánzildi belgilewshi) funkciyası dep ataǵan. Toponim – geografıyalıq obyektin ayırıqsha ajıratıp kórsetedi hám mánzilin anıqlaw imkanın beredi. Bazıda, toponimge aylanǵan sózge jer atamalarına tán bolǵan qosımshalar qosıladı. Mısalı, Ózbekstan toponimleri, sonın ishinde oykonimleri ushın - *abad* (*Diyqanabad, Xalqabad*), -*istan* (*Gúlistan, Baǵistan*), -*zar* (*Gúlzar, Almazar*), -*li* (*Kegeyli, Kendirli*), -*kor* (*Paxtakor, Lalmikor*), -*cha* (*Qudiqcha, Qaracha*) kibi affiksler xarakterli esaplanadı.

Házirgi waqıtta geografıyalıq atamaların toponimlesiw dárejesi de hár túrli. Kóbinese waqıt ótiwi menen toponimler grammatikalıq hám semantikalıq tárepten házirgi túrine kelgenge shekem belgili bir ózgerislerge ushıraydı. Bazı bir toponimlerde sózlerin jer atamasına aylanbastan aldınǵı mánisi anıq bilinedi, basqasında bólek saqlanıp qalǵan, úshinshi birdey atamalarda ol derlik sezilmeydi, ayırım toponimlerde bolsa ulıwma joq bolıp ketken bolıwı múmkin. Sol sebepten, mánisi túsiniksiz bolıp qalǵan geografıyalıq atamalar biraz ózgartirip, olardı tildin házirgi jaǵdayı menen túsindiriw durıs emes, sebebi bunday atamalar áyyemgi tillerden qalǵan bahalı estelik esaplanadı.

Qánigeler toponimlerdin payda bolıwına qarap eki túрге bólgen: tábiyyıy jol menen, xalıq tárepinen qoyılǵan atamalar hám rasmiy-administrativlik túrde qoyılǵan atamalar. Rasmiy administrativlik túrde berilgen hár qanday atama da óz tariyxına iye hám sol dáwirdin mútájligi menen baylanıslı túrde

payda bolǵan. Máselen, *Pakistan* mámleketi ataması da ózine tán tariyxqa iye. 1931-jılı Ullı Britaniya húkimeti baslaması menen Londonda Hindstannıń basqarıwına tiyisli jańa Nızam joybarın dodalaw ushın konferenciya shólkemlestiriledi. Konferenciya múnásibeti menen panjoblı Choudri Rahmat Ali Hindstan konstitucion dúzilisiniń jańa rejesin dúzedi. Oǵan kóre tiykarınan musulmanlar jasaytuǵın Hindstannıń arqabatis bóliminde Pakistan ataması menen jańa gárezsiz mámleket dúziw usınıs etilgen.

Angliya koloniyası dáwirinde hind musulmanları milliy háreketi basshılarının biri bolǵan Choudri Rahmat Ali musulmanlar jasaytuǵın Panjob, Afǵoniya, Kashmir, Sind hám Balujistan wálayatların birlestiriwdi oylaǵan. Bul wálayatlar atamasınıń bas háribine «-istan» qosımshasını qosıw jolı menen Pakistan atamasın payda etken. Atamanıń tabıslı shıǵıwında jańa mámleketke mámleket tili sıpatında usınılǵan urdu tilinde pok sózi - “taza, azada” mánilerin bildiriwi de sebep bolǵan. Sonday etip rasmiy-áministrativlik túrde payda bolǵan Pakistan ataması – pákler jurtı, islam mámleketi degen ekinshi mánini de bildirgen. Basqa mısál, 1482-jıldı sayaxatshı alım Bartolemeo Diash basshılıǵındaǵı ekspediciya Afrikanı aylanıp Hindstanǵa barmaqshı boladı. Materiktiń qubla-batis bólimindegi noqatı jaqınında qattı dawılǵa dus kelip, ol jerden óte almay artına qaytadı hám oǵan “*Dawıllar noqatı*” dep atama beredi. Portugaliyaǵa qaytǵanında onı mámleket patshası qabıl etip, kartadaǵı “*Dawıllar noqatı*” atamasın ózgertip, “*Jaqsı úmit*” dep jazıp qoyadı. Sol arqalı dúnya kartasında “*Jaqsı úmit*” noqatı ataması payda bolǵan.

Joqarıda aytıp ótilgenindey, geografiyalıq atamalar xalıq awızeki dóretiwshiligi jemisi hám kóbinese, olardıń payda bolıwına real waqıyalar sebep bolǵan. Geografiyalıq obyektlerdi atamalawda social mútájlik tiykarǵı faktor esaplanadı. Sonı da aytıp ótiw kerek, atamalaw mútájligi tilge baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda payda bolsa da, biraq ol til quralı járdeminde payda boladı. Atama tańlawda adamlar dáslep geografiyalıq obyektiniń kózge taslanatuǵın hám basqalardan pariq qılıp turatuǵın belgilerine itibar bergen. Obyektke tán belgilerdi tańlaw bolsa onıń geografiyalıq ornı, tábiyiy sharayatı, tariyxıy hám etnomádeniy ózgeshelikleri, xojalıq iskerligi sıyaqlı faktorlar menen baylanıslı bolıwı múmkin.

Belgi – geografiyalıq obyektlerdi atamalawda tiykarǵı psixologiyalıq kategoriya esaplanadı. Ol tańlangan atamanı tiykarlaydı, toponimniń payda bolıw sebeplerin tastıyıqlaydı. Áyyemde dáslepki atamalar jergilikli xalıq tárepinen kúndelikli ómirinde bárhama paydalanılıp atırǵan obyektlerge berilgen. Aldınları turaqlı jasaw mánzilleri bolmaǵanlıǵı sebepli, kóbinese atamalaw obyektini bolıp dárya, kól, bulaq hám basqada geografiyalıq

obyektler xızmet etken. Keyinala turaqlı xalıq jasaw orınlarınıń payda bolıwı menen atamalaw ushın olar tiykarǵı orientrge aylanǵan.

Social sana rawajlanǵan sayın túsinikler sanı artıp geografıyalıq atamalar qıyınlasıp baradı. Insaniyat jámiyetiniń rawajlanıwı hám kúndelik mútájlikleriniń artıp barıwı jańa aymaqlardı hám tábiyattıń quram bólimlerin ózlestiriwge alıp kelgen, bul bolsa óz nábwetinde jer atamalarınıń kóbeyiwine sebep bolǵan. Geografıyalıq atamalarda úlkeniń kópǵana tábiyiy ózgeshelikleri, xalıqtıń xojalıq iskerligi, jámiyettegi kóp ásirlar dawamında júz bergen tariyxıy, social – ekonomikalıq hám siyasiy ózgerisler de óz sáwleleniwın tapqan. Sol nárse dıqqatqa ılayıq, «ne ushın sonday atalǵan», degen sorawǵa juwap beriw waqtında toponimge tiykar bolıp xızmet etken sózdi táriyiplep onıń geografıyalıq obyekt penen tikkeley baylanıslı ekenligin kórsetip beriw kerek. Eger bul baylanıslılıq isenimli bolsa, onda toponimge tiykar bolǵan sóz de isenimli hám geografıyalıq atamanıń mánisi de dálillengen esaplanadı.

Hámmemizge belgili, ósimlikler hám haywanat dúnyası tábiyat baylıqları esaplanadı. Insan áyyem zamanlardan baslap olardı úyreniw, arealın anıqlaw, olardan normada paydalanıwǵa háreket etken. Máselen, Andijan, Tashkent, Jizzax wálayatları toponimiyası quramında Betaga, Betagali, Betagalisay sıyaqlı jer atamaların ushıratıw múmkin. Betaga – puta sıyaqlı ósimlik, jergilikli xalıq onıń sharwa ushın azıqlıq ósimlik ekenligin bilgen jaǵdayda, usı orınlarǵa sonday atama bergen. Babur betaga ósimligine ájayıp táriyip bergen. «Andijanda bul attı butka derlar, vajhi tasmiyasi belgili emes edi, bul wálayatlarda elgili boldı. Bul atama buta-buta chiqar ushın onı butaka derlar emish». Bul ot haqıyqattan da top-top bolıp ósedı. Babur aytqanıday, betaganı ásirese jılqı jaqsı kóredi, betagalı jaylawda júrgen biye jaqsı semiredi, qımızı maylı hám jaǵımlı boladı.

Orın atamaları, tábiyat hám jámiyet baylanıslılıǵı máselesin úyreniwshi social-ekonomikalıq geografiya ushın da kópǵana maǵlıwmatlar beredi, sebebi xalıq turmıs táriziniń túrli tárepleri geografıyalıq atamalarda óz sáwleleniwın tapqan. Máselen, xalıq jasaw punktleri atamaların basqa geografıyalıq obyektler atamalarınan kóre áhmiyetlirek dep esaplaw múmkin, sebebi olarda mámlekettiń siyasiy, ekonomikalıq hám social ómiri óz kórinisin tapqan. Oykonimler járdeminde xalıqtıń áyyemgi xojalıq júritiw formaları, islep shıǵarıwdıń jetekshi tarmaqları, qazıp alınǵan paydalı qazılma orınları, ótmishtegi kárwan jolları, rawajlanǵan ónermentshilik

túrleri, xalıqlardıń migraciyası, tarqalıw arealı sıyaqlı máselelerge aydınlıq kiritiw múmkin.

Xalıq turmısınıń túrli social – ekonomikalıq tarawlarda da geografialıq atamalarda óz sáwleleniwini tapqan. Hámmemizge belgili, xalqımız áyyemnen túrli kásip-óner menen shuǵıllanıw kelgen. Ótmishtegi kásip-ónerlerdiń kópshiligi joq bolıp ketken bolsa da, biraq olar geografialıq atamalar quramında házirge shekem saqlanıw qalǵan. Respublikanıń túrli regionlarındaqı *Pıshaqshı, Kónshi, Sandıqshı, Temirshi, Mahsiduz, Parchabof, Misgaron, Kamongaron, Naqqoshon, Taqachi, Degrez, Zergerlik, Qassaplıq* dep, atalǵan orın atamaları jergilikli xalqtıń kásip-ónerlerinen derek beredi.

Máselen, *Ahangaran* qalasınıń ataması temirshiler degen mánini beredi hám toponim xalıqtıń ótmishtegi kásip-ónerine belgi esaplanadı. Tap sol sıyaqlı Samarqand qalasındaqı *Suzangaron* máhállesi xalqınıń tiykarǵı ónimi iyne, juvaldiz, biz sıyaqlı ónimler tayarlaw bolǵan. Respublika orın atamalarına názer salıp basqa kásip-ónerler qatarında gúlalshılıq ta biraz rawajlanǵanlıǵın anıqlaw múmkin. *Kulolon, Kulolchi, Kulollik, Tandirchi, Kosagaron, Tavoqchi* sıyaqlı awıl hám máhálle atamaları buǵan anıq misal esaplanadı. Orın atamaları quramında toqımashılıq kásibine baylanıslı bir qansha geografialıq atamalar ushıraydı hám olar toqımashılıq kásibi tariyxı biraz áyyemgi dáwirlerge barıp taqalıwınan derek beredi. *Baxmalbof, Gilambof, Buyrabof, Parchabof* sıyaqlı xalıq jasaw punktleri atamalarında jergilikli xalqtıń toqımashılıq kásibi menen shuǵıllanǵanlıǵın kórsetiwshi «iz»ler saqlanıw qalǵan.

Tigiwshilik kásibi de xalqımız arasında keń tarqalǵan tarawlardan biri bolǵan. Onıń *yurmaduz, mahsiduz, etikduz, toqiduz, kashtaduz* sıyaqlı ayırım tarmaqlarınıń atamaları orın atamalarına ótken. Máselen, Margılan qala máhállelerinen biriniń ataması *Yurmaduz*. *Yurma* kesteshilikte keń qollanılatuǵın tók túrlerinen biri, máhaálle xalqı ótmishte sol jumıs penen shuǵıllanǵan. Buxara qalasında *Mahsiduzon*, Chust qalasında *Duzanda*, Samarqand qalasındaqı *Zarduzon* kibi máhálle atamaları da adamlardıń kásip-ónerine qarap atalǵan. Teriden teletin tayarlaw menen shuǵıllanıwshi kásip iyeleri *kunchi* atamasın alǵan. Samarqand, Buxara, Tashkent sıyaqlı qalalarda, Fergána alabında, Xarezmde kunchilik dúkanları kóp bolǵan. Olarda qoy, eshki, qaramal, túye terilerinen hár túrli navlardaqı kun tayarlanǵan. Tashkent qalasındaqı *Kunchilar*, Margılan qalasındaqı *Kunchilik*,

Chust qalasındaǵı *Charmgaron*, Samarqand qalasındaǵı *Charmgar* máhállelerine sol kásip ataması tiykar bolǵan.

Geografiyalıq atamalar quramında awıl xojalıǵı islep shúgarıwına baylanıslı orın atamaları da bar. Bunday toponimlerdiń payda bolıwı kóbinese aymaqtıń tábiyiy sharayatı menen de baylanıslı, diyqanshılıqtıń qaysı túrin rawajlandırıw ushın jaqsı imkaniyat bolsa ol orın atamasına tiykar bolǵan, yaǵnıy paxta jetistiriw ushın qolay sharayat bolǵan orınlarda *Paxtakor*, *Paxtashi*, *Paxtazar*, ǵalle jaqsı ónim beretuǵın ayaqlarda *Bigdayshi*, *Ǵállearal*, *Lalmikar*, *Salikesh*, *Geshirawıl* sıyaqlı geografiyalıq atamalar da sol tiykarda payda bolǵan. Bunnan tisqari respublika toponimiyası quramında *Kómirshi*, *Nosgar*, *Sangtarosh*, *Buyrachi*, *Hákshi*, *Uroqchi*, *Somsapaz*, *Iyerchi*, *Taskeser*, *Karnaychi* hám jáne júzlegen toponimlerde jergilikli xalıqtıń aldın shuǵıllanıw kelgen túrli kásip-ónerleri óz sáwleleniwini tapqan.

Xalıqtıń kúndelikli mútájili ushın zárúr bolǵan, hár túrli ónimlerdi islep shúgaratuǵın qurılmalar tiykarında da orın atamaları payda bolǵan. Bul qurılmalar atamaları keyinala xalıq jasaw punkti atamalarına ótken, buǵan *Sariasıya*, *Qosdigirman*, *Digirmanawıl*, *Qosjuwaz* sıyaqlı toponimler misal boladı. Sawda-satıq qılınatuǵın orın bolǵan bazarlarda ázelden jergilikli xalıqtıń turmıs tarizinde úlken abırayǵa iye bolǵan. *Bazarjay*, *Jańabazar* yamasa belgili bir ónimdi satıwǵa qánigelesken *Bedabazar*, *Iyerbazar*, *Eǵbazar*, *Xodabazar*, *Tawıqbazar*, *Buyrabazar*, *Malbazar* sıyaqlı toponimler sol tiykarda payda bolǵan. Arasında bazar bolatuǵın oǵan qarap awıllarǵa atama da bergen *Juma*, *Shembi*, *Piyshembi*, *Dúyshembi* sıyaqlı xalıq jasaw punktleri atamaları sol tiykarda payda bolǵan.

Bazıda aldınları dıqqattı tartpaǵan orınlar keyinala áhmiyetke iye bolǵan. Sol sebepten orın atamalarınıń belgili bir aymaqtan ajralǵan jaǵdayda emes, bálkim sol aymaq penen, ol jerdegi tábiyiy jánede social – ekonomikalıq sharayatlar menen baylanıslı túrde úyreniw maqsetke muwapıq. Qánigelerdiń anıqlawınsha, Ózbekstanda shama menen on úsh miń xalıq jasaw punkti bar, olardıń atamalarında úlke tábiyatınıń ózgeshelikleri, jámiyet ómirinde ásirler dawamında júz bergen tariyxıy, social hám siyasiy hádiyse hám waqıyalar, xalıqtıń kásip-óner atamaları hám basqalar sıyaqlı óz sáwleleniwini tapqan. Keleshekte ekonomika hám mádeniyattıń ósiwi, xalıqaralıq baylanıslardıń rawajlanıwı, jańa jerlerdiń ózlestiriliwi xalıqlar ómirinde olardıń roli hám áhmiyetin jánede asırdı.

Orın atamaları anıq bir tariyxıy sharayatta payda bolǵanlıǵı sebepli, tábiyat hám jámiyette júz berip atırǵan ózgerisler olarǵa tásir etbesten qalmaydı. Sebebi, tariyxıy dáwir, til hám xalıqlardıń almasıwı geografıyalıq ortalıqtıń ózgeriwine alıp keliwi múmkin. Keltirilgen mısallardan biliwimiz múmkin, geografıyalıq atamalarıń payda bolıwında belgili bir nızamlıqlar bar hám olar tómendegishe:

1. Kóp ǵana geografıyalıq atamalar til rawajlanıwınıń dáslepki dáwirinde ápiwayı ǵalabalıq atlıqlardan ibarat bolıp, keyinala, waqıt ótiwi menen menshikli atlıqlarǵa – geografıyalıq atamalarǵa aylanıp ketken. Máselen: aldın adamlar ápiwayı ǵana suw, say, dárya, qorǵan, kent, kól, toǵay dep ataǵan bolsa. Keyinala bul ápiwayı sózler geografıyalıq atamaǵa aylanǵan. Bularǵa Amur, Jayhun, Don, Edil, Ganga, Ukuz, Nil atamaları mısál boladı. Hámmesiniń mánisi bir – suw.

2. Ápiwayı sózlerge, toponimlerge anıqlawshı qosıw jolı menen geografıyalıq atamalar payda boladı. Bunda anıqlawshı kelbetlik sózden, atlıqtan, sonnan, ráwishten ibarat bolıwı múmkin. Máselen, kelbetlik qosıw jolı menen payda bolǵan toponimlerge Kattaqorǵan, Aqmeshit, Kóktek, Qaradárya, mısál etip keltiriw múmkin. Atlıq qosıw jolı menen Qumqorǵan, Tasqala, Ǵazalkent toponimleri payda bolǵan. San qosıw jolı menen payda bolǵan toponimlerge Jetiterek, Besqayraǵash, Úshtam sıyaqlı toponimlerdi mısál etip kórsetiw múmkin. Qaynarbulaq, Xujabaqırǵan, Kúygenjer sıyaqlı toponimler atlıqqa ráwish qosılıwınan payda bolǵan.

3. Geografıyalıq atamalarıń bir obyektten ekinshi, bazıda úshinshi, tórtinshi obyektlerge kóshiwi nátiyjesinde jańa orın atamaları payda boladı. Máselen, Sırdárya dáryası, Sırdárya wálayatı, Sırdárya qalası, Sırdárya rayonu; Chirchiq dáryası, Chirchiq qalası; Fergána alabı, Fergána wálayatı, Fergána qalası. Ayırım dáryalar boyındaǵı qalalar ataması dárya atamasına suffiks qosıw jolı menen payda bolǵan. Máselen, Angara dáryası – Angarsk qalası, Tom dáryası – Tomsk qalası, Ij dáryası – Ijevsk qalası.

4. Kópshilik mámleketlerdiń atamaları xalıqlar atamasına – iya, - istan suffikslerin qosıw jolı menen payda bolǵan: Turkiya, Ispaniya, Finlandiya, Ózbekstan, Qırǵızstan, Tájikstan hám basqalar. Sonı da aytıp ótiw kerek, ayırım mámleketler atamasınıń jasalıwında – iya, suffiksi xalıqlar atamasına emes, bálkim basqa sózlerge de qosılıwı múmkin. Mısalı, Braziliya (brazil – ósimlik ataması), Kolumbiya (X.Kolumb – belgili sayaxatshı), Islandiya (island – muz mámleketi).

5. Geografiyalıq obyektlerge atama qoyıwda uqsatıp atama qoyıw da bar. Bul túrli maqsetlerde bolıwı múmkin. Mısalı, H.Hasanov keltirgen maǵlıwmatlarǵa kóre, jer betinde 18 Amerika, 13 Vengriya, 9 Kanada, 5 Braziliya, 3 Italiya, 7 Veneciya, 4 Praga, 4 Kiev atamaları bar eken.

6. Geografiyalıq atamalar ulıwmalastırıw jolı menen, yaǵnıy kishi orın atamasın úlken aymaq yamasa obyektke kóshiriw nátiyjesinde de payda boladı. Buǵan mısıl etip Aziya atamasın keltiriw múmkin. Áyyemde Aziya (Osu) dep házirde Livan, Falastin, Suriya jaylasqan kishi aymaq atamalar edi, keyinala bul atama ulıwma kontinent atamasına aylandı. Házirgi Tyanshan tawlarınıń ulıwma ataması bolmaǵan, hár bir bólimi óz ataması menen Chatqal, Qurama, Kókshaǵal, Talas, Fergana dep atalǵan. Onıń oraylıq bóliminde bolsa Táńritaw jaylasqan. XIX ásirde Oraylıq Aziya tawların úyrengen nemis tábiyattanıwshısı A.Gumbold, Táńritawdı qıtay tilindegi awdarmasınan paydalanıp, onı Tyanshan ataması menen ilimiy ádebiyatlarǵa kiritken. Keyinala bul atama ulıwma taw sistemasınıń ulıwmalasqan atamasına aylanǵan. Tap sonday, Evropa hám Afrika kontinentleri ataması da ulıwmalasqan atamalar qatarına kiredi.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimlesiw procesi degende neni túsinesiz?*
2. *Geografiyalıq atamanıń payda bolıwına qanday faktorlar sebep boladı?*
3. *Orın atamalarınıń qalıplesiwindegi bar bolǵan nızamlılıqlarǵa táriyip beriń.*

Test tapsırmaları

1. Geografiyalıq atamanıń payda bolıwına tiykarǵı sebep

- A. Social mútájlik sebepli
- V. Zárúrlük sebepli
- S. Mánzildi belgilew ushın
- D. Orınǵa atama beriw

2. Toponimlerdiń payda bolıwı, turaqlasıwı yamasa qayta atalıwı qanday ózgerisler menen baylanıslı?

- A. Siyasiy
- V. Ekonomikalıq
- S. Social
- D. Barlıq juwaplar durıs

3. Ápiwayı sózge anıqlawshi qosıw jolı menen payda bolǵan atamalar qatarın belgileń.

A. Aqmeshit, Kókjar, Qaradárya

V. Chatqal, Qurama, Fergana

S. Amur, Jayhun, Don

D. Sırdárya, Chirchiq, Angren

4. Xalıq turmısınıń túrli social-ekonomikalıq tarawlar kórsetilgen atamalar qatarın anıqlań.

A. Baxmalbof, Gilambof, Buyrabof

V. Zargarlik, Qassoblik, Sovoǵanrlık

S. Kumirchi, Nosgar, Sangtarosh

D. Barlıq juwaplar durıs

5. Toponimlesiw procesi bul ...

A. Sózdiń ádettegi mánisinen uzaqlasıwı

V. Belgili bir obyekt penen baylanıslı konkret, individual túsinktiń payda bolıwı

S. Bir geografıyalıq obyektte oǵan uqsas basqa obyektten ajratıp kórsetiwi

D. Barlıq obyektlerden birin ajratıp kórsetiwi

TOPONIMIKA HÁM XALÍQ GEOGRAFIYALÍQ TERMINLERI

Reje:

1. Toponimika hám geografıyalıq terminologiya haqqında ulıwma túsiniq.

2. Toponimikalıq terminler hám olardıń túrleri.

3. Xalıq geografıyalıq terminlerin ilimiy hám oqıw ádebiyatlarına kiritiw principleri.

Temanıń maqseti: Xalıq múlki bolǵan geografıyalıq terminleri ilimiy derekler tiykarında izertlew, olardıń payda bolıwı, qalıplesiw ózgesheliklerin úyreniw, ayırıw hám klassifikaciyalaw, jetiliskeń kartasın jaratıw jánede geografıyalıq terminlerdi ilimiy hám oqıw ádebiyatlarına kiritiw principleri menen tanıstırıwdan ibarat.

Tayanış sóz hám atamalar: Milliy termin, geografıyalıq termin, baynalmilal terminler, toponimikalıq termin, awdarmalanǵan terminler, geomorfologiyalıq, litologiyalıq, gidrologiyalıq, floristikalıq hám faunistikalıq, etnonimikalıq, oykonimikalıq topoterminler.

Toponimiya hám xalıq geografıyalıq terminleri

Toponimika pániniń rawajlanıwında jetik úyrenilgen hám ilimiy tiykarlanǵan xalıq geografıyalıq terminleriniń áhmiyeti júdá úlken. Xalıq geografıyalıq terminleri biraz úlken informacion (informaciya) kórsetkishine iye bolǵanlıǵı sebepli, lingvistler de, geograflar hám tariyxshılar da, olar menen qızıǵadı. Ilimiy toponimikalıq ádebiyatlarda termin sózi – latin tilinnen alınǵan shegara sıyaqlı mánilerge iye dep túsindirilgen. Basqasha etip aytqanda, ol insan ómiri, iskerligi yamasa biliminiń qandayda bir tarawına tiyisli bolǵan belgili bir túsiniktiń basqa túsinikler menen salıstırmalı túrde bildiriwshi sóz yamasa sóz birikbesinen ibarat.

Aytp ótilgenindey, terminlerdiń anıqlıǵı, jetikligi pánniń rawajlanıwın belgili dárejede belgilep beredi. Xalıq geografıyalıq terminleri járdeminde waqıya-hádiyselerdiń sebep hám aqıbetlerin tez hám anıq ańlap alıw múmkin, sebebi terminlerde olardıń qolaylı sıpatlaması anıq kórsetilgen. Terminler ulıwma tutınıw sózlerinen anıq bir mánini bildiriwi, emocionallıq ózgeshelikke iye emesligi sıyaqlı belgiler menen parıqlanadı. Olar qısqa, qolaylı, anıq mánili, ayılǵanda ańsatlıǵı menen ayrıqsha ajıralıp turadı. Sol sebepten, geografıyalıq terminler kóp qollanıladı hám uzzq múddet saqlanıp qaladı.

Geografıyalıq terminlerdi shártli túrde ilimiy, xalıq (jergilikli), baynalmilal, toponimikalıq hám awdarma terminlerge bóliw múmkin. Milliy terminler qandayda bir millattiń ádebiy tilinde hám ilimiy ádebiyatlarında turaqlı orın alǵan jáne bul millet wákilleriniń kópshiligi túsinetuǵın terminler esaplanadı. Ózbek milliy xalıq geografıyalıq terminlerine *taw, tegislik, kól, say, jira, alap, jar, shún, sel, bult, jawın, qar* hám basqalar mısál boladı. Jergilikli terminler tek belgili bir aymaqta tarqalǵan, olar kóbinese jergilikli dialektke tán bolǵanlıǵı sebepli, arealı sheklengen hám basqa regionda jasawshı xalıq túsinebi múmkin. Máselen, Qaraqalpaqstan hám Xarezm dialektindegi *jap, arna, qarıq, salma, jarma* terminleri, Qashqadárya hám Surxandárya wálayatlarınıń tawlı jerlerinde *gaza, adoq, xovar* sıyaqlı terminler ushıraydı.

Baynalmilal terminler basqa xalıqlar tilinnen ózlesken bolıp, olar kópshilik xalıqlarda birdey qollanıladı. Buǵan pán ataması *geografiya, less, geyzer, vulkan, kvarc, delta, artezian, ciklon, anticiklon, kristall, fen, kondensaciya, yadro* hám basqalar mısál boladı. Awdarma terminlerge suw sarıp, dárya bası, quyar jeri, jaǵa boyı, suwayırǵısh, basseyn sıyaqlı terminlerdi mısál

keltiriv mýmkin. Qánigelerdiń bildiriwinshe, atamalardıń tiykarınan kópshiligine geografıyalıq terminler tiykar bolǵan.

Belgili bir aymaqta tarqalǵan hám atamalawda qollanılatuǵın túrleri bolsa jergilikli geografıyalıq terminler dep júritiledi. Maǵlıwmatlarǵa bay bolǵan jergilikli geografıyalıq terminler kóp ásirler dawamında qánigeler diqqatın ózine tartıp kelgen. Jergilikli geografıyalıq terminlerdiń payda bolıwında xalıqtıń xojalıq iskerligi, tariyxı, materiallıq mádeniyatınıń ózgeshelikleri jáne de oazistiń tábiyiy ortalıǵı hám geografıyalıq sharaytı ayrıqsha áhmiyetke iye.

Geografıyalıq terminler túrli dáwir alımların ózine tartqan. Máselen, *Abu Rayhan Beruniy* (X ásir), *Mahmud Kashǵariy* (XI ásir) *Zahiriddin Babur* (XV ásir) óz shıǵarmalarında xalıq geografıyalıq terminlerinen keń paydalanǵan. Keyingi dáwirlerde geografıyalıq terminler qánigeler tárepinen arnawlı izertlendi. Rossiyada *L.S.Berg*, *E.M.Murzaev*, *A.P.Dulzon*, Qazaqstanda – *G.K.Konkashpaev*, Ázerbayjanda – *R.Yuzbashev*, Tájikstanda – *A.Z.Rozenfeld*, Qırǵızstanda – *R.Umurzaqov*, Túrkmenda – *M.Geldixanov*, Ózbekstanda – *H.Hasanov*, *S.Qoraev*, *P.Ǵulamov*, *T.Nafasov*, *M.Mirakmalov* sıyaqlı toponimist alımlar geografıyalıq terminler menen ayrıqsha shuǵıllanǵan. Máselen, *M.Mirakmalov* xalıq tábiyiy geografıyalıq terminlerin, *Q.Xurramov* bolsa Qubla Ózbekstan relyefin bildiriwshi ózbek xalıq geografıyalıq terminlerin arnawlı izertlegen.

Hámmemizge belgili, kóp ǵana toponimlerdiń etimologiyasın anıqlawda geografıyalıq terminlerdiń áhmiyetli úlken. Qánigelerdiń aytıwınsha, geografıyalıq atamalardıń etimologiyasın anıqlawda geografıyalıq terminler bilimli qolında biybaha derek esaplanadı. Belgili geograf terminolog *E.M.Murzaev*tiń toponimika tarawındaǵı shıǵarmalarından eń qunlıları xalıq geografıyalıq terminlerine arnalǵan. Joqarıda aytıp ótilgenindey, alım tárepinen eki tomli «Словарь народных географических терминов» atamasındaǵı fundamental shıǵarması baspadan shıqqan.

Xalıq tábiyiy geografıyalıq terminlerin arnawlı túrde izertlegen geograf alım *M.Mirakmalov* toponimikalıq terminlerdi ayrıqsha ajıratıp kórsetken. Alımniń jazıwınsha, orın atamaları quramında qatnasıp, olar bildirgen obyektte bildiriwshi sózler (ǵalabalıq atlıqlar) toponimikalıq terminler (topoterminler) dep ataladı. Olar orın atamaları quramında bir neshe kóriniste ushırasadı:

a) Toponimikalıq termin qosımsha sózlersiz orın atamasına aylanǵan. (*Kamar, Loyqa, Tuqay, Kutal ...*).

b) Toponimikalıq termin qosımshalar menen toponim payda etken. (*Tangili, Soyliq, Toshkesgan, Damariq ...*).

v) Toponimikalıq terminler jup kelip geografıyalıq atamaǵa aylanǵan. (*Jarbulaq, Jartepa, Aydarkul, Arnasoy ...*).

g) Toponimikalıq terminler toponimler quramında (*Jumabozor, Ellikqala, Sultonravot ...*).

Toponimikalıq terminler barlıq tillerde qaytalanadı. Bul haqqında H.Hasanov tómendegishe jazǵan: «Egerde onlaǵan tiykarǵı tildi biletuǵın adam kartadaǵı atamalardı sol tillerge awdarmalap oqısa, kópshilik qala, taw, dárya hám kóllerdiń atamaları derlik bir mánide ekenligin kórip ashıwlanǵan bolar edi». Máselen, dárya, suw – *jayhun, ob, ganga, reka, missi, rioxe, yoki ...* Taw – *jabal, kuh, shań, montana, serra, monte, vald ...* hám taǵı basqa.

M.Mirakmalov toponimikalıq terminlerdi ózi anıqlap atırǵan obyektlerge qarap tómendegishe gruppalaştırǵan:

1. Geomorfologiyalıq topoterminler (*aǵba, bel, dón, ezi, jar, kutal, ort, qır, oshuv, dara, tangi, baraz* hám basqalar).

2. Litologiyalıq topoterminler (*tas, qum, shaǵal, altın, gúmis, gaz* hám basqalar).

3. Hidrologiyalıq topoterminler (*arna, ariq, bulaq, dárya, jap, kom, qudıq, háwiz* hám basqalar).

4. Floristikalıq hám faunistikalıq topoterminler (*badam, tal, terek, tut, jiyde, qayraǵoch, alma, erik, túye, buri, ǵazol* hám basqalar).

5. Oykonomikalıq topoterminler (*kat, awıl, daha, máhálle, gúzar, kóshe* hám basqalar).

6. Etnonimikalıq topoterminler (*qıpshaq, nayman, qońırat, qırq, júz, miń, qańlı, arab, tajik, qırǵız, qazaq* hám basqalar).

7. Túrli topoterminler (obyekttiń ózgesheliklerin bildiriwshi terminler: *tárepi, ornı, kólemi, reńi* hám basqalar).

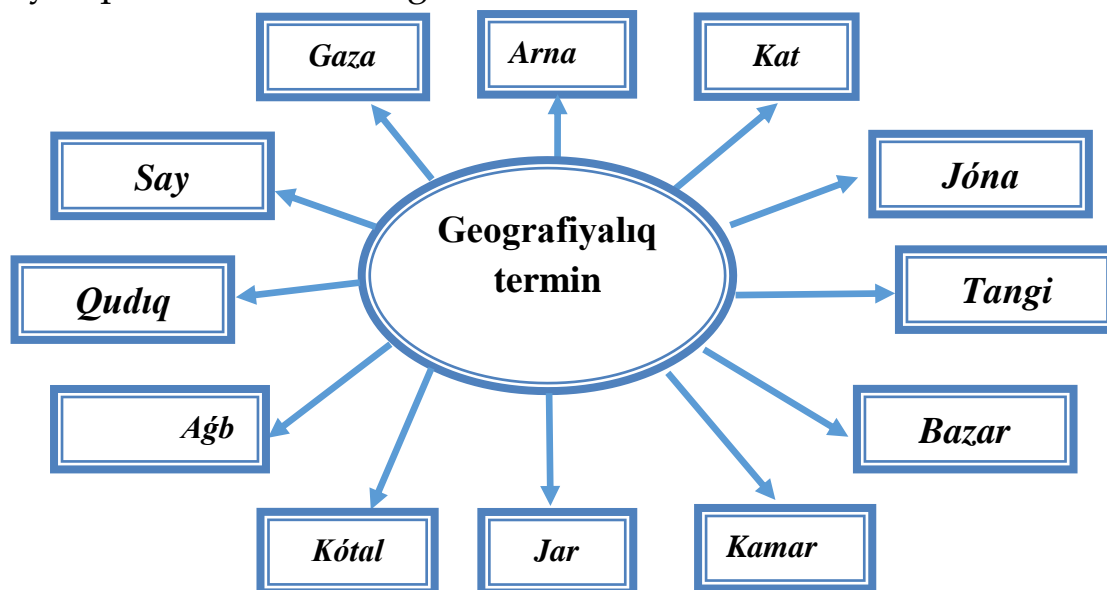
Hámmemizge belgili, geografıyalıq terminlerdi toplaw hám tártipke salıw biraz qıyın is, biraq olardı úyrenbew múmkin emes. Sonıń ushın, respublika aymaǵındaǵı jergilikli geografıyalıq terminlerdi anıqlaw, olardı klassifikaciyalaw, sózligin dúziw áhmiyetli hám aktual másele esaplanadı. M.Mirakmalov ózbek xalıq (jergilikli) geografıyalıq terminleriniń bir neshe dereklerin de ayrıqsha ajratıp kórsetken. Áyyemgi qoljazbalar, tariyxıy-ádebiy shıǵarmalar, xalıq awızeki dóretiwshiligi, úrip-ádetler solar qatarınan. Terminlerdiń jáne bir deregi-ilimiy ádebiyatlar esaplanadı. E.Murzaev (1959, 1984), H.Hasanov (1964), S.Qoraev, P.Ǵulomov hám R.Rahimbekov (1979),

Mirortiq Mirabdulla uli (1992), P. Gulomov (1994) lardıń túsindirme sózlikleri baspadan shıqqan.

Qánigelardıń anıqlawınsha, hind-evropa tillerindegige qaraǵanda túrkiy tillerde kópshilik toponimler jergilikli geografiyalıq terminler qatnasında payda bolǵan. Bunı túrkiy xalıqlardıń jasaw tárizi tikkeley olardı orap turǵan tábiyat penen tıǵız baylanıslı bolǵanlıǵı menen táriyiplew múmkin. Bazı hallarda bolsa qosımsha sózlersiz de jergilikli geografiyalıq terminler toponim payda etken. Máselen, Jizzax wálayatı aymaǵında *kamar*, *dovul*, *oǵar*, *loyqa*, *qayirma*, *quriq*, *buz*, *tuqay*, *kutal* sıyaqlı jergilikli geografiyalıq terminler xalıq jasaw punktleri atamaları túrinde de ushıraydı. Bunday geografiyalıq terminler quramındaǵı aldınǵı yamasa izindegi qosımshası (kelbetlik, san, affiks) toponimikanıń tejeliw nızamlıǵına kóre túsip qalǵan.

Negizinde geografiyalıq termin (taw, shól, kól, awıl hám taǵı basqa) ele geografiyalıq atama emes, bálkim ǵalabalıq atlıq bolıp, belgili bir ulıwma yamasa jeke geografiyalıq túsinikti bildiredi. Biraq hár qanday geografiyalıq termin menshikli atlıqqa, yaǵnıy geografiyalıq atamaǵa aylanıwın umıtbaw kerek. Geografiyalıq termin kóbinese orın atamasınıń tiykarǵı mazmunın belgileydi, sol qatarı *Beshbulaq*, *Uchtepa*, *Sarikamar*, *Chortangi*, *Oqbulaq*, *Kuktepa*, *Toshkamar* sıyaqlı orın atamaları buǵan anıq misal boladı. *Qudıq*, *chuqqı*, *ariq*, *taw*, *qum* sıyaqlı terminlerden ibarat toponim ushıraytuǵın bolsa, bunday toponimdi táriyiplewde júdá abaylı bolıw kerek. Sebebi, ol geografiyalıq obyekt atamasınıń qısqaǵan túri yamasa uzaq ásirler dawamında ayılıp keliwi nátiyjesinde ulıwma ózgerip, basqa bir mánini ańlatqan bolıwı múmkin.

Kestede respublika aymaǵında oykonimler payda etiwshi tiykarǵı geografiyalıq terminler kórsetilgen. 3-keste

Toponimlar quramında *adir, arıq, bel, bulaq, dovon, jar, kól, taw, shól, qum* sıyaqlı hámmege belgili terminler menen birgelikte ayırım aymaqlarğa tán bolğan *arna, jar, buktar, gaza, juna, zayak, zov, kamar, sangloq, supa, tangi, tarma, tuz, chağat, chem, oğar* sıyaqlı házirge shekem saqlanıp kiyatırğan terminler de bar. Álbette, hár bir terminniń óz mánisi bar. Máselen, xalıq jasaw punktleri atamaları quramında ushıraytuğın «kat, kand, kent» terminin alayıq. *Nushkent, Xujamushkent, Navkat, Chokand, Qushkand* sıyaqlı oykonimlar kat (kand) komponenti qatnasında quralğan. *Kat* (kand) – júdá áyyemgi termin, ol tek ǵana Ózbekstanda yamasa Orta Aziyada emes, bálkim Iran hám Awǵanstanda hám háttteki Evropada da kóp ǵana geografiyalıq atamalar quramında ushıraydı.

Kat sózi «qala» degen mánini bildiriwin bunnan mın jıl aldın Narshaxiy óz shıǵarmasında jazǵan. Bul terminge Mahmud Kashǵariydiń «Devonu luğotit turk», Baburdiń «Baburnama» shıǵarmasında da táriyip berilgen. V.V.Bartold pikirinshe, *kat* (kand) – suǵd tiline tiyisli sóz bolıp, dáslep «úy, jasaw mánzili» degen mánini ańlatqan hám keyinala túrkiy tillerge ózlesken. *Kat* túsinigine shańaraq basshısınıń úyinen tısqarı, onıń ulları jánede jaqınlarınıń úy-jayları, járdemshi imaratlar da kirgen hám bul imaratlar átirapı diywal menen orap alınǵan. *Kat* termininiń kelip shıǵıwı haqqında E.M.Murzaev ta bir neshe márte ilimiy maqalalar járiyalap, onıń hind-evropa, fin-ugor, túrk hám manǵol tillerinde bir qansha variantları bar ekenligin bildirip ótken.

Ulıwma keyinala *kat* (kand) termini qalalarǵa da, awıllarǵa da isletilgen. Orta Aziyada keń tarqalǵan, xalıq jasaw punktini ańlatıwshı *kat* termini, algashqı *kad* yamasa *kata* termininen kelip shıqqan. *Katxuda* – «*kat* hakimi», *katbanu* (kayvoni-dialektte) sózleri házirge shekem saqlanıp qalǵan hám belgili bir jámáát ortasında basshılıq qılıwshı adamdı da hátte shańaraq basshısında ańlatadı. Qánigeler «*-kat*» hám «*-kent*» negizinde suǵdsha bir sóziniń dialekt túrinde ekenligin anıqlaǵan. Usı terminniń arealınıń keńligi bolsa suǵdlar biraz kóp sanlı xalıq bolǵanlıǵın hám suǵd tili eramızdıń dáslepki ásirlerinde biraz shıǵısqa – Jetisuw hám Qıtayǵa shekem kirip barǵan degen pikirdi dálilleydi.

Kat(kent) sóziniń qatnasında payda bolǵan geografiyalıq atamalar eń áyyemgi toponimlar esaplanadı. Aytıp ótilgenindey, *kat* termininiń arealı júdá keń hám ol ulıwma Evraziya materigi boylap tarqalǵan. Bul bolsa toponimlerdiń negizgi kelip shıǵıwı bir-birine jaqın ekenliginen hám uzaq

tariyxıy-geografiyalıq tariyxta xalıqlar arasında bekkem baylanıslar bar bolğanlıǵınan derek beredi. Mısalı, *Kalkutta* (Hindstan), *Tunkat* (Qazaqstan), *Dahkat* (Tájikstan), *Erkent* (Qıtay), *Tashkent* (Ózbekstan), *Katmandu* (Nepal) sıyaqlı kóplep tariyxıy toponimler buǵan misal boladı.

Jergilikli geografiyalıq terminlerdiń bir bólegi házirgi ózbek ádebiy tilinde hám geografiyalıq ádebiyatlarında da kem ushıraydı. Solardan biri júdá áyyemgi bolğan *arna* sózi esapalandı. Arna termininiń kelip shıǵıwı, yaǵnıy etimologiyası haqqında kóp ǵana alımlar túrlishe pikirler bildirgen. Mısalı, V.V.Radlov arna sózin «dárya ózeni» dep táriyipleydi. V.V.Bartold bolsa arna sózin áyyemgi xarezmiy tiline tiyisli dep esaplaydı. Xarezm toponimiyasın úyrengen Z.Dosimovtıń jazıwınsha, sonday bolsa da xarezmiy tili XIII-XIV ásirlerde ulıwma túrkiy tiller menen aralasıp, assimilyatsiyalasqan bolsa da házirgi kúnde Xarezm toponimiyasında kóplep grammatikalıq hám leksikalıq elementleri saqlanǵan, bul tildiń iran tilleri semyasına, anıǵraǵı onıń shıǵıs iran tarmaǵına kiretuǵınlıǵın dálilleydi. Suwǵarıw tarawındaǵı bazı bir terminler, sol qatarı, arna - «úlken kanal», jap - «kishi kanal, arıq», áyyemgi xarezmiy tiliniń qaldıǵı esaplanadı.

Arna sózin Ya.Ǵulamov ta táriyiplegen hám onıń jazıwınsha: «Xarezmde úlken kanallar hám kanallardıń bası jáne keń ushastkaları «arna» dep ataladı. Bul termin negizgi mánide dáryanıń ózekte tarmaqlarǵa bóliniwini ańlatadı. Jasalma kanallardıń bul termin menen atalıwına sebep bul kanallar kólemi jaǵınan dáryanıń bir bólegi dep esaplanadı. Máselen, *Paxtaarna*, *Shavataarna*, *Palwanarna* tap sonday esaplanadı». Z.Dosimov «Arna sózi haqqında» ataması menen ayrıqsha maqala járiyalanǵan hám sanskrit tilinde arnos - «suw aǵısı» degen juwmaqqa kelgen. S.Qoraev ta onı táriyiplep, arealı biraz keńligin hám ol tek Xarezm hám Túrkmenda, bálkim Orta Aziya hám Qazaqstannıń kóp ǵana orınlarında da ózgeshelew mánide isletiletuǵınlıǵın bildirgen. Demek, arna áyyemgi xarezmde sóz bolsa da, házirgi waqıtta júdá úlken aymaqlarda suw menen baylanıslı túrli mánilerdi ańlatadı. Mısalı, Jizzax wálayatınıń *Jizzax*, *Ǵallaorol*, *Zomin*, *Forish* rayonlarında jergilikli xalıq suw aqbaytuǵın, biraq, qaptal tárepi arıqqa uqsas tik jaǵalı jerdi *arna* dep ataydı.

Orın atamaları quramında saqlanıp qalǵan jergilikli geografiyalıq terminlerden jáne biri *aqba* (*aqaba*, kópligi *aqabot*) esaplanadı. Aqba arab tilinde «dovon», «taw jolı» mánisin bildirgen. IX-X ásirlerde arab tilinde jazǵan geograflar aqba termininen paydalanǵan. Bul termin X ásirde jazılǵan,

avtorı belgisiz «Hudu ul-olam» hám «Tariyxı Tabariy» shıǵarmalarında da ushıraydı. Aqba sóziniń arealı biraz keń hám ol házir de Orta Aziyanıń bazı orınlarında *aqba*, *aǵba*, *avǵa*, *ovǵa* túrinde jánede túrli mánilerde qollanıladı. Misalı, Jizzax wálayatınıń Baxmal, Ğallaorol hám Zomin rayonlarıdaǵı jergilikli xalıq dialektinde tawǵa shıǵatuǵın tik jol *ovǵa* delinedi.

Áyyemgi geografialıq terminlerden bolǵan *baraz* (*baroz*, *baros*) respublika toponimiyası quramında kóp ushıraydı. Máselen, Samarqand, Jizzax, Sirdárya wálayatlarında taw tóbesinde yamasa tawjanbawırında ushıraytuǵın jazıq maydansha *baraz* delinedi. Bazı bir barazlardıń maydanı bir neshe gektar bolıwı múmkin. S.Qoraevtıń maǵlıwmatlarına kóre, Zomin rayonında *Kattabaraz*, *Kichikbaraz*, *Tupchiboybaraz* sıyaqlı toponimler bar. M.S.Andreev, O.I.Smirnova «barz» sózin áyyemgi suǵd tilinnen alınǵan dep esaplap, Zarafshan oazisiniń joqarı bólimindegi Varziminar xalıq jasaw punkti atamasın «bálent minara» dep táriyiplegen. A.Z.Rozenfeld *baraz* sózin suǵd tilinnen parsı hám túrkiy tillerge ózlesken dep esaplaydı. Baraz termininiń geografialıq atamalar quramında tarqalıw arealı biraz keń, ol tek qońsı Tájikstan, bálkim Iran, Awǵanstan, Kishi Aziya hám Rossiya toponimiyası quramında da ushıraydı. V.I.Abaevtıń jazıwınsha, osetin tilinde de barz sóziniń bir mánisi «bálentlik» degendi bildiredi.

Gaza – geografialıq termin bolıp, jergilikli xalıq tilinde «taw tóbesi», «taw qırı» gaza delinedi (tuq gaza – taw tóbesi, och gaza – taw qırınıń pás, tereń jeri). bul termin Ózbekstan aymaǵında bir qansha toponimler quramında ushıraydı. Máselen, Túrkiстан tawlarınıń Jizzax wálayatı aymaǵındaǵı shıńlarınan biri *Gazai kalon* (Zomin rayonu) dep ataladı. T.Nafasov izertlewlerine kóre, «gaza-taw etekleri hám tegis emes adırlarda qır sıyaqlı sozilǵan biyikliklerden asıp ótetuǵın jol bolǵan bólegi. *Ochgaza*, *oqgaza*, *tuqgaza*, *qoragaza* sıyaqlı túrleri bar». A.Zokirov izertlewlerine kóre, ózbek tiline *gaza* sózi parsı-tájik tili arqalı ózlesken. Gaza – oronimikalıq termin bolǵanlıǵı sebepli kóbinese tawlı aymaqlarda jasawshı jergilikli xalıq dialektinde gúzetiledi, sáwleleniwinshe tegislikte jasawshılar bul termindi kem isletedi.

Ayırım qánigelerdiń pikirinshe, házirgi Jizzax qalasınıń áyyemgi ataması bolǵan Gazo da sol termin menen baylanıslı. Tariyxtan belgili, Iskender Zulqarnayn áskerlerine qattı qarsılıq kórsetken qalalardan biri sıpatında, grek tariyxshıları shıǵarmalarında Gazo qalası ayrıqsha tilge alınǵan. Gazo qalasınıń ornı elege shekem anıq emes, biraq tariyxıy dereklerde, onıń

Samarqand hám Tashkent aralıǵında jaylasqanlığı aytiladı. Alımlar Gazonu áyyemgi Jizzax dep shamalaydı. Gaza geografıyalıq termin sıpatında biraz úlken arealǵa iye, Samarqand, Tashkent, Namangan, Qashqadarıya, Surxandarıya wálayatlarınan tisqari, Tájikstan toponimiyası quramında da ushıraydı.

Jar – respublika toponimiyası quramında keń tarqalǵan geografıyalıq termin esaplanadı. Jar bul waqtınshalıq aǵın suwlarıń jerdi oyıp juwıp ketiwinen payda bolatuǵın túrli úlkenliktegi tereńlik. Jar tiykarınan, jumsaq jınıslar (lyoss, lyos sıyaqlı qumaq)dan dúzilgen biyik tegisliklerde, taw etegi qıyalıqlarında kóp ushıraydı. *Jar* ulıwma toponimiyada tereńlik, páslik mánisin de bildiredi. Ózbekstan aymaǵında *Qarajar*, *Qızıljar*, *Kókjar*, *Jamanjar*, *Jarbulaq* sıyaqlı orın atamaları hár bir wálayat toponimiyasında ushıraydı. Jar termini toponimler quramında Orta Aziya hám Qazaqstanda keń tarqalǵan.

Juna (jun) – sózi de geografıyalıq termin bolıp S.Qoraevtıń izertlewlerine kóre «taw artı», «uzınına sozilǵan tawdıń qır bólegi», «tóbelik qırı» mánilerin bildiredi. Máselen, Zomin rayonında yuljuna, yaǵnıy «uzın sozilǵan τόbelikten baratuǵın jol», suluvjuna - «sulıw sozińqı tóbe» mánisindegi toponimler bar. Bul sóz jun túrinde de keledi, mısalı Qazaqstanda Suluvjun, Oqjun, Tashkent wálayatında Junariq sıyaqlı toponimler bar.

Jizzax wálayatı Baxmal rayonındaǵı *Jum-jum* (negiznde Juna-juna) oykonimine de sol geografıyalıq termin tiykar bolǵan. Awıldıń usı atama menen atalıwında jerdiń geomorfologiyalıq dúzilisi, yaǵnıy relyef túri áhmiyetli rol oynaǵan. Ol aymaqtıń ótmishi relyefi haqqında anıq gúwaliq beredi. B.Urinbaev toponim haqqında: «ózbek hám qazaq tillerinde *jun*, *juna* sózleri bar, ol uzınına ketken qır, τόbelik qırı mánisinde. Bunda awıldıń jer dúzilisi esapqa alınıp, dáslep jun-jun, keyin bolsa jum-jum dep atalǵan bolıwı múmkin. Sebebi, sóylewde sonor seslerdiń bir-biri menen almasıwı bar» degen pikiridi bayan etken. Jizzax wálayatı toponimiyasın úyrengen A.Zakirov, awıl atamasına say ataması tiykar bolǵanlıǵın bildirip, jum-jum sózi tawdan aǵıp keletuǵın suwǵa qollanılǵan dep esaplaydı. Alımnıń pikirinshe, jergilikli xalıq dialektinde shux, tez hám oynap aǵatuǵın say – jum-jum say hám Junariq gidronimi de sol tiykarda payda bolǵan dep esaplaydı.

Kamar – parsı-tájik tilinen ózlesken geografıyalıq termin, wálayat aymaǵında bir neshe mánini ańlatadı. «Ózbek tiliniń túsindirme sózligi» nde kamar sózine tómendegishe táriyip berilgen: «Suw jaǵasında, jar shetinde,

tóbelik yamasa taw qoynında juwılıw, opırılıw hám t.b. nátiyjesinde payda bolǵan úngir sıyaqlı uyıq orın». S.Qoraev hám P.Ġulamov pikirinshe: «jarlıq, dáryanıń tik túsken, suw aylanıp aǵatúǵın tereń ornı, páslik jerdi orap turıwshı qırlar, qırdaǵı uzın sozılǵan dóńler kamar delinedi».

Respublika kóleminde bir neshe *Kamar* atlı xalıq jasaw punktleri bar. Awıllar ataması onıń geografıyalıq ornı hám jaylasıwı menen baylanıslı. Usı awıllardıń barlıǵı taw etegindegi onsha bálent bolmaǵan qırlardıń eroziya nátiyjesinde payda bolǵan uyıq, kemtik jánede bir tárepi say menen tutasqan ornında jaylasqan. Sol sebepten, jer júzi dúzilisin bildiriwshı termin oykonimge aylanǵan». Jizzax wálayatınıń Zomin rayonında *Kattakamar*, *Erkamar*, *Oqchepgankamar*, *Sarikamar* sıyaqlı toponimler ushıraydı. E.M.Murzaev kamar sózin túrkiy dep esaplap, onıń Orta Aziyadan tısqarıda da toponimler payda etiwın jánede arealı biraz keńligin anıqlaǵan. Alımnuń jazıwınsha, bazı aymaqlarda qırǵaq, tik jar, jarlıq, pástegislik átirapın orap turǵan bir qatar qırlar da kamar delinedi dep jazǵan.

Sanglox (sangloq) – geografıyalıq termini jergilikli xalıq arasında *sangǵalaq*, *saǵanaq* dep te ayıladı. Sózliklerde bul sózdiń bir neshe mánisi keltirilgen. Máselen, taslaq orın, tas úyimi, maydalanǵan tas, taw dáryasınıń taslı ózegi hám taǵı basqa. Sonısı qızıq, ózbekshe taslaq hám tájikshe sanglox sózleri etimologiyalıq tárepten birdey, biraq semantikalıq tárepten parıq qıladı. Mısalı, *taslı*, *taslı jer* dep kóbinese ulıwma tas kóp orın, taslı topıraqqa ayıtılsa, sanglox degende bolsa saylıq ishinde jıynalıp qalǵan tegis taslar túsiniledi.

Respublika toponimiyası quramında keń tarqalǵan geografıyalıq terminlerden jáne biri *tangi* sózi esaplanadı. Ásirese, tawlı rayonlar toponimiyasında bul termin kóbirek ushıraydı. Tangi – toponimi parsı-tájik tilinde «tar jıra», «ensiz taw aralıǵı», «eki taw aralıǵındaǵı pás saylıq» mánilerin ańlatadı. Tangi sol mánide respublikanıń tawlı aymaqlarında keń qollanıladı hám ózbek ádebiy tilinde ilimiy-geografıyalıq termin sıpatında qabıl etilgen. Xalıq jasaw punktleriniń geografıyalıq jaylasıwına da sonday atama qollanılgan. Máselen, Jizzax wálayatı Zomin rayonındaǵı *Chortangi*, *Tortangi*, *Ichkaritangi*, *Kattatangi*, Jizzax tumanidagi *Qoratangi* toponimlerinde de tangi sózi uzak sóz sıpatında xızmet etken. Baxmal rayonındaǵı *Tangali* hám *Tangatopdi* oykonimleri de negizinde tangi sózi menen baylanıslı.

Tangi sózi «Baburnama»da da kóp márte ushıraydı. Babur dara sózin de isletken. Demek, tangi menen dara sózi sol dáwirlerde de parıq qılınǵan.

Házirde taw darasınıń kambar bólegi tangi delinedi. Bul termin *tangi, tengi* formalarında Iran, Awǵanstan, Ázerbayjan, Pakstan, Tájikstannıń tawlı aymaqlarında toponimler payda etken.

Respublika aymaǵındaǵı xalıq jasaw punktleri atamaları quramında *kutal* sıyaqlı jergilikli geografıyalıq termini de bar. Kutal – geografıyalıq termin sıpatında, negizinde manǵol tilinen ózlesken hám dovon degen mánini bildiredi. Dovon sózi de manǵolsha, biraq kutal pásirek dovon degeni. Kutal dep tawdaǵı ótiwi qıyın bolmaǵan tóbeshik, dóńlik, kishi dovonǵa ayıladı. Orın atamaları quramında ushıraytuǵın kutal sózi tawlardan asıp ótetuǵın jol, pásirek dovon degen mánini ańlatadı.

Kutal sózi tariyxıy dereklerde, máselen «Baburnama»da da orın atamaları quramında ushıraydı. T.Nafasovtıń bildiriwinde, «kutal túrkiy hám manǵol tillerine tán sóz. Manǵol tilinde *xutul* – tóbe, onsha biyik bolmaǵan qıya, biyiklik. Tawlı rayonlar xalqı sózlesiminde asıp ótiletuǵın jolı bolǵan biyiklik». Jizzax wálayatı Ǵallaorol rayonındaǵı xalıq jasaw punktlerinen biri sonday biyiklik qasında jaylasqanlıǵı ushın *Kutal* dep, atalǵan.

Ózbekstan toponimiyası quramında *bel, buz, dara, dahana, dovon, gum, zov, poǵut, sayhon, supa, tal, tepa, toshloq, chaqir, chim, chem, quriq, qayirma, qir, qashqa, qoya, qiya, ǵor, reza* sıyaqlı jergilikli geografıyalıq terminler ushıraydı, olar qatnasında kóplegen geografıyalıq atamalar kórsetip ótilgen. Xalıq geografıyalıq terminleri kópshilik dúnya regionları toponimiyasınıń tiykarın quraydı. Olar real obyektlerdiń ózgesheligin belgileydi hám geografıyalıq atamalardıń etimologiyasın anıqlawda gilt wazıypasın orınlaydı.

Xalıq terminleriniń arnawlı ilimiy ádebiyatlarǵa ótiwi turaqlı process. Sol sebepli, olar geografıyalıq terminlerdiń tiykarǵı deregi esaplanadı. Kóp jaǵdaylarda xalıq terminleri geografıyalıq obyekt, tábiyiy hádiyse hám procesler haqqında anıq maǵlıwmat beredi. Hám memizge belgili, hár qanday geografıyalıq termin xalıq tárepinen jaratıladı, sonday eken ol xalıq múlki esaplanadı. Olar arasında belgili bir aymaqta tarqalǵan hám házirgi kúnde xalıq awızeki sóylesiminde qollanılıp kiyatırǵan jergilikli geografıyalıq terminlerdi oqıw hám ilimiy ádebiyatlarǵa kiritiw, qollaw jánede kópshilikke arnalǵan júdá áhmiyetli hám aktual másele esaplanadı.

Xalıq tábiyiy geografıyalıq terminlerin arnawlı izertlegen M.Mirakmalov pikirinshe, jergilikli geografıyalıq terminlerdi ilimiy hám oqıw ádebiyatlarına kiritiw ushın tómendegi principierge ámel etiw tiyis:

1. Engizilip atırǵan terminniń ilimiy hám oqıw ádebiyatlarında qollanıwın tekseriw principi. Tekseriw ushın tiykarınan joqarı hám orta mektep sabaqlıqları, qollanbalar, túrli geografıyalıq sózlikler, toponimikalıq sózlikler, ilimiy jumıslar keńnen kórip shıǵıladı.

2. Engizilip atırǵan termindi járiyalaw hám táriyiplew. Izertlewshi engizilip atırǵan termindi, aldı menen arnawlı seminarlarda, ilimiy konferenciyalarda, baspasózde hám túrli jıyınlarda sózge shıǵıw hám ilimiy maqala járiyalawı múmkin. Bunıń ushın terminniń táriyipin, mánisin tolıq tiykarlap beriwi tiyis.

3. Engizilip atırǵan termin ilimiy tárepten durıs, qısqa, qolaylı, hámme ushın túsinikli, ózbek tili qaǵıydalarına tán bolıwı jánede terminlerdi tańlaw principlarine tolıq juwap beriwi kerek.

4. Engizilip atırǵan termindi keń jámiyetshilikke bildiriw, jergilikli terminler sózliklerin baspadan shıǵarıw. Bunıń ushın jergilikli terminlerdi joqarı hám orta mektep sabaqlıqlarında, ilimiy izertlew jumıslarında, jergilikli informaciya qurallarında keń qollanıwına erisiw tiyis.

Soraw hám tapsırmalar:

- 1. Toponimika hám geografıyalıq terminologiya degende neni túsinesiz?*
- 2. Toponimikalıq terminlerdi ózi anıqlap atırǵan obyektlerge qarap qanday gruppalarǵa ajratıw múmkin?*
- 3. Xalıq geografıyalıq terminlerin ilimiy hám oqıw ádebiyatlarǵa kiritiw principlerine táriyip beriń.*

Test tapsırmaları

1. Toponimikalıq terminler bul....

- A. Barlıq orın atamaları
- V. Orın atamaların payda etiwshi terminler
- S. Jer relyefine tán terminler
- D. Orın atamaları quramında qatnasıp obyekt túrin bildiretuǵın terminler

2. Belgili bir aymaqta tarqalǵan hám tamalawda qollanılatuǵın terminler bul

- A. Jergilikli geografıyalıq terminler
- V. Baynalmilal terminler

S. Xalıq geografıyalıq terminler

V. Tábiyiy geografıyalıq terminler

3. Baynalmilal terminler qatarın belgileń.

A. lyess, geyzer, vulkan, kvarc, delta

V. bel, boz, dara, dahana, dovon

S. kamar, dovul, oǵar, loyqa, qayirma

D. jabal, kuh, shań, montana, serra

4. Oykonimikalıq topoterminler qatarın anıqlań.

A. dóń, ezi, jar, kutal

V. arna, ep, kom, qudiq

S. kat, deha, mahalla, guzar

D. qipchoq, nayman, qunǵirot, qirq

5. Qubla Ózbekstan relyefin bildiriwshi ózbek xalıq geografıyalıq terminlerin arnawlı izertlegen alım kim?

A. S.Qoraev

V. T.Nafasov

S. M.Mirakmalov

D.Q.Xurramov

**TOPONIMIKALÍQ FORMANTLAR, TIPLER HÁM MODELLER.
BIRLEMSHI HÁM EKILEMSHI TOPONIMLER. QOSPA TOPONIMLER.
TOPONIMIYADA METAFORA**

Reje:

1. Toponimikalıq formantlar haqqında ulıwma túsinik.

2. Toponimikalıq formantlardıń aymaqlıq ózgeshelikleri

3. Toponimikalıq modeller hám tipler.

Temanıń maqseti: Toponimikalıq formantlar, tipler, modeller haqqında maǵlıwmat beriw jánede olardıń ózine tán aymaqlıq ózgesheliklerin anıq mısallar járdeminde túsindirip beriwden ibarat.

Tayanış sóz hám atamalar: Toponimikalıq formant, toponimikalıq model, toponimikalıq tip, toponimikalıq areal, toponimikalıq landshaft, toponimikalıq indikator.

Toponimikalıq formantlar

Toponim de sóz, biraq ápiwayı ǵalabalıq atlıq emes, bálkim qıyın quramlı, sol jerdiń tiykarǵı ózgesheligin bildiriwshi, qandayda bir

informaciyanı ózinde jámlegen menshikli atlıq esaplanadı, negizinde sonday bolıwı kerek. Formant (latinsha, formans - “payda etiwshi”) - sóz jasaytuǵın, biraq gárezsiz isletilmeytuǵın element. Toponimler quramında kóp ushıraytuǵın, geografiyalıq atama quramındaǵı qosımsha (affiks). Máselen, «-kent» - Tashkent, Piskent, «-goh» - Janggoh, Namozgoh, «-loq» - Toshloq, Qumloq, «-iston»- Bahoriston, Registon hám taǵı basqa.

Hár qanday geografiyalıq obyektin menshikli atlıq bolǵan toponimler ayrıqsha gruppada sózlerinen quralǵan. Sol sebepli, olardıń óz ara uqsas ózgeshelikleri kóp, sonnan, sóz dúziliwi, mazmunı hám taǵı basqa. Bul ózgeshelikler belgili bir nızamlıqlar tiykarında toponimlerdin ayrıqsha qollanılmaytuǵın bóleginde qaytalanadı. A.L.Xromovtin sózi menen aytqanda, topoformantlar - toponimikalıq sóz jasalıw quralı sıpatında qollanılauı qosımshalar yamasa olarǵa teń bolǵan járdemshi morfemalar esaplanadı. Olardıń tildegi basqa qosımshalardan parqı sonda, geografiyalıq atamalar payda etiwge tiykarlanǵan.

Qánigelardin pikirinshe, ózbek tilinde -ay, -ak, -al, -ar, -vul, -gan, -gun, -i, -il, -kan, -lash, -li, -lik, -loq, -ni, -na, -chi sıyaqlı tiykarǵı toponimikalıq formantlar bar. Túrkiy ápiwayı toponimlerdin etimologiyasın izertlegen T.Enazarovtin jazıwınsha, túrkiy komponentli toponimler quramında: -al, -ay, -ak, -ar, -vul, -gun, -gan, -i, -il, -kan, -lash, -li, -lik, -loq, -ma, -ni, -ning, -oq, -ul, -chi, -cha, -t sıyaqlı topoformantlar orın atamaların payda etiwde keń qollanıladı. Alım formantlardı toponimlesiw hádiyesi menen baylanıslı túrde topotiykarǵa qosılıp geografiyalıq atama payda etiwı múmkinligin ayrıqsha bildirip ótedi.

Geografiyalıq atamalar quramında birdey elementlerdin qaytalanıwın alımlar álle qashan anıqlaǵan. Máselen, XIII ásirde jasap dóretiwshilik etken arab geografi Equt Hamaviy qala hám awıllardin atamaları quramında qaytalanıp keletuǵın “-obod” elementi parsı-tájik tilinde “xalıq jasaytuǵın orın” mánisin bildiredi, dep jazǵan edi. Zarafshan alabında *duvon-juvon* (*tuwon*) elementinen quralǵan atamalar kóp bolǵan. Buzunduvon, Qoqishtuvon, Pinjduvon, Ovruduvon, Ğijduvon hám taǵı basqa.

Xarezm toponimiyasın úyrengen Z.Dosimovtin analizi sonı kórsetedi, kópshilik formantlı atamalar dáslep usı obyektin kórsetiwshi toponimikalıq indikator menen birge qollanılǵan. Keyinla waqıt ótiwi menen toponimlerdin ápiwayılasıw nızamlıǵına kóre, obyekt túrin bildiriwshi sóz túsirilip qaldırılǵan. Toponimler quramındaǵı bul túrdegi ápiwayılasıw atama semantikasınan da sezilip turadı.

XIX ásirde rus lingvist alımı A.X.Vostokov Rossiyadaǵı suw obyektleri atamaların izertlep, dárya atamalarınıń aqırǵı qosımshalarına qarap gruppalarǵa bóliwge boladı hám bul qosımshalar házir qandayda bir mánini ańlatbasa da áyyemde usı aymaqlarda jasaǵan xalıqlar tilinde qandayda bir mánini bildirgen dep durıs juwmaqqa kelgen. Ol Rossiya dáryaları atamalarınıń aqırında qaytalanatuǵın «-ra» -Pechora, Ijora; «-ga» -Pinege, Onege; «-ma» -Vyazma, Kostroma sıyaqlı qosımshalardıń uqsaslıǵına qarap ggruppalarǵa bólgen, yaǵnıy házirgi ilimiy til menen aytqanda dáslepki márte toponimlerdi formantlarǵa qarap úyrengen.

Toponimlardı formantlarǵa qarap úyreniw tarawında keyingi yarım ásir ishinde úlken jumıslar islendi. Rossiyada geografıyalıq atamalardı formantlarǵa qarap úyreniw usılınıń abzallıqları, ásirese V.N.Toporov penen O.N.Trubachevtıń Joqarı Dnepr boyı gidronimleriniń lingvistikalıq analizine arnalǵan shıǵarmasında óz kórinisin taptı. Alımlardıń jazıwınsha, formantlarǵa qarap analiz etiwdiń qolaylıǵı sonnan ibarat, hár saparı ulıwma formantlarǵa birlesken bir neshe faktler menen is kóriw múmkin. Bunnan tisqari, formanttan uzaqqa qarap atamanı analizlep barıw olardıń qalıplesiwi, etnikalıq baylanıslılıǵı haqqında tariyxıy anıqlıqqa alıp keledi.

Bul usıldıń kóp ǵana táraptarları onı júdá áhmiyetli hám isenimli dep esaplaydı. Qánigelerdiń pikirinshe, atamalar quramında kóp qaytalanatuǵın qosımshalar birdey mánini ańlatadı hám áyyemde xalıqtıń kóship júriwi haqqında juwmaq shıǵarıwǵa shaqıradı. Sol sebepten aytıw múmkin, bir jerden ekinshi jerge kóship barǵan xalıq ózi bilgen hám tanıs bolǵan modeller járdeminde geografıyalıq obyektlerge atama bergen. Máselen, tariyxtan belgili, suǵdlar Qıtay menen Evropanı baylanıstırǵan “Ullı Jipek jolı” boyında bir qansha sawda qalaların qurǵan. Sol dáwirde Suǵdiyana orayı bolǵan Samarqand ataması da kóship júrgen. Mısalı, XIII ásirde Jetisuwda Samarqand qalası bolǵan. Házirgi Qazaqstandaǵı Temirtaw qalası XX ásirdiń 40 - jıllarına shekem Samarqand dep atalǵan. Fergana alabında da bir neshe awıl áyyemde Samarqandak, Samarqandıq dep atalǵanlıǵı bizge belgili.

Hár bir region toponimiyası ushın ózine tán toponimikalıq formantları bar. Mısalı, slavyan xalıqları toponimiyası ushın eń kóp qollanılatuǵın «-ov, Xarkov; -ovo, Sokolovo; -ev, Rogachev; -in, Volchin; -ino, Rogozino; -vl, Yaroslavl; -sk, Minsk; -ets, Elets; -itsa, Xortitsa; -grad, Volgograd» sıyaqlı formantlar esaplanadı.

E.M.Murzaev toponimlarni formantlar yordamida o'ynash haqqida aytib, geografialiq atamalarni tiykarini aniq bilmesten, formantlarga ajratish barcha jabsi natijaga bermeydi dep jazgan. Ol hatte bir qatardagi ham birdey qosimshalar menen tamamlangan atamalarni salistirishda da oylap ham abaylilik penen is alip barish maqsetke muvapiq dep esaplaydi. Toponimiyada formantlar – xronologialiq baylanislilik ham etimologialiq analizni dereklerineng biri esaplanadi. Formantlar areali bolsa olarni ol yamasa bul tilge tiyisililigin jenede otmishte turli etnikalig gruppalarni tarqalganligini aniqlaw imkaniyatini beredi.

Toponimikalig modeller ham tipler

Geografialiq atamalarni payda bolishi, qaliblesiwi ham duzilishinde belgili bir nizamlilqlar bar. Bunday nizamlilqlar atama payda bolishda qatnasatugin sozlerni manawiy tarepten uqsas ekenligine ham grammatikalig tarepten duzilishinde, yagniy olarni qaysi soz bollekleri sipatinda qatnasishida da, en so'nda toponimlar quramindaagi soz bolleklerinde de korinedi. Maselen, russha toponimlar arasinda eki ham onnan artiq sozden quralgan atamalarga qaraganda, bir sozden ibarat atamalar kobirek ushiraydi. Bir sozden ibarat toponimlar, adette, atliqlar ham bazii jagdaylarda kelbetlik turinde boladi. Maselen, Moskva, Tver, Volga ham tagi basqa.

Orin atamalarini payda etiwde har bir til ozine tan ozgesheliklerge ham soz jasawdagi toponimikalig modeller toplamina iye. Maselen, ozbek toponimlari kobinese birden artiq elementlerden ibarat boladi, qosimshalar tubirden keyin keledi, kelbetlik atliqtan aldini turadi. Bul nizamlig geografialiq kartadagi atamalarni yamasa qandayda bir region toponimleng dliqqat penen o'ynash prosesinde aniq kozge korinedi. Juwmaqlap aytqanda, orin atamalarini belgili bir nizamlilqlar, yagniy soz jasaw turleri, modelleri, tipleri yordamida payda boladi. Olarni ilimiy toponimikalig adebiyatlarda *toponimikalig modeller* dep ataydi. Soni da bildirip otish kerek, toponimlengni payda bolishi xalig tariyxii, sol dawirde sol aymaqta jasangani xaligni tili ham onin soz yasaw modelleri menen tigiiz baylanisli. Joqarida bildirip otishindey, geografialiq atamalarni payda bolishida social mutajlik tiykarigi faktor esaplanadi ham ol tilge baylanisli bolmagani jagdayda payda bolganligi sebepli onii ekstralingvistikalig faktor dep aytish mumkin.

Qandayda bir belgiler tiykarında birlesken hár qanday geografialıq atamalar gruppası – *toponimikalıq tip* dep ataladı. Toponimlerdi gruppalarğa bólip analizlew olardıń lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq ózgesheliklerin durıs belgilew imkanın beredi. Bir gruppaga birlestirgen toponimler grammatikalıq dúzilisi, kelip shıǵıwı hám mánisiniń ulıwmalığı menen basqalardan ajıralıp turadı. Máselen, Ózbekstan toponimiyası quramındaǵı áyyemgi toponimler dıqqat penen kózden ótkerilse, olardıń forması hám mazmunı jaǵınan bir-birine uqsas ekenligin biliw qıyın emes. Ózbekstanda -li (Qamishli, Alamli, Urikli, Tutli); -lik (Zargarlik, Qassoblik, Sovoǵanrlık, Degrezlik); -cha (Qudiqcha, Naymbiraz, Qoracha, Kukcha) qosımtalı geografialıq atamaları toponimikalıq tiplerge mısal boladı. Rossiya toponimikalıq sisteması ushın aqırǵı qosımtalar, suffiksler (-ov, -in, -sk, -ich, -ka, -ichi hám basqalar) xarakterli bolıp tabıladı. Bazı suffiksler («-sk», «-ixa») tek toponimler payda etiwde qatnasadı.

S.Qoraevtıń jazıwınsha, arnawlı lingvistikalıq ádebiyatlarda toponimikalıq tip dep bazıda belgili bir toponimikalıq jasalıw modeli, ayırım jaǵdaylarda formant da túsiniledi. Biraq, toponimikalıq tip degendw grammatikalıq túri menen bir qatarda sóziniń mánisin túsiniw maqsetke mwapıq bolıp tabıladı. Áne sonda hár bir orın, hár bir tariyxıy dáwir hám hár bir til ushın óziniń toponimikalıq tipleri anıq kórinedi. Toponimikalıq tip – model hám formantqa qaraǵanda salıstırmalı túsiniw esaplanadı. Bir toponimikalıq model bir neshe toponimikalıq tipti óz ishine alıwı múmkin. Sol menen birge bazıda toponimikalıq tipler bir model sheńberinen shıǵıwı, model hám formant lingvistikalıq túsiniwler bolsa, toponimikalıq tip kompleks túsiniw bolıp, toponimikanıń barlıq tarawların óz ishine aladı.

Qandayda bir aymaqta kóp ushıraytuǵın toponimikalıq tiplerge geografialıq landshafttıń ózgeshelikleri (qum, jar, qir, bulaq, qudiq) hám, belgili bir tariyxıy dáwirdiń xarakterli belgileri de (vaqf -vaqım, em-jom, chek) óz sáwleleniwın tapqan. Morfologiyalıq – semantikalıq tipler ajratılса, hár bir region toponimiyasınıń ózine tán ózgeshelikleri anıq kórinedi. Demek, toponimikalıq model toponimikalıq tipten pariқ qılıp, toponimlerdiń dúzilisin bildiredi. Máselen, *atlıq-atlıq: Beltaw, Tasqudıq, Jarbulaq; kelbetlik-atlıq: Aqdárya, Qaraqum, Jańabazar; atlıq-feyil: Qızketken, Xumkumdi, Qumbasti; sanlıq-atlıq: Úshqudıq, Bestam, Qırqqız* hám taǵı basqa.

San hám atlıq túrinde jasalǵan toponimlerge Gvineya qoltıǵında jaylasqan Tri-Poynts (Gana, inglisshe «úsh noqat») noqatı atamasın qızıqlı

musal sıpatında keltiriw múmkin. Gáp sonda, atamanıń úsh noqat dep atalıwına buǵan jaqın atalıqta 0 gradus keńlik hám 0 gradus uzınlıq noqatınıń jaylasqanlıǵı jánede usı jerdiń teńiz qáddi menen teńligi sebep bolǵan. Madagaskar paytaxtı Antananarivu qalasınıń ataması «mıń jawınger qalası» mánisin beredi. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, qalanıń jeti dárwazasın mıń jawınger qorıqlaǵan. Qala gerbinde «mıń jawınger bir kúnde ólmeydi» degen jazıw bar, keyinala ol francuz koloniyashılarına qarsı azatlıq ushın gúreste tiykarǵı uranǵa aylanǵan.

Dúnya toponimleri arasında eń qısqa hám eń uzın atamalar ayrıqsha orın iyeleydi. H.Hasanovtıń jazıwınsha, Norvegiyanıń Lofoten atawlarındaqı balıqshılar awılı tek bir *A* háribi menen ataladı. Koreyada *U*, Shveciyada *Yu*, Franciyada *E* dep atalǵan xalıq jasaw punktleri bar. Geografiyalıq atamalardıń «shempionları» da anıqlanǵan. Olar arasında «altın» medaldı Tailand paytaxtı Bangkok qalasına berse boladı. Onıń rásmiy emes ataması jámi 159 hárıp penen jazıladı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimikalıq formantlar degende neni túsinesiz?*
2. *Toponimikalıq formantlardıń aymaqlıq ózgesheliklerin misallar járdeminde túsindirıń.*
3. *Toponimikalıq model hám toponimikalıq tip ne?*

Test tapsırmaları

1. Toponimikalıq formant bul

- A. Toponimler quramında kóp ushırasatuǵın qosımsha
- V. Sóz jasawda qatnasatuǵın qosımsha
- S. Gárezsiz isletilmeytuǵın element
- D. Barlıq juwaplar durıs

2. Ózbek tiline tán bolǵan toponimikalıq model bul ...

- A. Bir sózden quralǵan toponimler
- V. Bir hám ondan kóp sózlerden quralǵan atamalar
- S. Úsh hám onnan kóp sózlerden quralǵan atamalar
- D. Tórt hám onnan kóp sózlerden quralǵan atamalar

3. Toponimikalıq tip bul

- A. Qandayda bir belgiler tiykarında birlesken hár qanday geografiyalıq atamalar gruppası

V. Túrli belgiler tiykarında birlesken hár qanday geografıyalıq atamalar gruppası

S. Anıq belgiler tiykarında birlespegen hár qanday geografıyalıq atamalar guppası

D. Durıs juwap joq

4. Geografıyalıq atamalardı dáslepki márte topoformantlar járdeminde úyrengeń alım kim?

A. P.Semenov-Tyań-Shanskiy

V. A.Dal

S. A.Gumbold

D. A.Vostokov

5. Atamalarda ayırım elementlerdiń qaytalanıwı neden derek beredi?

A. Bir tipke tánliginen

V. Birdey faktorlar tiykar bolǵanlıǵınan

S. Etnikalıq baylanıslılıqtan

D. Durıs juwap joq

Birlemshi hám ekilemshi toponimler. Kóshpeli (migrant) toponimler.

Toponimiyada metafora

Reje:

1. Birlemshi hám ekilemshi toponimlerdiń payda bolıw sebepleri.

2. Kóshpeli (migrant) toponimler.

3. Metaforalıq (metafora) toponimler.

Temanıń maqseti: Toponimika páninde keń tarqalǵan birlemshi hám ekilemshi toponimler, migrant (kóshpeli) atamalar, awıspalı (metaforik) atamalar hám olardıń payda bolıwında túrtki bolǵan waqıya-hádiyse sebepleri haqqında bilim hám kónlikpeler beriw.

Tayanış sóz hám atamalar: Birlemshi atama, ekilemshi atama, toponimikalıq metonimiya, qospa toponimler, atamalar migraciyası, awıspalı atama, metaforikalıq toponimler.

Birlemshi hám ekilemshi toponimler

Túrli geografıyalıq obyektlerdiń birdey atalıwı toponimikada keń tarqalǵan hádiyse esaplandı. Bul hádiyse hár qanday aymaq toponimiyasınıń

bayıp, jetilisip barıwın támiyinlewshi dereklerden biri esaplanadı. Atama ótiwi atamatanıwdıń tek házirgi jaǵdayı emes, bálkim onıń uzaq hám jaqın ótmishine de tán. Máselen, suw basseynleri (dárya, bulaq, qudıq, kól hám taǵı basqa) yamasa oronimikalıq obyektler (taw, tas, tóbe, jar hám taǵı basqa) atamaları, olardıń qasında jaylasqan xalıq jasaw punktine ótedi, ayırım jaǵdaylarda bolsa kerisinshe bolıwı da múmkin. T.Nafasovtıń jazıwınsha, bir atamanıń túrli geografıyalıq obyektlerde qollanıwı xalıqtıń joqarı ruwxıy-mádeniy sapa kórsetiwshi waqıya esaplanadı. Sırdárya – negizinde dárya ataması. Ótken ásirdeń 60-jıllarında ol wálayat, rayon, qala atamasına aylandı. Gidronim oykonim statusına iye boldı.

Respublika toponimiyası quramında etnonimlerdiń qala, rayon, awıl, máhálle, gúzar atamasına ótiwi etnikalıq birliklerdiń tariyxıy qalıplesiwi, tarqalıw arealı, integraciyası hám migraciyasınan derek beredi. Relyef formaları atamasınıń xalıq jasaw orınları atamalarına ótiwi respublikanıń barlıq aymaqlarına tán. Olar kóbinese orientir wazıypasın orınladı. Aldın, jer beti obyektı atalǵan, soń sol átirapta quralǵan xalıq jasaw punktine de sol atama ótken. Máselen, jar – Jarawıl, say – Sayawıl, taw – Beltaw hám taǵı basqa.

Bul jaǵday kóp qaytalansa da, onı turaqlı hám absolyut bolǵan dew qıyın. Geografıyalıq obyekt janında bir emes, bir neshe awıllar payda bolǵanlıǵın da umıtpaw kerek. Atama ótiw hádiyesi toponimlerdiń aktivlik dárejesin asıradı, wazıypasın joqarılatadı, atamalarara múnásibetin rawajlandıradı hám tártipke saladı. Atama ótiw hádiyesi kóbirek qasındaǵı obyektler arasında júz beredi. Sonday eken, jańa obyekt ushın atama uzaqtan qıdırılmaydı, kóbinese qasındaǵı geografıyalıq obyektin ataması oǵan atama etip tanlanadı.

Birdey geografıyalıq atamaların bir obyektten basqasına ótiw hádiyesi *toponimikalıq metonimiya* dep ataladı. Toponimikalıq metonimiyaǵa tiyisli misallardı dúnya mámleketleri toponimiyasında kóplep ushıratıw múmkin. Máselen, Kamchatka dáryası, Kamchatka yarım atawı, Kamchatka úlkesi, Nyu-York qalası, Nyu-York shtatı, Moskva dáryası, Moskva wálayatı, Moskva qalası hám taǵı basqa. Dúzilisi hám tiykarı birdey, biraq túrli obyektlerge tiyisli geografıyalıq atamaların biri dáslepki yamasa *birlemshi*, basqası bolsa *ekilemshi* toponim esaplanadı. Birlemshi toponimler ǵárezsiz

payda bolgan, ekilemshi toponim bunnan aldın qollanılğan atamanıń jemisi esaplanadı.

Ekilemshi toponimler dúzilisi hám sóz quramı jaǵınan tolıǵı menen birlemshi toponimlerge tán keledi (Chirchiq dáryası - Chirchiq qalası, Jizzax qalası - Jizzax wálayatı). Parqı sonda, jańa obyektıń ataması negizinde ózine tán toponimikalıq kóp mánilik payda boladı. Ekilemshi toponimler arasında formantlar járdeminde birlemshi toponimlerden payda boladı (Volga dáryası - Volgograd qalası; Pina dáryası - Pinsk qalası hám taǵı basqa). Hár qanday ekilemshi toponimniń payda bolıwı hám máni-mazmunın táriyiplewde qural birlemshi toponim menen baylanıslılıǵın umıtpaw tiyis. Máselen, ne ushın qala ataması Sırdárya degen sorawǵa, onıń sonday atlı dárya boyında jaylasqanlıǵın kórsetiw zárúr. Bul jaǵdayda gidronimdi birlemshi toponim sıpatında táriyiplew ayırıqsha áhmiyetke iye.

Óz ara baylanıslılıq belgileri menen bar bolğan atamalardan parıq etip, ayırıqsha gruppanı qospa (*aralas*) toponimler quraydı. Olar eki hám onnan kóp quram bóleklerden ibarat bolıp, olardan biri toponimikalıq metanomiya nátiyjesinde payda bolğan. Qalğan bólegi salıstırmalı ǵárezsiz, qandayda bir belgini kórsetedi hám atamalardaǵı ulıwma elementler menen birge aralasıp geografiyalıq obyektı anıqlaw imkanın beredi. Qospa toponimler quramında qarama qarsı (antonimler) mánisindegi anıqlaǵısh sózler bolıwı múmkin. Máselen, úlken-kishi, joqarı (bálent) - tómengi, eski-jańa, arqa-qubla hám taǵı basqa. Bunday toponim-kompozitlerge kóplep mısallar keltiriw múmkin: Uchma sayı - Joqarı Uchma awılı - Tómengi Uchma awılı, Chirchiq dáryası - Joqarı Chirchiq - Orta Chirchiq - Tómengi Chirchiq rayonları, Tagil dáryası - Verxniy Tagil qalası - Nijniy Tagil qalası, Dvina dáryası - Batis Dvina dáryası - Arqa Dvina dáryası hám taǵı basqa.

Kóshpeli (migrant) toponimler

Toponimikada orın atamasınıń kóshiwi keń tarqalğan tilge tiyisli hám tiyisli emes hádiyse esaplanadı. Geografiyalıq atamalardıń kóship ótiw hádiyesi áyyemgi dáwirlerde de bolğan, házirgi dáwirde de dawam etpekte. Sol sebepten, atamalardıń kóshiwin turaqlı toponimikalıq process dep qaraw kerek. H.Hasanov kóshpeli atamalar haqqında aytıp qızıqlı mısal keltirgen. Alımnıń jazıwınsha: «Andijan qasındaǵı Qashqarawıl kóship kelgen qashqarlılar ornalasqan orın mánisinde. Bizge sonısı belgili, biz qashqarlı dep

ulıwma uyǵırlardı aytamız, Singczyannıń eń tariyxıy qalası Qashqar bolǵanınan sol atama belgili bolıp ketken. Sol menen birge uyǵırlar da ózbeklerdi, tiykarınan Fergana alabınan kóship barǵan adamlardı, «anjanlı» dep ataǵan».

Jizzax shólin ózlestiriw ushın wálayattıń tawlı ayaqlarında jaylasqan ayırım kishi awıllar xalqı ulıwma shólge kóshirilgen. Kóshirilgen awıllarda turaqlı xalıq qalmaǵanlıǵı sebepli, kóbinese etnikalıq gruppanı ańlatqan eski ataması, jańa shólkemlestirilgen xalıq jasaw punktine berilgen. Bul bolsa regionnıń shól ayaqlarında da *Taraqılı, Arıslı, Túrk, Qańlı* sıyaqlı etnooykonimlerdiń kóshpeli atamalar sıpatında payda bolıwına sebep bolǵan. N.Oxunovtıń jazıwınsha, «bir obyektten basqa obyektke barıp ornalasıp qalǵan xalıqtıń jańa ornı olardıń aldınǵı orın ataması menen atala baslanadı. Nátiyjede, bir obyekt ataması ekinshi obyekt ushın da atama bolıp qaladı, onıń ataması sıpatında isletile baslanadı».

Ótken ásirdiń 60-70 jıllarında Jizzax shóliniń jedel ózlestiriliwi nátiyjesinde, jańa awıl xojalıǵı kárxanaları menen birge zamanagóy xalıq jasaw punktleri boy tikledi. Respublikanıń túrli múyeshlerinen kóship kelgen shólquwarlar, olarǵa ózleri menen birge alıp kelgen atamaların bergen. Bul bolsa, wálayat aймаǵında Andijan, Xarezm, Samarqand, Fergana sıyaqlı áyyemgi kóshpeli atamalar payda bolıwına sebep bolǵan.

Bazıda oylamaǵan jaǵday sebepli óz ara uqsas atamalar payda boladı. Máselen, Ázerbayjandaǵı Kuba qalası menen Karib teńizindegi Kuba atawları yamasa Belarus hám Franciyadaǵı Brest qalalarınıń atamaları arasında hesh qanday óz ara baylanıslılıq joq. Bazıda, uqsas atamalardıń payda bolıwında xalıqlardıń assimilyaciyası da áhmiyetli rol oynaǵan. Basqa tilli xalıqlar basqa jat atamalarda ózlerine tanıs hám uqsas atamalardı kórgen. Joqarıda aytilǵanıday atamalardıń oylamaǵan jaǵdayda hám assimilyativ uqsaslıǵınan tısqarı jáne bir qatar basqa jaǵdaylarda da atamanıń kóshiw hádiysesin kóriw múmkin. Haqıyqıy kóshpeli atamalar tek toponimika ushın emes, bálkim tariyx, geografiya, etnografiya, lingvistika pánleri ushın da qımbatlı ilimiy maǵlıwmatlar beredi. Olar járdeminde ótmish dáwirlerde xalıqtıń ishki hám sırtqı jılısıwı hám kóshiwı, óz ara sáwbetleri, jasap ótken ayaqların anıqlaw múmkin.

V.A.Nikonovtıń jazıwınsha, «adash» atamalardıń payda bolıwınıń eki tiykarǵı sebebi bar: birinshisi – xalıq migraciyası nátiyjesinde eski atamalar tuwrıdan-tuwrı jańa ayaqlarǵa kóshirilgen, ekinshisi – ayaqlar tábiyiy

sharayatınıń óz ara uqsaslıǵı parallel atamalardıń payda bolıwına sebepshi bolǵan. Máselen, Evropadaǵı Shveytariya atamasın Aziya, Amerika, Avstraliyadaǵı sulıw landshaftlar tarqalǵan ayaqlarda kóriw múmkin. Toponimiyada hár qanday procesti de gúzetiw múmkin, olardıń hár biriniń ózine tán ústinlikleri bar.

Kóship kelgenler jańa orınlarına ózleri menen birge atamalardı da «kóshirip» kelgen. Amerika kontinenti ashılǵannan keyin, evropalılar menen birge Evropa toponimiyası da «kóship» ótti. Máselen, AQSHda 12 Parij, 10 Varshava, 8 Moskva atamasındaǵı xalıq jasaw punktleri bar. Amerika geografıyası – Evropa geografıyasınıń qaytalanıw kursı degen juwmaq biykarǵa ayılmaǵan. Migrant toponimler – xalıq migraciyasınıń tikkeley hújjetler menen tastıyıqlanǵan tiykarǵı gúwaları esaplanadı.

Avstraliyada Ullı Britaniya qalalarınıń «egizekleri» kóp: Uels, Nyukasl, Kardiff hám basqalar. Jańa Zelandiyaǵa kóship kelgen britaniyalılar jergilikli dáryalardan birin V.Shekspir húrmetine, ol jaǵasında tuwılıp ósken dárya ataması menen Eyvon dep ataǵan. Házirde sol dárya jaǵasında jaylasqan Kraystcherch (bul da kóshpeli at) qalasınıń kósheleri de belgili jazıwshınıń shıǵarmalarındaǵı qaharmanlar (Juletta, Romeo, Qirol Lir, Makbet) ataması menen atalǵan.

Latin Amerikasında Ispaniyadan «kóship» ótken Sevilya, Valensiya, Kordova, Barselona, Kartaxena sıyaqlı atamalardı ushıratıw múmkin. Máselen, kontinentlerara kóshpeli atamaǵa házirgi Kartaxena (negizinde Jańa Karfagen) qalasınıń ataması tipik mısıl boladı. Gáp sonnda, eramızdan aldınǵı 825-jılda, Afrika arqasında payda bolǵan áyyemgi Karfagen qala-mámleketiń ataması, arablar basqını dáwirinde Pireneya yarım atawına, keyinala bolsa ispan kollonizatorları menen Latin Amerikaǵa (Kolumbiya) «kóship» ótken. Migrant atamanıń ásirler dawamında úsh kontinentti basıp ótkenligi anıqlanǵan.

Venesuella mámleketiniń ataması Veneciya atamasınan alınǵan bolıp, kishi Veneciya mánisin beredi. Bul atama XV ásirdeń aqırlarında ispanlar tárepinen berilgen. Olar Qubla Amerika jaǵasında úyleri svoylarda qurılǵan kórkem xalıq jasaw punktini ushıratıp, Veneciyaǵa uqsatqan hám sol atamanı bergen. Keyinala ulıwma mámleket sol atama menen atalǵan. Arqa Kavkazǵa kóship ótken armanlar qalaların, áyyemgi Urartu hám Armeniyanıń antik dáwirdegi paytaxtı bolǵan Armavir qalasınıń atamasın bergen. Toponim kóp ásirler ótip, XIX ásirde jáne qayta tiklendi.

H.Hasanovtın jazıwınsha, Polsha kartograflarınıń esaplawınsha, bul mámleket aymaǵında 19 Koreya, 18 Amerika, 13 Vengriya, 9 Kanada, 7 Veneciya, 5 Braziliya, 4 Kiev, 3 Italiya degen atamalar bar. Kóshpeli atamalardıń tiykarǵı bólegin qala hám awıl atamaları, yaǵnıy oykonimler quraydı. Tábiyiy-geografiyalıq obyektler kóbinese, ózleriniń áyyemgi atamaların saqlap qalǵan. Bulardıń hámmesi kóshpeli, migrant atamalar yamasa migrotoponimlerge mısal boladı. Sonday etip, aytıw múmkin, kóshpeli atamalar dúnyanıń kópshilik regionları toponimiyasınıń dástúriy komponenti esaplanadı. Geografiyalıq atamalardıń kóshiwine – adamlardıń watanınan yad saqlawı, uqsas tábiyiy sharayatlardıń bolıwı, aymaǵınıń geografiyalıq ornı, insanlardıń xojalıq iskerligi tiykarǵı sebepleri bolıwı múmkin.

Metaforalıq toponimler

Xalıq geografiyalıq obyektleriniń eń názik hám anıq belgilerin ańlap alıp onnan metaforik atama beriwde paydalanadı. Sol sebepten, metaforik atamalar toponimiyada kóp ushıraydı hám bul semantikalıq sóz jasaw usıllarınan biri esaplanadı. Metaforik atamalardı ilimiy toponimikalıq ádebiyatlarda metaforik (*metafora*, grekshe *μεταφορα* - «*jılıstıw, uqsatıw*»), toponimler dep ataydı. Metafora sózi uqsatıwdı názerde tutadı hám ol bir obyektı basqa bir geografiyalıq obyekt penen haqıyqattanda yamasa jánede túri hám sırtqı kórinisiniń uqsaslıǵına qarap geografiyalıq obyektlerge atama beriwde qollanılatuǵın usıl esaplanadı. Máselen *Túyetas, Adamtas, Arratas, Qoytas* hám taǵı basqa.

Ádebiyatta metafora usılı sóz yamasa sózdi uqsatıwǵa tiykarlap kóshpeli mánide isletiledi. Aytıp ótiw kerek, ilimiy ádebiyatlarda *istiora* sózi de sol mánide qollanılǵan. *Istiora* – arabsha, “*qarız alıw*” mánisindegi sóz. Bul usıl janlı til hám ádebiy ádebiyatlarda keń qollanılatuǵın súwret quralı esaplanadı. Mısalı, *tas júrek, metin iroda, xum kalla* hám taǵı basqa. Atalıwshı obyektı atalıwına tiykarǵı túrtki bolǵan belgini (túrin, sırtqı kórinisi), oylawında basqa nárseler salıstırıp, uqsas bolǵan táreplerin esapqa alıp oǵan uqsas atama tańlaydı.

Ózbekstannıń áyyemgi gidrotexnikalıq qurılıslari geografiyasın úyrengen A.Nizamov Xarezmi wálayatındaǵı metaforik atamaǵa iye bolǵan Kindiksai haqqında sonday maǵlıwmatlardı keltirgen: “Biliwimizshe Taxtakópirden shıǵıs tárepke avtomobil jolı menen Kindiksai dep atalǵan

keń qurǵaq ózek sozılıp ketedi. Jergilikli xalıqtıń aytıwınsha, aqırǵı júz jil dawamında Ámiwdárya eki márte urıp ketip, Dáwqara pástegisligin suw basqan hám hár dayım suw Kindiksaydan aqqan. Jergilikli xalqı Kindiksaydan kishi - kishi kanallar qazıp ótkerip, diyqansılıq penen shuǵıllanǵan. Kindiksayda suw azayǵanda bógetler qurıp suwdı kanallarǵa shıǵarǵan". Jergilikli xalıq tárepinen qurǵaq ózekti Kindiksay dep atalıwı, onı dáryanıń basqa áyyemgi ózeklerine salıstırǵanda orayda jaylasqanlıǵınan derek beredi.

Hámmemizge belgili, haywanlardıń denesi de metaforik atamalar jasawda keń qollanılǵan. Máselen, ótmishte metaforik atamalarǵa sebep bolǵan haywanlardan biri túye esaplanadı. Ilim-texnika júdá rawajlanǵan házirgi zamanda túye óziniń fizikalıq kúshi, suwsızlıqqa hám ıssıǵa júdá shıdamlılıǵı hám sırtqı kórinisi menen biraz itibarǵa bolıwına qaramastan, bul haywan ataması zamanagóy toponimler jasaw «tańlawında» qatnasa almasıǵı anıq, biraq ótmishte dana xalıq tek sırtqı kórinisi ózgeshe, bálkim ishki dúzilisi de jumbaqlı bolǵan túyeden kóp ǵana uqsatpa atamalar jasaǵan.

Dáslepki tolıq bolmaǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda respublika aymaǵında túye sózi eliwden artıq toponim quramında ushıraydı. Máselen, *Tuyaboshi, Túyebuǵaz, Túyetartar, Túyeasıw, Túyejaylaw, Túyeqarin, Túyequyriq, Túyequdıq, Túyedala, Túyeshi, Túyebulaq, Túyekesh* hám taǵı basqa. Túye kólik bolıwı menen gewde dúzilisiniń ózgesheligi menen de adamlar itibarın tartqan. Túyeshi sóziniń sózlik mánisi sarbon, túyekssh, túye kárwanınıń baslıǵı ekenligin hámme biledi, biraq túyequdıqtıń suwı túye kúshi menen tartıp shıǵarılıwın, kóterme salmaǵa suw beretuǵın úlken shıǵırdıń túye járdeminde háreketke keltirilgenliginiń túyetartar dep atalıwın hámme de bilmewi múmkin.

Túyeasıw – tek ǵana eshek emes túye de asıp óte alatuǵın jajıq taw asıwı; túyebuǵaz – jıranıń buǵaz sıyaqlı tar jeri yamasa dáryanıń túye buǵazǵa – moynına usap aǵatuǵın jeri; túyetas – biyik tas, joqarı tas, uzaqtan túyedey bolıp kórinetuǵın biyik taslı jer, yamasa túyeden de iri jeke tas-jar tas; túyeshatı – jalǵızayaq jolı bolǵan úlken biyiklik, shıń; túyemoyın – moyın uzınına sozılǵan qır sıyaqlı biyiklik, ortasında qırı bar bolıp, eki tárepi qıya túsken sozıńqı dóńlik, yamasa dárya suwı túyeniń moynına uqsap iymek bolıp aǵatuǵın orın; túyemoyın – taw, dárya, qumlıq orınlardıń tar bólegi – ótkeli, túye moynına uqsap iyrek orın; túyebuynoq XI ásir túrkiy tilinde buynoq – taw moyını, moyın sıyaqlı sozıńqı qır sıyaqlı biyiklik, qırdıń bir

kórinisi; túyequyriq – poyası túyeniń quyrıǵın esletetuǵın ósimlik; túyetaban – túyeniń tabanına uqsap jerde jayılp ósetuǵın shóp; ekenliginen belgi.

Metaforik atamalarǵı basqa tillerde de kóplep tabıladı. Máselen, rus tilindegi rog termini járdeminde usı nızamlıqtı hámmege qolay (universal) ekenligin gúzetiw múmkin. Slavıyan tillerinde bul termin «shıń, jar, buǵaz» mánisine iye. Nemis hám inglisshe -horn, qıtay tilindegi -czyao, vetnam tilindegi -khau sózleri de sol mánilerde qollanıladı. Usı termin tiykarında Taganrog (Rossiya), Rogachev (Belarus), Krivoy Rog (Ukraina), Alpdaǵı Finserarxorn hám Matterxorn, Kordileradaǵı Bigxorn, Gorn buǵazı (Qubla Amerikanıń qubla noqatı), Kxaufay tawı (Vetnam) sıyaqlı geografıyalıq atamalar payda bolǵan. Janlı tilden alınǵan metaforik geografıyalıq atamalar – Turkiyada Tavr tawları - “buǵa”, Alpdaǵı Yungfrau - “jas kelinshek”, Patagoniya - “uzın ayaq, júń ayaq”, Magellan joldasları jergilikli hindular uzın ayaqlarına júń oraǵanlardı kórgeni ushın sonday ataǵan. Baxmal, Ğallaorol toponimleri de metaforik atamalarǵa mısál boladı.

Metaforik atamaların payda bolıwı birinshiden, adamlardıń tábiyiy obyektlerge múnásibetiniń ulıwmalıq xarakterge iye ekenligi menen belgilense, ekinshiden insan dene aǵzaları ataması tilde kóp qollanılatuǵın sózler esaplanadı. Tábiyat hádiyseleri hám obyektleri insaniyat ómirinde úlken rol oynaǵanlıǵı sebepli, olar uqsatqan. Metaforik atamalar awdarmalanbaydı, aytılwı qanday bolsa sonday jazıladı. Olar járdeminde sózlerdiń termin hám toponimlerde aylanıw imkaniyatın anıq kóriw múmkin.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Ekilemshi toponimlerdiń payda bolıw sebeplerin táriyipleń.*
2. *Kóshpeli (migrant) toponimler qanday payda boladı?*
3. *Insan dene aǵzaları tiykarında payda bolǵan metaforik atama hám geografıyalıq obyekt arasındaǵı óz ara baylanıslılıqtı salıstırıń.*

Test tapsırmaları

1. Birdey geografıyalıq atamaların bir obyektten basqasına ótiw hádiyesi qanday ataladı?

- A. Toponimikalıq metropoliya
- V. Toponimikalıq metotaza
- S. Toponimikalıq metonimiya
- D. Toponimikalıq metofaciya

2. Kóshpeli toponimlerdiń payda bolıwına sebep

- A. Xalıq migraciyası
- V. Aymaqlar sharayatınıń óz ara uqsaslıǵı
- S. Oylamaǵan jaǵdayda payda bolǵan
- D. Barlıq juwap durıs

3. Metaforik atamalar ilimiy toponimikalıq ádebiyatlarda qanday ataladı?

- A. Metaforik
- V. Metabolik
- S. Metagenez
- D. Metagolik

4. Toponimler quramındaǵı “tumsıq, murın, qulaq, awız” sıyaqlı insan dene aǵzaları tiykarında payda bolǵan atamalar qanday mánige iye?

- A. Máwsimlik
- V. Metaforalıq
- S. Haqıyqıy
- D. Jalǵan

5. Janlı tilden alınǵan metaforik atamanı belgileń.

- A. Tavr
- V. Yungfrau
- S. Patagoniya
- D. Barlıq juwap durıs

**GEOGRAFIYALÍQ OBYEKT ORNÍN BELGILEWSHI TOPONIMLER.
EPOTOPONIMLER. TRANSONIMIZACIYA. RÁSMIY EMES
ATAMALAR**

Reje:

1. Geografialıq obyekt ornın belgilewshi toponimler haqqında ulıwma maǵlıwmat.
2. Mánzildi anıq belgilewshi atamalardıń aymaqlıq jaylasıwı hám áhmiyeti.
3. Geografialıq obyekt ornın belgilewshi toponimler túrleri.

Temanıń maqseti: Geografialıq atamalardıń áhmiyetli túrлерinen biri bolǵan mánzildi belgilewshi orın atamalarınıń qalıplesiw tariyxı, rawajlanıwı,

orientir alıw hám orientirlewdegi áhmiyeti jánede olardıń túrleri haqqında ilimiy kónlikpeler payda etiwden ibarat.

Tayanış sóz hám atamalar: Mánzildi belgilewshi toponimler, geografiyalıq obyekt ornın anıq sáwlelendiriwshi atama, atama hám orientirlew, orientir alıw hám atama.

Geografiyalıq atamalar arasında kelip shıǵıwı menen geografiyalıq obyektin mánzilin, yaǵnıy belgili bir regionǵa yamasa administrativlik tárepten mámleket orayına salıstırmalı jaylasqan ornın kórsetiwshi, belgilewshi atamalar gruppası bar. Olardı kóbinese, orientirlewshi yamasa mánzildi anıq kórsetiwshi toponimler dep ataydı. Bunday atamalar geografiyalıq obyektin jaylasqan ornına salıstırǵanda kóbinese ózine tán juplıq payda etken. Máselen, Jańa Zelandiyada Arqa hám Qubla atawlar; Turkiya hám Greciya aralıǵında jaylasqan Arqa hám Qubla Sporada atawları; Qıtaydaǵı Pekin («arqa paytaxt») hám Nankin qalaları («qubla paytaxt»); Yaponiyadaǵı Tokio («shıǵıs paytaxt») hám Kioto («batis paytaxt»); AQSHdaǵı shtatlar: Arqa hám Qubla Karolina; Arqa hám Qubla Dakota; Virjiniya hám Batis Virjiniya; Arqa, Qubla hám Shıǵıs Qıtay teńizleri; Qazaqstandaǵı Qubla, Arqa, Batis hám Shıǵıs Qazaqstan wálayatları hám taǵı basqa.

Geografiyalıq kartalarda itibar berip qaralsa, Tripoli (grekshe, tripolis - “úsh qala”) qalası eki, olardı bir-birinen ayırıw ushın arablar, házirde Liviya paytaxtı esaplangan Tripoli qalasin *Trabulus al-Batis* («Batis Tripoli»), Lubnondaǵı Tripoli qalasin bolsa *-Trabulus ash-Shom* («Shıǵıs Tripoli») dep ataydı. Áyyemde Liviya paytaxtı Tripoli qalası ornında finikiyalılardıń koloniyası Ea qalası bolǵan. Keyinala olardıń Ea, Sabrata hám Leptis-Magna koloniyaları birgelikte Tripolis dep atalǵan.

Mánzil belgilewshi ózgeshelikke iye bolǵan atamalar qatarına Pireneya yarım atawınıń batis bóliminde jaylasqan Trafalgar tumsıǵı atamasın da kiritiw múmkin. Trafalgar negizinde arabsha, *Taraf al-Batis* - «batis tárep» sózinen alınǵan. Tariyxıy dereklerden belgili, Angliya flotı admiral Nelson kamandirliginde Trafalgar tumsıǵı jaqınında, frank – ispan flotiliyası üstinen jeńgen. Aytıp ótiw kerek, bul tariyxıy jeńis húrmetine London qalasındaǵı eń úlken maydanlardan birine de Trafalgar ataması berilgen.

Montevideo – Qubla Amerikadaǵı Urugvay mámleketiniń paytaxtı. Qalanıń bul atama menen atalıwınıń qızıq tariyxı bar. Gáp sonda, orta

ásirlerde ispan kartografları tárepinen, jańa ashılǵan jerlerdegi tawlar kóbinese, rim sanları menen belgilengen. 1520-jılı La-Plata qoltıǵında sayaxatshı F.Magellan tárepinen anıqlanǵan taw ataması kartaǵa *MONTE VI DE O* túrinde jazılǵan. Portugalsha, monte - “taw”, VI - latinsha altı sanı, de - qosımta, O - ispan tilindegi oriente («shıǵıs») yamasa occidente («batis») sóziniń qısqartılǵan túri esaplanadı. Demek, atama dáslep «altınshı taw shıǵıstan (eki batıstan)» degen mánini ańlatqan.

Evropa, Afrika hám Aziya kontinentleri tutasqan aymaqta jaylasqan Orta teńiz atamasında onıń geografıyalıq ornı anıq súwretlengen. Grekler, teńiz kontinentler aralıǵında jaylasqanlıǵı hám orientir wazıypasın atqarıwı múmkinligin esapqa alıp onı *Mediterrano* - “orta teńiz” dep ataǵan. Orta ásirlerden baslap teńiz sol atama menen belgili, áyyemde shıǵıs dereklerinde teńizdi Shom teńizi, Rum teńizi, Maǵrib teńizi dep de ataǵan. Yaponiyaǵa tiyisli bolǵan Cusima atawları atamasına aynlar tilindegi tuima - “shetki” sózi tiykar bolǵan hám ol arxipelag mámlekettiń basqa ayaqlarınan shetirekte jaylasqanlıǵınan belgi.

Ekvador mámleketiniń ataması da, onı ekvator, yaǵnıy jer sharınıń yamasa - arqa hám qubla yarım sharǵa ajratatuǵın aylanba shızıq ótetuǵın aymaqta jaylasqanlıǵınan derek beredi. Sol sebepli, 1830-jılda payda bolǵan bul ǵárezsiz mámleketke Ekvador atamasın bergen. Mámleket aymaǵınıń arqadan ekvator (lat. *aequator*-teń bóliwshi), yaǵnıy jer sharın ekige - arqa hám qubla yarım sharlarǵa bóletuǵın sızılıq kesip ótkenligi sebepli ol sonday atalǵan. Qazaqstan hám Qırǵızstan kartasında koǵany hám terskay sıyaqlı orientir belgilewshi orografıyalıq terminlerdi ushıratıw múmkin. Koǵany Alataw - kúnge betpe-bet, quyash nurı kóp túsetuǵın, qublaǵa qaraǵan - koǵany tawlar, Terskay Alataw - kún túsbeytuǵın yamasa quyash nurı kem túsetuǵın, quyashqa kerı - terskay tawlar.

Hámmemizge belgili, kóp xalıqlar óz watanın, jerin dúnya orayına uqsatqan. Máselen, áyyemgi inkler imperiyası hám onı paytaxtıniń ataması da tap sonday túrde payda bolǵan. Olar óz mámleketlerin *Tiuanquisuyu* - «dúnyanıń tórt tárepin belgileytuǵın mámleket», paytaxtın bolsa - *Kusko*, yaǵnıy «kindik», anıǵraǵı dúnya orayı dep ataǵan. Sonday dástúr qıtaylar ushın da tán bolǵan. Olar áyyem zamanlardan baslap óz mámleketin *Chjungo* - «Ortadaǵı mámleket» dep ataydı.

Tınısh okeanınıń qubla-shıǵısında Pasxa atawı bar. Atawdı 1722-jılı gollandiyalı teńizshi YA.Roggeven pasxa kúni ashqan hám xristianlar bayramı

hürmetine oğan Pasxa atawı dep atama bergen. Áyyemde atawdı jergilikli xalqı xalqı óz jerlerin *Te-pito-no-te-Xenua* - «Jer kindigi» yamasa *Mataki-te-Rangi* - «aspandı kóriwshi kóz» dep atağan. Olar dúnyanıń eń úlken okeanıń sheksiz suwları arasında bir bólek jerlerdi sonday oylağan.

Bazı izertlewshiler, “rus” sózin jer atamaları quramında kelgende mánzil, aymaq belgilewshi ózgeshelgi barlıgın aytıp ótken. Ayırım qánigeler rus sózi dáslep qublada, Qara teńiz jaǵalarında jasağan túrli kóshpeli xalıqlar arasında payda bolǵan dep shamalaydı. Máselen, akademik *O.N.Trubachev*, *bul* boljawdı dálillew maqsetinde sonday jazǵan: “ayırım xalıqlarda házirge shekem, batıstı aq, jaqtı dep ataw ádeti bar (batısqa quyash nurı kóbirek túsedı dep esaplaǵan). Eramızdıń birinshi mın jılıqtıń aqırınan baslap shıǵıstan batısqa qarap dala arqalı ullı kóshiw waqtında kóshpeli xalıqlar ushın Qara teńizdiń arqa aymaqları batıs esaplangan. Jergilikli qáwimler óz ara sóylesimde bul aymaqlardı Aq jaǵa, Aq jaǵalı aymaq yamasa Ros dep atağan. Házirgi waqıtta ulıwmalasıp qalǵan, Rus - “aq tárep”, mánisindegi sóz de tap sol dáwirlerde payda bolǵan dew múmkin”.

Hámmemizge belgili, aq, qara sózleriniń arealı toponimiyada biraz keń, barlıq tip orın atamalarında ushıraydı. Aq sózi túrkiy toponimlerde tek birinshi element (komponent) bolıp keledi. Sóziniń orın atamaları quramındaǵı ornı onıń jaqın ótmishte jaratılǵanın emes, bálkim olardıń biraz áyyemgi túrkiy atamalar ekenliginen derek beredi. Túrkiy toponimlerdi úyreniwde quramında aq, qara, qızıl, sarı, kók sıyaqlı sózlerdiń máni ózgesheliklerin úyreniw ilimiy hám ámeliy tárepten úlken áhmiyetke iye.

Aq, qara, kók, sarı, qızıl sıyaqlı sózler barlıq waqıtta reń mánisin bildirmesligin akademik *A.N.Kononov*, qazaq toponimisti *E.Koychubaev* izertlegen. Bul pikir *H.Hasanov*, *G.Konkashpaev*, *T.Nafasov*, *S.Qoraev* sıyaqlı alımlar tárepinen rawajlandırılǵan. Aytıp ótiw kerek, ózbek tilinde de bul sózler járdeminde payda bolǵan toponimler kóp. Máselen, belgili toponimist alım *T.Nafasov*, xalıq jasaw orınları atamaları quramındaǵı aq hám qara sózlerin salıstırıp sonday jazǵan: “quyash nurı baǵdarı yamasa dúnya táreplerine salıstırıp, obyektlerdiń ornın salıstırǵanda aq sózi kúnshıǵıs (shıǵıs), qara sózi kúnbatar (batıs) mánilerin de bildirgenligi belgili. Áne sol eki kriteriyanıń Aqawıl, Qaraawıl, atamalarına qatnası bar. Aqawıl - kúnshıǵıs táreptegi awıl; Qaraawıl - kúnbatardaǵı awıl”.

Dereklerdiń gúwalıq beriwinshe, reń arqalı mánzildi bildiriwshi atamalar áyyemde kóp xalıqlarda Qızıl hám Qara teńizler ataması mısasında

óz kórinisin tapqan. Áyyemgi Mesopotamiya xalqı ushın, Hind okeanıń barlıq batıs bólegi qubla esaplanǵan. Olardıń dúnya táreplerin belgilew principlerine kóre, qızıl reń qublını ańlatqan. Sol sebepli, antik dúnya avtorları házirgi Qızıl teńizdi Eritreya yamasa *mare Rubrum* (latin hám grek tilinde) - “qızıl teńiz” dep ataǵan. Mesopotamiyalılar ushın qara reń arqanı bildirgen. Qara teńizdiń eń áyyemgi atamalarından biri *Axshaena* - áyyemgi iran tilinde «qara» mánisin bildirgen. Áyyemgi grekler de bul teńizdi *pontos Melos* - *Qara (arqa) teńiz* dep ózliginen atamaǵan.

Arabstan yarım atawında jasaǵan áyyemgi xalıqtı da dúnya táreplerin belgilewde ózine tán dástúrleri bolǵan. Olarda táreplerdi anıqlaw shıǵıstan baslanǵan hám ol aldınǵı tárep esaplanǵan. Sonıń ushın, Mekke qalasındaǵı musulmanlar ushın muqaddes bolǵan Kaba tası qasında shıǵısqa qaraǵan adamnıń arqa tárepi tábiyiy batıs, oń tárepi qubla, shep tárepi bolsa arqa esaplanǵan. Yaman, Shom, Mashriq, Maǵrib sıyaqlı geografıyalıq atamalar da sol tiykarda payda bolǵan. Yaman sózi - «oń», ash-Shom - «shep» tárep mánisinde qollanılǵan.

Áyyemgi Hindstanda da arablar sıyaqlı táreplerdi anıqlawda shıǵıstı tiykar etip alınǵan hám sonnan kelip shıǵıp táreplerdi anıqlaw sisteması qollanılǵan. Buǵan geografıyalıq obyekt ataması sıpatında jazıq tawlıqlar ataması bolǵan Dekan sózin mısal etiw múmkin. Dekan - sózi áyyemgi sanskrit tilinde, *Dakshina-Pantx* - «oń tárepke (qublaǵa) jol» degen mánini ańlatqan, yaǵnıy shıǵısqa qarap turǵan halda, qubla oń tárep boladı.

Okeaniya toponimiyası quramındaǵı atamalarda da orientirdi anıq belgilew, orientir alıw sıyaqlı ózgeshelikler bar. Sebebi, hámme tárepin okeannıń sheksiz suwları iyelegen aymaqta, kishi bir atawdı tabıw biraz qıyın wazıypa. Bizge belgili, kópshilik jaǵdaylarda xalıq jasaw orınlarına atama basqalar tárepinen berilgen hám xalıq jasaw ornın jaratıwshı menen atama beriwshi jámáát múnásibeti bul proceste áhmiyetli faktor esaplanǵan. Bul atamatanıwdıń áhmiyetli nızamlıqlarından biri esaplanadı.

Máselen, Tonga hám Fidji arxipelagi atamaları, áne sonday yamasa óz ara baylanıslı, mánzil belgilewshı toponimler esaplanadı. Fidjililer tilinde *tonga* sózi «batıs, batıs samal» mánisin bildirgen. Toponim samal baǵıtın kórsetken hám teńizshi - fidjililer, Tonga arxipelagına jergilikli samaldan paydalanıp kemelerde súzip barǵan. Fidji sózi bolsa kerisinshe, Tonga arxipelagında jasawshı jergilikli xalıq tilinde - «shıǵıs, shıǵıs samal» degen

mánide qollanılǵan. Tongalı teńizshiler qońsı Fidji atawlarına barıw ushın, shıǵıstan esetuǵın jergilikli samallardan paydalanǵan.

Bir gruppá toponimler bar, olar geografıyalıq obyekttiń alıs shetki aymaqlarda jaylasqanlıǵın kórsetedi. Máselen, Batıs Sibirdiń arqa bóleginde jaylasqan *Yamal* yarım atawı, nenec tilinde - «jerdiń sheti» degen mánini bildiredi. Pireneya yarım atawınıń shetki arqa-batıs jaǵasında jaylasqan tumsıq *Finisterre* (latınsha, *finis* - «sheti, aqırı» hám *terra* - «jer») dep atalǵan. Soǵan uqsas atama, Afrika materiginde eń shıǵıs noqat esaplanǵan - *Xafun* (arabsha, *Ras-Xafun* - «shetki tumsıq»), jáne de Kornuoll yarım atawınıń qubla-batısındaǵı buroǵan da *-Lends-End* -»jerdiń sheti» degen atamalar berilgen.

Sonı da aytıp ótiw kerek, kópshilik dúnya kontinentleri atamaları tiykarında da olardıń aymaqlıq jaylasıwın belgilewshi máni bar. Geografıyalıq obyekttiń aymaqlıq jaylasıwı, ornın bildiriwshi toponimler jer júzinde keń tarqalǵan. Olardıń kópshiligi jaqsı tanıs hám biraz áyyemnen qollanılıp kelinedi.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Geografıyalıq obyekt ornın belgilewshi toponimlerdiń mánis-mazmunı neden ibarat?*
2. *Orientirdi anıq belgilewshi geografıyalıq atamalar haqqında neler bilesiz?*
3. *Geografıyalıq obyekt ornın belgilewshi toponimler túrleri degende neni túsinesiz?*

Test tapsırmaları

1. Pekin qalasınıń ataması qanday mánini bildiredi?

- A. Arqa paytaxt
- V. Qubla paytaxt
- S. Shıǵıs paytaxt
- D. Batıs paytaxt

2. Ne sebepten Okeaniya toponimiyası quramındaǵı atamalarda kóbinese orientirdi anıq belgilew, orientir alıw sıyaqlı ózgeshelikler bar?

- A. Atama ózgeler tárepinen berilgenligi ushın
- V. Qurǵaqlıqtı tez anıqlap alıw ushın
- S. Hámme tárepin okean suwları iyelegenligi ushın
- D. Sebebi belgisiz

3. Túrkiy toponimler quramındaǵı aq hám qara sózler qanday mánide qollanılǵan?

- A. Reń mánisinde
- V. Pás hám joqarı mánisinde
- S. Shıǵıs hám batıs mánisinde
- D. Barlıq juwaplar durıs

4. Muqaddes Kaba tasına salıstırǵanda Yaman hám Shom sıyaqlı geografıyalıq atamalar qanday mánige iye?

- A. Shep hám oń
- V. Pás hám joqarı
- S. Jaqın hám uzaq
- D. Qubla hám arqa

5. Qaysı atama geografıyalıq obyektin alıs shetki aymaqta jaylasqanlıǵınan derek beredi?

- A. Yamal yarım atawı
- V. Finisterre tumsıǵı
- S. Ras-Xafun noqatı
- D. Barlıq juwaplar durıs

Epotoponimler. Transonimizaciya. Rásmiy emes atamalar

Reje:

1. Epotoponimler hám olardıń túrleri haqqında qısqasha maǵlıwmat.
2. Geografıyalıq atamalar hám transonimizaciya hádiyesi.
3. Rásmiy emes atamaların wazıypası hám mánis-mazmunı.

Temanıń maqseti: Geografıyalıq atamaların ǵalabalıq atlıqlarǵa aylanıwı, olardıń túrleri, maqset hám wazıypaları, toponimiyanıń jetilisip barıwın támiyinlewshi derekler, atamaların bir-birine ótiwi, yaǵnıy transonimizaciya, rásmiy emes atamaların payda bolıwı haqqında ilimiy túsinik beriw.

Tayanış sóz hám atamalar: Epotoponim, detoponimizaciya, rásmiy emes atamalar, transonimizaciya, atama ótiwi, toponimniń geografıyalıq terminlerge aylanıwı, atamanıń basqa ǵalabalıq atlıqlarǵa aylanıwı.

Hámmemizge belgili, hár qanday tildin sóz zapası bir qansha derekler esabına bayıp baradı. Áne sonday derekler qatarına geografıyalıq

obyektlerdiń atamaların da kiritiw múmkin. Eger, «olar menen til, tabısıp qatnasta bolsa», qanshadan-qansha áyyemgi sózlerdi tiklew múmkin. Ğalabalıq atlıqlardıń geografıyalıq atamaǵa aylanıwı – toponimikanıń ulıwma nızamlıǵı esaplanadı. Sol menen birge bazıda toponimlerdiń kerisinshe, ǵalabalıq atlıqqa aylanıw hádiyesi de ushıraydı. E.M.Murzaev bul procesti geografıyalıq atamalardıń «ekinshi ómiri» dep ataǵan. Sonı da aytıp ótiw kerek, toponimler ǵalabalıq atlıqqa aylanıp, belgili bir mánide óziniń toponimikalıq tiykarınan uzaqlasadı. Geografıyalıq atamalar tiykarında payda bolǵan jańa sózler E.M.Murzaev, H.Hasanov, S.Qoraev, T.Nafasov sıyaqlı alımlar tárepinen ilimiy tárepten izertlengen. Ğalabalıq atlıqlarǵa aylanǵan sózlerge tiykar bolıp xızmet etken geografıyalıq atamalar epotoponimler (grekshe, *ἐπωνυμῶς* - «atama beriwshi») dep ataladı.

Epotoponimler barlıq tillerde bar, sol qatarı ózbek tilinde de bul hádiyse keń tarqalǵan. Kóbinese olar bir tilden ekinshi tilge kóship, internacionallasıp ketken. Máselen, H.Hasanovtıń jazıwınsha, *bolońya, jersi, boston, krepdeshin, paplindan* tigilgen kiyimlerdi kiygen adam «geografiya»nı kiygenin oyına da keltirmeydi. Sebebi, Balonya hám Paplin – Italiyadaǵı qalalar, Jersi – Franciyanıń arqa tárepindegi ataw, Boston – AQSHdaǵı qala, krepdeshin – «Qıtay tawarı» (krep - «tawar», shin - Chin, Qıtay)n ańlatadı.

Toponimlerden atama alǵan ishimlik, buyımlar, ósimlik, haywanlar, qosıq, oyın sol dárejede kóp, bazıda hátte olardıń etimologiyası haqqında oylab ta otırmaymız. *Qoqan-arba, Chust pıshaǵı, Baxmal alması* sıyaqlı sózlerde sol jer atamaları eske keliwi múmkin. *Akademiya* (Afina jaqınındaǵı sheńgelzar), *vulkan* (Tirren teńizindegi Vulkano atawı atamasınan), *kofe* (Afrikadaǵı Kaffa úlkesi atamasınan), *olimpiada* (Greciyadaǵı eń biyik Olimp tawı atamasınan), *roman* (Rim qalası atamasınan), *temeki* (russha tabak Kubadaǵı Tabaga alabı atamasınan kelip shıqqan), *panama* (bas kiyim – Panama mámleketi atamasınan), sıyaqlı sózlerdiń payda bolıwında negizinde toponimler tiykar bolǵan.

Toponimlerdiń geografıyalıq terminlerge ótiwi

Geografıyalıq atamalardıń xalıq geografıyalıq terminlerge ótiw procesi tómendegi jaǵday menen belgilenedi: bazı geografıyalıq obyektler ayrıqsha kózge taslanatuǵın belgilerge iye bolǵanlıǵı sebepli, olardıń menshikli atlıqlari tipologiyalıq ózgeshelik payda etedi hám ǵalabalıq atlıq sıpatında qollanıladı. Bunday jaǵdaydı tómendegi mısallar járdeminde kórsetiw

maqsetke muvafiq. Máselen, geografiyada delta – dáryanıń quyılıw ornında suwda aǵıp kelgen jınıslardıń shógip toplanıwınan payda bolǵan tegislik. Deltada dárya suwı qolǵa uqsap baǵdarlanǵan kópten-kóp tarmaqlarǵa bólinip aǵadı. Áyyemde Nil dáryası kelip quyılatuǵın jer yamasa tarmaqqa (házirde *Dumet va Rashid dep* ataladı) bólinip, onıń qálibi grek alfavitindegi *delta* - Δ háribine uqsas uqsas jaǵdaydı kórsetkenligi sebepli delta dep atalǵan. Keyinla dáryalardıń formalıq uqsas quyılıw orınlarına da usı geografiyalıq termin qollanılǵan.

Geograflarǵa jaqsı tanıs bolǵan *karst* hádiyesi, yaǵnıy suwda jaqsı eriytuǵın taw jınısları (háktas, por, dolomit, gips, duzlar)n jer astı suwları eritib alıp ketiwi nátiyjesinde júz beretuǵın procestiń ataması, Balkan yarım atawındaǵı tiykarınan háktaslardan ibarat bolǵan Karst platosı ataması menen baylanıslı. Geyzer sóziniń (islandsha *geyzir* – atılıw, jer astı boslıq hám jeriqlardan waqıtı-waqıtı menen ıssı suw hám puw atılıp turıwı) geografiyalıq termin sıpatında payda bolıwına da Islandiyadaǵı *Geyzer* dep atalıwshı ıssı bulaq ataması sebep bolǵan.

Bir-birinen onsha uzaq bolmaǵan hám ádette bir pútin dep esaplanatuǵın atawlar toparına ulıwmageografiyalıq termin bolǵan *arxipelag* (grekshe, arxi - “dáslepki”, pelago - “ashıq teńiz”) sózi qollanıladı. Qánigelardıń jazıwınsha, dáslepki orta ásirlerde Egey teńizi Arxipelag dep atalǵan. Bizge belgili, bul teńiz atawlar hám atawlar toparınıń kópligi menen ajıralıp turadı. Dáslep hár qanday atawlarǵa bay teńiz arxipelag delingen. Keyinla bolsa bul geografiyalıq termin atawlar toparına qollanıılǵan. Bir arxipelagqa kiretuǵın atawlar payda bolıwı, geologiyalıq dúzilisi, ósimlikleri, haywanat dúnyası jaǵınan uqsas boladı.

Ádette qıyalıǵı kishi bolǵan tegisliklerde payda bolǵan dáryalardıń iymek, jılan izi túrindegi ózenine *meandr* termini qollanıladı. Meandr sózi – Kishi Aziya yarım atawında jılanizi ózekli Menderes dáryası atamasınan alınǵan. Toponimlerdiń geografiyalıq terminlerge ótiwi kem ushıraytuǵın jaǵday bolsa da olardıń toponimikada belgili dárejede ornı bar.

Toponimlerdiń basqa ǵalabalıq atlıqlarǵa aylanıwı

Epotoponimler – geografiyalıq terminler payda etiwden tisqarı basqa funksiyalarǵa da iye. Olar mádeniyat, sport, kórkem-óner, ilim, ósimlik, haywanat hám basqa da bir qatar tarawlardıń til sózlik baylıqlarında da ushıraydı. Máselen, Batis Evropadaǵı Alp tawları atamasınan *alpinizm*,

alpinist, alp o'tlaqlari, alp qatparlanıwı, alpid sıyaqlı sózler alınğan. Bir qatar mámleketlerdiń pul birliginde de epotoponimlerdi ushıratıw múmkin. Misalı, Awǵanstan pul birligi – *afǵanı* (Awǵanstan mámleketi atamasınan), Tajikstan pul birligi – *somoniy* (Somoniyler mámleketi atamasınan). Eń sońǵı misal Evropa Awqamı pul birligi – *evro*. Sol qatarı, sportta da (futbol, xokkey, basketbol) kópshilik jámáátler atamasın toponimler quraydı. Máselen, «*Liverpul*», «*Milan*», «*Barselona*», «*Bavariya*», «*Andijan*», «*Nasaf*», «*Zarafshan*» hám basqalar.

Mendeleyev dáwirlik sistemasındaǵı 20 dan artıq ximiyalıq elementler orın atamaları menen ataladı. Máselen, *amerciy, germaniy, kaliforniy, franciy, skandiy, evropiy, galliy* (Franciya aymaǵınıń antik ataması), *lyuteciy* (Parijdiń áyyemgi ataması) hám basqalar. Ayırım geologiyalıq dáwirler, qatparlanıwlar, tábiyiy hádiyseler atamaları da orın atamalarınan alınğan. Geologiyalıq dáwirlerden *kembriy* Angliyadaǵı Uels wálayatınıń áyyemgi ataması, *ordovik* hám *silur* Angliya qublasında jasaytuǵı qáwimler ataması, *devon* Angliyadaǵı graflıq, *perm* Uraldaǵı qala ataması, *gercin* Oraylıq Evropadaǵı tawlar ataması hám taǵı basqa. *Gondvana* Hindstandaǵı gond qáwimi hám *Vand* rayonu atamasınan alınğan. *Hisar* – tajik tilinde qala, qorǵan mánisin ańlatadı. Sonnan Hisar qalası, Hisar alabı, Hisar tawları hám hisarı qoy sózi payda bolǵan.

Kópshilik minerallar tabılǵan orın ataması menen ataladı: *azorit, alebastr, amazonit, arogonit, birmıt, gavanit, labradorit, tanzanit* hám basqalar. Anıqlanǵan kishi planetalar – asteroidlar sonnan *Uluǵbek, Ózbekstan, Samarqand* sıyaqlı atamalar da ushıraydı. Shıǵıs alımları ózleri tuwılǵan yamasa jasaǵan orınlar atamasın laqap etip alǵan: *Muhammed al Xarezmiy, Ahmad al Ferǵaniy, Abu Nasr Farabiy, Ahmad Yassarwiy, Qazizada Rumiy, Hafız Sheraziy, Kamal Xujandiy* hám basqalar. H.Hasanovtıń jazıwınsha, Sadriddin Ayniy Zarafshan alabındaǵı *Rudak* awılı atamasınan, belgili shayır Abuabdullo Rudakiydiń watanın anıqlaǵan eken.

Júdá kóp kemelerge qala, dárya hám basqa geografiyalıq obyektler atamaları berilgen: “*Volga*”, “*Vladivostok*”, “*Tashkent*”, “*Gruziya*”, “*Neva*” hám basqalar. Avtomobiller, xolodilnikler, kir juwıw mashinaları, radiopriyomnik hám basqalarǵa da orın atamaları berilgen. Ózbek tilinde orın atamalarına baylanıslı túrde payda bolǵan sózler júdá kóp. Solardan, *mákke, qoqan júwerisi, hisar qayı, angori eshki, qarakól qoyı, shibirǵoni júzimi* (Awǵanstandaǵı Shibirǵon

wálayatı), *qurama gúrişhi*, *shotut* (shom tutı, Suriyanıń áyyemgi ataması Shom), *balx tutı*, *julan jiyde* (Irandağı Ğilan wálayatı), *kishmish* (Iranğa qarashlı Keshm atawı atamasınan), *chust toppı*, *banoras tonı*, *doka* (Dakka qalası atamasınan), *tivot*, (Tibet sózinen), *iraqı toppı*, *iraqı sawın* (Iraq atamasınan) hám tağı basqa.

Sonı da aytıp ótiw kerek, epotoponimler hám olar tiykarında payda bolğan sózler tildiń sózlik baylıǵına aylanıp, jańasha kóriniste jámiyettiń mánawiy mútájliklerin qandıırıwǵa xızmet etedi. Xalıqtıń jergilikli dialektlerinde orın atamalarınan payda bolğan júdá kóp sózler bar, olardı toplaw, táriyiplew, ilimiy tárepten izertlew áhmiyetli wazıypa esaplanadı.

Transonimizaciya. (Atamalar ótiwi)

Hámmemizge belgili, toponimler negizinde ulıwma túsiniklerdiń konkretlesiwı hám individuallasıwı aqıbetinde payda boladı. Sóz toponimge aylanǵannan keyin negizgi mánisinen belgili dárejede uzaqlasadı hám kóbinese konkret geografıyalıq obyektı basqalardan ajratıp kórsetiwge xızmet qıladı. Negizinde, geografıyalıq atamalar kompleksin ásirler dawamında bayıp, jetilisip barıwın támiyinlewshi dereklerden biri – atamalardıń bir-birine ótiw hádiyesi esaplanadı. Bul ózgeshelik hár qanday aymaqlıq toponimiyaǵa da barlıq tildegi geografıyalıq atamalarǵa tán. Orın atamalarınıń hár bir gruppası (oykonimler, gidronimler, oronimler hám basqa.) óz ishinde de óz ara bir-birine ótiwi múmkin. Geografıyalıq atamalardıń bir túrden ekinshisine ótiw hádiyesi tek ǵana uzaq hám jaqın ótmishte emes bálkim, onı atamatanıwdı házirgi jaǵdayında da kóriw múmkin.

Belgili toponimist alım T.Nafasovtıń jazıwınsha, atama ótiwi, kóshiwı atamatanıwda, ulıwma, tilde keń tarqalǵan tilge tiyisli hám tiyisli emes hádiyse esaplanadı. Atama ótiwi, kóshiwı bir atamanıń túrli gruppalarda qollanıwı xalıqtıń joqarı mánawiy – mádeniy dárejesin kórsetiwshi jaǵday esaplanadı. Jizzax – qala ataması, ótken ásirdeń jetpisinshi jıllarında wálayat atamasına aylandı. Házir bolsa rayon, máhálle, kóshe, gúzar hám basqa bir qatar geografıyalıq obyektler sol atama menen ataladı. Etnonimlerdiń máhálle, awıl, rayın, qala atamasına ótiwi Orta Aziya toponimiyasında keń tarqalǵan jaǵday esaplanadı. Buǵan misal etip Qońırat, Mańǵıt, Mıń, Qırq, Nayman, Jalayır, Kaltatoy, Turk, Oymawıt sıyaqlı kóplep etnonimlerdi

keltiriw múmkin. Olardı Ózbekstannıń barlıq wálayatlar toponimiyası quramında ushıratsa boladı.

Izertlewler sonı kórsetedi, Ózbekstannıń tawlı aymaqlarında oronim sıpatında qáliplesken atamalardıń oykonimge ótiwi kóbirek ushırasadı. Bunday orın atamaları quramında tóbe, kamar, tas, taw, sang, jar, bel, dovon, ağba, chaqır, tangi sıyaqlı geografıyalıq terminler kóp ushıraydı. Sonı da aytıp ótiw kerek, jer beti formaları obyektleri awıllarǵa atama beriwde muljal, orientir wazıypasın atqaradı.

Relyef formaları ataması yaǵnıy, oronimikalıq obyektler atamaları basqa toponimikalıq gruppalarǵa da atama bolıp ótiw hádiyesi dúnyanıń barlıq regionlarına tán. Dáslep oronim sıpatında qáliplesken atamalar keyinla gidronimlerge yamasa oykonimlerge aylanıp muljal, orientir wazıypasın orınlawı múmkin. Bizge belgili, jer betindegi belgili bir oronimikalıq obyekt sol aymaqtıń belgisi esaplanǵan, keyin sol átirapta payda bolǵan xalıq jasaw punktine de atama etip alınǵan. Bul nızamlıqtı bárhama absolyut dew qıym, biraq kópshilik jaǵdaylarda oronimikalıq obyektler átirapında payda bolǵan xalıq jasaw punktine onıń atamasınıń ótiw hádiyesi baqlanadı.

Tek suw basseynleri emes bálkim shól, taw aldı hám tawlı aymaqlarda da áhmiyeti úlken. Olar insan iskerligi hám ómirinde úlken social, materiallıq áhmiyetke iye bolǵanlıǵı sebepli tawlı aymaqlardaǵı xalıq jasaw punktleri atamaları arasında ázelden ayırıqsha statusqa iye. Hámmemizge belgili, ázelden insan suw dereklerge jaqın orındı ózine jasaw mákanı etip tańlaǵan. Suw obyektleri insan ómirinde áyyem zamanlardan baslap úlken social, ekonomikalıq áhmiyetke iye. Sol sebepli, suw obyektlerin bildiriwshi atamalar áste-aqırın olar jasaǵan orınlardı bildirgen. Gidronimlerdiń basqa geografıyalıq obyektlerge atama bolıp ótiw hádiyesi bar turmıslıq jaǵday esaplanadı.

Adam atlarınıń hár qanday xalıq jasaw punktlerine ótiwi de jeke múlkshilik, jańa jerlerdi ózlestiriw, jańa xalıq jasaw punktlerin qurıw sıyaqlı social jaǵday benen baylanıslı. Adam atlarınıń basqa toponimikalıq gruppalarǵa atama bolıp ótiw hádiyesi kem, biraq bar jaǵday. Túrli gruppalarǵa tiyisli atamalardıń bir-birine ótiwi, kóbinese qasındaǵı obyektlerde júz beredi. Jańa geografıyalıq obyekt ushın atama uzaqtan izlenbeydi, qasındaǵı obyekt ataması atalıp atırǵan obyektke atama etip tańlanadı. Geografıyalıq atamalardıń bir túrden ekinshi túрге ótiwi

toponimlerdiń universalıgınıń belgisi esaplanadı hám bul hádiyseni xalıqtıń joqarı mánawiy baylıgın anıq kórinisi dew múmkin.

Rásmiy emes atamalar

Geografiyalıq obyektlerdi belgilewde orın ataması menen birge perifraza (grekshe, περι - «átirapta, qasında» hám φράζο - «sóyleymen»), yaǵnıy rásmiy emes atamalardan da keń paydalanıw múmkin. Olar geografiyalıq obyektıń ózgeshe túsindirip ol haqqında ózine tán maǵlıwmat beredi. Usı usıl járdeminde atama tuwrıdan-tuwrı túsindirilmeydi, onı hár túrli sóz yamasa súwretlewshi sózler menen qollanadı. Rus toponimisti E.M.Paspelovtıń jazıwınsha, keyingi waqıtlarda perifraza obyektlerdiń rásmiy emes hám original ataması sıpatında, toponimist alımlar dıqqatın kóbirek tartbaqta.

Sonı da aytıp ótiw kerek, sońǵı waqıtlarda geografiyalıq atamalarđıń ózine tán túrde túsindiriw usılı, jazıwshılar hám jurnalistler tárepinen ámeliyatta keń qollanıwmaqta. Orın atamaları ornın basıwshı sózlerden paydalanıw, jazıw yamasa bayanatta atamalarđı qaytadan qollanbaw imkanın beretuǵın stilistikalıq usıl esaplanadı. Sol menen birge usı usıl avtordı geografiyalıq obyektke bolǵan múnásibetin de belgileydi. Toponim ornın basıwshı sózler qosımsha maǵlıwmat deregi bolıp, olar járdeminde geografiyalıq obyekt haqqında toponimikalıq qurallar arqalı túsindiriwdiń ilajı bolmaǵan maǵlıwmatlardı alıw múmkin.

Geografiyalıq atamalarđıń ornın basıwshı sózlerdiń payda bolıwında, atamanıń informaciya tasıw funksiyasınıń kemeyiwi yamasa jeterli emesligi áhmiyetli rol oynaǵan. Basqasha etip aytqanda, olar obyektıń geografiyalıq ornı, házirgi hám ótmishtegi tábiyiy halatı, xojalqı qánigelesiw hám taǵı basqa ózgeshelikleriniń belgi sıpatında payda bolǵan. Toponim ornın basıwshı sózler biraz áyyemnen belgili. Máselen, Samarqand – *sayqali rui zamin*, Tashkent – *shıǵıs dárwazası, doslıq qalası*, Kiev – *rus qalaları anası*, Sankt-Piterburg – *Arqa Palmira* hám taǵı basqa.

Jeti ór hám qırda jaylasqan qala degen sóz keń tarqalǵan hám bul túsiniń, dáslep Rim qalasına tiyisli bolǵan. Qalaǵa haqıyqattan da *Palatin, Kapitoliy, Aventin, Eskoilin, Celiy, Viminal, Kvirinal* atamasındaǵı jeti tóbeshikte tiykar salınǵan. Tashkentti de pás – bálent aymaqta jaylasqanlıǵı sebepli, onı Rimge uqsatıp jeti ór hám jeti qırdan ibarat qala deydi. Germaniyada Rur wálayatın mámleket polat júregi, industrial orayı, kómir hám polat jeri dep ataydı.

Veneciya sıyaqlı kanalı kóp hám ózine tán aymaqlıq jaylasıwına iye bolǵan qalalardı *arqa Veneciya* dep ataydı. Olar qatarına Amsterdam, Kopengagen, Stokgolm, Sankt-Piterburg, Strasburg sıyaqlı qalalardı kiritiw múmkin.

Eki qarama-qarsı keńes (socialistlik hám kapitalistlik) bar bolǵan ideologiyalıq gúres dáwirinde, qarsı tárepke salıstırmalı jer ataması ornın basıwshı sózler kóp qollanǵan. Máselen, AQSH prezidenti R.Reygan SSSRge *zulım imperiyası* degen sózdi isletken, qarsı tárep Nyu-Yorktı sarı shaytan qalası dep ataǵan. Bunday atamalardıń kópshiligi semantikalıq mánine iye hám ayawsız ideologiyalıq gúrestiń belgisi esaplanadı. *Azatlıq ataıwı* (Kuba), *Mıń kóller mámleketi* (Finlyandiya), *Muzlar hám jalınlar mámleketi* (Islandiya), *Dúnyanıń úshinshi polyusı* (Jomolungma), *Altın alap* (Fergana), *Dúnya tamı* (Pamir), *Qara kontinent* (Afrika) sıyaqlı sózler de rásmiy emes hám original atamalardıń misal boladı. Toponim ornın basıwshı metaforik sózler kúndelikli ómirininiń ajıralmas bólegine aylanıp úlgergen, sol sebepten keleshekte jámiyet rawajlanıwı menen baylanıslı túrde, olardan jáne de keńirek paydalanıw múmkin.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimlerdiń ǵalabalıq atlıqlardıń aylanıwına qanday faktorlar sebep bolǵan.*
2. *Transonimizaciya hádiyesi hám onıń mánis-mazmunın anıq misallar járdeminde túsindir.*
3. *Toponim ornın basıwshı sózler kúndelikli ómirdiń ajıralmas bólegine aylanǵanlıǵın misallar járdeminde dálille.*

Test tapsırmaları

1. Toponimlerdiń ǵalabalıq atlıqlardıń aylanıw hádiyesin geografıyalıq atamalardıń «ekinshi ómiri» dep kim táriyiplegen?

- A. T.Nafasov
- V. V.A.Nikonov
- S. S.Qoraev
- D. E.M.Murzaev

2. Toponimlerdiń geografıyalıq terminlerge ótiwine ne sebep bolǵan?

- A. Geografıyalıq obyektin ayrıqsha kózge taslanatuǵın belgisi
- V. Geografıyalıq obyekt atamasınıń ǵalabalıq atlıq sıpatında qollanıwı
- S. Tuwrıdan-tuwrı menshikli atlıqtıń ǵalabalıq atlıqqa aylanıwı
- D. Durıs juwap berilmegen

3. Trasonimizaciya hádiyesi bul

- A. Atamanıń túrli gruppalarǵa bóliniwi
- V. Atama migraciyası
- S. Dástúriy atama túri
- D. Atamanıń bir geografıyalıq obyektten basqasına ótiwi

4. Rásmiy emes atamalar degenimiz ne?

- A. Atama kóshiw hádiyesi
- V. Metaforik atama
- S. Geografıyalıq obyektlerdiń original ataması
- D. Mánisi anıq bolmaǵan atama

5. "Mıń kóller mámleketi" bul

- A. Finlyandiya
- V. Grenlandiya
- S. Islandiya
- D. Jańa Zelandiya

TOPONIMLER KLASSIFIKACIYASÍ TÚRLERI. GEOGRAFIYALÍQ ATAMALARDÍŃ STRATIGRAFIYALÍQ (tariyxıy) QATLAMLARÍ

Toponimler klassifikaciyası túrleri

Reje:

1. Toponimler klassifikaciyası túrleri haqqında ulıwma túsiniw.
2. Toponimlerdi klassifikaciyalaw tariyxı.
3. Ózbekstan alımlarınıń geografıyalıq atamaların klassifikaciyalaw máselesine tiyisli ilimiy-izertlew jumısları.

Temanıń maqseti: Geografıyalıq atamalar klassifikaciyası, maqseti hám wazıypaları, klassifikaciya tariyxı hám túrleri, klassifikaciyalaw máselesine baylanıslı alıp barılıp atırǵan ilimiy-izertlew jumısları haqqında ilimiy túsiniw beriw.

Tayanış sóz hám atamalar: Klassifikaciya, klassifikaciya túrleri, obyekt atamalarına qarap klassifikaciyalaw, semantikalıq klassifikaciya, morfologiyalıq gruppa, semantikalıq tip, orın atamaların payda bolıwına qarap gruppalarǵa bóliw.

Hár qanday klassifikaciyalaw kóbinese biraz qıyın másele. Toponimlerdiń klassifikaciyası da bunnan basqa emes, sebebi geografıyalıq atamalar túrli, ájayıp hám hayran qalarlıq, olardı túrlerge ajratıw, hár bir

atamanıń til qaǵıydaları kóz qarastan, tariyxıy qalıplesiwi hám semantikasına qarap analiz etiw biraz qıyın másele esaplanadı. Toponimist alımlar tárepinen geografiyalıq atamalardıń hár túrli klassifikaciyası usınılǵan bolsa da, biraq bul máselede jalǵız hám mushtarak qarash mavjud emesligi sebepli, házirge shekem toponimlerdi ápiwayı, universal hám logikalıq durıs ilimiy klassifikaciyası islep shıǵılmaǵan.

E.M.Murzaev bul máselege itibar qaratıp tómendegishe jazadı: «Hár qanday mámleket yamasa aymaqlıq birlikler qıyın, kóp qatlamlı tiri hám ózgeriwsheń toponimiya sistemasına iye bolǵanlıǵı sebepli barlıq talaplarǵa juwap beretuǵın, jalǵız geografiyalıq atamalar klassifikaciyasın jaratıw biraz qıyın hám hátteki imkanı joq másele». Toponimlerdiń universal klassifikaciyasın jaratıw ushın tereń ilimiy izleniwler kerekligin *V.P.Semenov-Tyan-Shanskiy, A.M.Selishev, V.A.Nikonov, V.A.Juchkevich, A.V.Superanskaya* sıyaqlı alımlar da aytıp ótken.

Geografiyalıq atamalardıń ilimiy hámmege qolay klassifikaciyasın jaratıwdıń qıyınlıǵı toponimikanıń integral pán ekenligi, lingvistika, tariyx hám geografiya pánleriniń mápleri tutasqan jerde payda bolǵanlıǵı menen de sıpatlaw múmkin. Házirge shekem hár bir izertlewshi óz aldına qoyǵan maqseti hám izertlew baǵdarınan kelip shıǵıp bul máselege jandasqanlıǵı sebepli, bar klassifikaciyalar bazıda, lingvist toponomistlerdi qanaatlandırsa, tariyxshı hám geograflar onı maqullamaǵan yamasa kerisinshe, geograf toponomistlerge maqul bolsa da lingvist hám tariyxshılardı qanaatlandırmaǵan hám taǵı basqa. Endi, tiykarǵı wazıypa toponimikanıń ayırıqsha pán sıpatında bul tarawda jaratılǵan ilimiy principińen kelip shıǵıp máselege jandasıw maqsetke muwapıq boladı.

Hár qanday klassifikaciya unamlı tárepleri menen birge belgili dárejede kemshilikleri de bolıwı tábiyiy, biraq bul baǵdardaǵı ilimiy izleniwler dawam etiwı kerek, sebebi akademik *V.V.Bartold* aytıp ótkenindey, «hár bir izertlewshi aldınǵılar kórmey qalǵan nenidur anıqlaydı, sol menen birge hár bir jańasha túsindiriw belgili dárejede qáteler sanın da kábeytedi. Kim kóbirek durıs túsindirgen, kim hámmeden kóp qátege jol qoyǵan, degen másele sheshimin biymámlel keleshekke qoyıp beriw kerek».

Toponimlardı klassifikaciyalaw óz tariyxına iye. XIX ásirde dáslepki márte geografiyalıq atamalardı túrli morfologiyalıq gruppa hám semantikalıq tiplerge bólip ilimiy tárepten klassifikaciyalawǵa háreket etken. *V.P.Semenov-Tyan-Shanskiy (1924), L.L.Gumetskaya (1932), A.M.Selishev (1939), V.Tashitskiy*

(1946), E.M.Murzaev (1979), A.V.Superanskaya (1985) sıyaqlı alımlar tárepinen geografıyalıq atamalardıń hár túrli klassifikaciyası usınılǵan. Máselen, belgili rus alımı V.P.Semenov-Tyan-Shanskiy (1924) orın atamaların tómendegi gruppalarǵa bólgen: *adamlar atı, familiyası hám laqabı; diniy bayramlar; tariyxıy waqıya-hádiyseler; etnonimler; waqıya hám adamlar húrmetine; jerdiń geografıyalıq ózgeshelikleri tiykarında payda bolǵan atamalar.*

Qánigeler geografıyalıq atamalardı klassifikaciyalawda hár túrli faktorlardı (til, tariyxıy, geografıyalıq, social) tiykar etip alǵan hám olardıń hár biri ózine tánligi menen ajralıp turadı. Usınılǵan klassifikaciya arasında E.M.Murzaevtıń (1979) toponimlerdi obyekt atamalarına qarap (*oronimler, gidronimler, fitonimler, zoonimler, oykonimler*) klassifikaciyalaw usılı eń ápiwayı hám salıstırmalı maqul esaplanadı.

Ózbekstan toponimist alımları tárepinen de geografıyalıq atamalardı klassifikaciyalaw máselesinde bir qansha izertlew jumısları ámelge asırılǵan. Olar arasında, H.Hasanovtıń xızmetlerin ayırıqsha aytıp ótiw kerek. H.Hasanov dáslep toponimlerdi túrlerge ajratıwda hár bir atamanı birinshi náwbette til qaǵıydaları kóz qarasına hám qalıplesiw basqıshlarına kóre analiz etiw orınlı bolar edi, degen pikirdi bildirip ótken. Alım jer atamalarınıń payda bolıwına qarap, shártli túrde tómendegi túrlerge bólip kórsetken: *Jerdiń jaǵdayı, ózgesheligi, jer beti hám klimatına baylanıslı atamalar; Gidronimler; Ósimlik hám haywanlarǵa baylanıslı atamalar; Paydalı qazılmalarǵa baylanıslı atamalar; Kósip-ónerden hám basqarıwdan alınǵan atamalar; Xalıq, qáwim hám urıwlarǵa baylanıslı atamalar; Adamlardıń atı-familiyalarına qoyılǵan atamalar; Ápsanalıq hám diniy atamalar; Ózgeshe atamalar; Jańa zaman atamaları;*

Keyingi waqıtta P.Ǵulomov tárepinen geografıyalıq atamalardı klassifikaciyalawdıń eki basqıshlı sisteması usınıldı. Belgili alım dáslep toponimlerdi iri gruppalarǵa ajratqan, keyin hár bir iri gruppa ishinde orın atamaları túrlerin anıqlaǵan. Sol kóz qarastan kelip shıǵıp P.Ǵulomov toponimlerdi tómendegi úsh iri gruppaǵa bólgen:

I. Orınıń tábiyiy ózgesheliklerine baylanıslı túrde payda bolǵan atamalar;

II. Social-ekonomikalıq, siyasiy jaǵdaylar menen baylanıslı túrde payda bolǵan atamalar;

III. Ápsanalıq hám ózgeshe atamalar.

Hár bir iri gruppa óz náwbetinde jáne ayırıqsha túrlerge ajratılǵan.

I. Orinniń tábiyyiy ózgesheliklerine baylanıslı túrde payda bolǵan atamalar;

1. Jerdiń geografiyalıq ornı menen baylanıslı atamalar. Máselen, *Severnaya Zemlya atawları, Arqa Alay, Arqa teńiz, Xokkaydo (Arqa) atawı.*

2. Orinniń ózine tán ózgesheligine baylanıslı atamalar. *Qaraqurum – suwsız, tas uyımları, Grenlandiya – jasil jer, Islandiya – muz úlkesi, Taslaq rayonu, Terskay Alatawı.*

3. Orinniń relyefine baylanıslı toponimler. *Qumtóbe, Adamtas, Qoytas.*

4. Orinniń klimatı, meteorologiyalıq elementlerine baylanıslı atamalar. *Baǵıshamal, Suwıqdara, Samallı hám Samalsız atawlar.*

5. Suw menen baylanıslı atamalar – gidronimler. Teńiz, kól, dárya, bulaqlar, qudıqlar atamaları hám olar menen baylanıslı túrde payda bolǵan atamalar. *Sarisuw, SHorbulaq, SHiyrinqudıq, Korizqudıq, Aynakól, Jinnidárya, Damariq.*

6. Ósimlikler, olardıń túrleri menen baylanıslı atamalar. *Kegeyli, Qamisjap, Almazar, Sariqamis, Qaraqamis.*

7. Haywanlarǵa baylanıslı orın atamaları. *Qaplanqır, Bórijar, Túyemoyın, Jılanótti.*

8. Paydalı qazılmalarǵa baylanıslı payda bolǵan toponimler. *Gazli, Altıntapqan, Qaramay, Taskómir, Temirtaw, Apatit, Duzkán.*

II. Social-ekonomikalıq, siyasiy jaǵdaylar menen baylanıslı túrde payda bolǵan atamalar; bul gruppadaǵı toponimler túrli xalıqlar, elatlar, urıwlar, olardıń rawajlanıwı, basıp ótken jolları, siyasiy basqarıwı, tariyxı, shuǵıllanǵan kásip-ónerleri menen baylanıslı túrde payda boladı hám ózinde sonday waqıya-hádiyselerdi sáwlelendiredi.

1. Kásip-óner hám basqarıwdan alınǵan atamalar. *Ahangaran, Iyerchi, Oqshı, Taqashı, Kamongaron, Orda, Qazıkóshe, Traktorsozlar.*

2. Tariyxıy atamalar. Mámleket tariyxında júz bergen waqıya-hádiyseler menen baylanıslı túrde payda bolǵan atamalar. *Jangoh, Xadra, Eskijuva, Beshoǵoch, Borodino maydanı.*

3. Xalıq, qáwim, urıwlar menen baylanıslı túrde payda bolǵan atamalar – etnotoponimler. *Ózbekstan, Shveciya, Mavritaniya, Qıpshaq, Qırqawıl.*

4. Adamlardıń atı-familiyası, laqabı menen baylanıslı atamalar – antroponimler. *Bering buǵazı, Livingston sarqıraması, Nawayı qalası.*

5. Diniy atamalar. *Muqaddesata, Zangibuva, San-Marino, San-Salvador.*

6. Zamanagóy atamalar. *Chamanzor, Gulistan, Bostan, Bunyodkor.*

III. Ápsanalıq hám ózgeshe atamalar.

1. Ápsanalıq atamalar. *Adamata tawı, Alvasti kópiri, Kuhi Qof.*
2. Ózgeshe atamalar. *Barsakelmes batıǵı, Ájel alabı, Óli teńiz.*

Geograf toponimist alımlar (E.M.Murzaev, H.Hasanov, P.Ǵulomov) tárepinen usınılǵan klassifikaciýalar geotoponimika ushın biraz qolaylıǵı hám jetikligi menen itibarǵa ılayıq. Joqarıdaǵı analizlerden kórinip turǵanıday, toponimiyalardı bóliwde túrli principler tiykar etip alınǵan bolsa da, biraq mashqalanıń sheshimin tabıw ushın barlıq imkaniyatlardan tolıq paydalanıldı dep bolmaydı. Hámmemizge belgili, XX ásirdeń alpısınsha jılları respublika toponimiyasını lingvistikalıq aspektte úyreniw baslandı hám geografıyalıq atamalardı lisoniy tárepten klassifikaciýalawǵa da ayrıqsha itibar qaratıldı. Máselen, lingvist alımlardan Sh.Qodirovanıń «Toshkent mikrotoponimiyasınıń nomlanish printsiplarına doir» (1966), S.Qoraevtıń «Geografıyalıq atamalar mánisi» (1978), Z.Dosimovtıń «Toponimlar tasnifi máselesine doir» (1978), N.Oxunovtıń «Toponimlar hám olardıń nomlanish ózgeshelikleri» (1989), K.Nazarov hám T.Enazarovlarnıń «Joy atamalarını yigish suroqlıǵı» (1995) sıyaqlı shıǵarmalarında bul máseleler úyrenilgen.

Filolog toponimist alım Z.Dosimov «Toponimlar tasnifi masalasına doir» maqalasında klassifikaciýalardı tiykarınan eki baǵdarda, yaǵnıy toponimlerdeń leksik-semantik hám grammatik dúzilisine kóre ámelge asırıwdı eń qolay hám maqsetke muwapıq dep esaplaǵan. Geografıyalıq atamalar morfologıyalıq ózgeshelikleri, qaysı tilge tiyisliligi, etimologiyası, tariyxıylıǵı, semantikasın esapqa alıp ta klassifikaciýalaǵan. Mısalı, semantikalıq klassifikaciya tómendegishe kóriniske iye: *tábiiy-geografıyalıq faktorlar tiykarında qalıplesken toponimler, antroponimler, etnotoponimler, materiallıq islep shıǵarıw menen baylanıslı toponimler, sawda-transport hám diniy isenimler menen baylanıslı toponimler.* Keyingi jıllarda taraw qánigeleri ilimiy-izertlew jumıslarında kóbinese semantikalıq klassifikaciyanı qollanbaqta. Usınılǵan barlıq klassifikaciýalardıń unamlı tárepleri menen birge, quram bólekleride belgili dárejede qarama-qarsı hám tartıslı tárepleri de bar. Sol sebepli, olardıń hesh qaysısı tamamlanǵanlıǵı hám tolıqlıǵı menen kriteriya bola almaydı.

V.A.Juchkevichtiń pikirinshe, ideal túrdegi hámme ushın qolay klassifikaciya úsh tiykarǵı talapqa juwap beriw kerek: *ne hám qanday obyektlerge atama berilmekte, qanday tárizde atama berilmekte, qaysı tilde hám tildiń qanday quralları járdeminde, ne ushın atama berilmekte, atama qanday mánige iye.*

Juwaplardan toponimikanıń integral pán ekenligine jáne bir márte isenim payda etse boladı. Sebebi birinshi sorawǵa – geografiya, ekinshi sorawǵa – lingvistika, úshinshi sorawǵa toponimikanıń ózi juwap beriwi tiyis boladı. Hámmeizge belgisiz, klassifikaciyalaw máselesi ámeliy, sol qatarı aymaqlıq toponimikalıq izertlewlerde úlken áhmiyetke iye. Sebebi, hár qanday ilimiy izertlew jumısları toplanǵan maǵlıwmatlardı sistemalastırıwdı, yaǵnıy klassifikaciyalawdı talap etedi. Sonday eken, jalǵız hám hámmege qolay ilimiy klassifikaciyanıń jaratılıwı – jaqın keleshek isi esaplanadı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimlerdiń semantikalıq klassifikaciyası haqqında maǵlıwmat beriń.*
2. *Sońǵı jıllarda geografiyalıq atamalarđı klassifikaciyalaw máselesine tiyisli qanday ilimiy-izertlew jumısları ámelge asırıldı?*
3. *H.Hasanov toponimlerdi túrlerge ajratıwda nelerge kóbirek itibar qaratqan?*

Test tapsırmaları

1. V.A.Juchkevichtiń pikirinshe, ideal túrdegi hómmege qolaylı klassifikaciya qaysı talaplarǵa juwap beriwi kerek?

- A. Ne hám qanday obyektlerge atama berilmekte
- V. Qaysı tilde hám tildiń qanday quralları járdeminde
- S. Ne ushın atama berilmekte, atama qanday mánige iye
- D. Barlıq juwaplar durıs

2. Toponimlardı obyekt atamalarına qarap klassifikaciyalaw usılın qaysı alım hám qashan usınǵan?

- A. V.P.Semenov-Tyan-Shanskiy (1924)
- V. E.M.Murzaev (1979)
- S. H.Hasanov (1978)
- D. A.V.Superanskaya (1985)

3. H.Hasanov orın atamalarınıń payda bolıwına qarap, shártli túrde neshe túrge bólgen?

- A. 8
- V. 9
- S. 10
- D. 11

4. Toponimlardi leksik-semantik hám grammatikalıq dúzilisine kóre klassifikaciyalawdı eń qolay hám maqsetke muwapıq dep esaplağan alım kim?

A. T.Enazarov

V. S.Qoraev

S. H.Hasanov

D. Z.Dosimov

5. Ne sebepten házirge shekem toponimlerdiń ápiwayı, universal hám aqılğa say durıs ilimiy klassifikaciyası islep shıǵılmağan?

A. Ilimiy hámmege qolaylı klassifikaciyasın jaratıwdıń qıyınlıǵınan

V. Toponimika integral pán bolǵanlıǵı sebepli

S. Jalǵız hám ulıwmalıq emesliginen

D. Barlıq juwaplar durıs

Toponimlardiń stratigrafiyalıq (tariyxıy) qatlamları

Reje:

1. Toponimlardiń stratigrafiyalıq qatlamları haqqında ulıwma maǵlıwmat.

2. Orta Aziya toponimiyasınıń stratigrafiyalıq qatlamları hám olardıń ayırıwshı ózgeshelikleri.

3. Ğárezsizlik dáwirinde payda bolǵan geografiyalıq atamalar qatlamı.

Hámmemizge belgili, insaniyat jámiyetiniń dáslepki basqıshınan baslap adamlar ushın jer haqqında oylawlar júdá zárúr bolǵan. Tábiyat penen bárhama baylanıslılıqta jasaǵan áyyemgi adamlar ushın ózleri jasap atırǵan jer hám onuń átirapına atama beriw mıtájligi payda bolǵan. Bul zárúrlük, yaǵnıy geografiyalıq zárúrlük adamlarǵa orientir alıw ushın yamasa bir mánzildi ekinshisinen ayırıw ushın kerek edi. Demek, insaniyat tariyxı qanshallı áyyemgi bolsa, geografiyalıq atamalar da sonshellı áyyemgi esaplanadı. Geografiyalıq atamalar túrli tariyxıy sharayatlar hám tiller rawajlanıwınıń jemisi, olar tariyxtıń belgili bir dáwirinde payda bolǵan. Hár qanday toponim belgili bir tariyxıy dáwirde payda bolǵan, xalıq tariyxınıń kishi bir bólegi onda jámlengen. Sonıń ushın, atamanıń payda bolıwında túrtki bolǵan faktor sol dáwirdiń tariyxı, waqıyası, social-ekonomikalıq ortalıǵı menen birge táriyipleniwi, izertleniwi jaqsı nátiyje beredi.

Ayırım qánigelerdiń pikirinshe, toponimlerdiń negizgi mánisin ashıp beriw ushın tariyxıy analiz usılı eń qolay hám isenimli esaplanadı. Bul usıl geografiyalıq atamalardıń evolyuciyasın, transformaciyasın hám jańa atama payda bolıwına sebep bolǵan social ortalıqtı anıqlaw imkanın beredi. Toponimikalıq izertlewlerde kóbinese tariyxıy usıldı qollaw táreptarı bolǵan, rus alımı *A.I.Popov* óziniń ilimiy jumislarında sonday jazǵan: «anıq tariyxıy derek hám tariyxıy sharayattan xabardar bolmay turıp, geografiyalıq atamanıń kelip shıǵıwı haqqında qátesiz qanday da bir pikir aytıw qıyın».

Hár qanday geografiyalıq atamalardıń jıynaǵı belgili bir waqıt dawamında qalıplesken. Olardıń «ómiri, jasaw dáwiri» de hár túrli boladı. Mısalı, Jer Orta teńizi jaǵaları, Hindstan, Qıtayda jası bir neshe mın jıldı quraytuǵın toponimler bar. *Xarezm, Buxara, Samarqand* sıyaqlı atamalar da úsh mın jıldan beri jazba dereklerde ushıraydı. Antraktidadaǵı atamalardıń tiykarǵı bólegi bolsa aqırǵı 50-75 jıldı payda bolǵan.

Hár bir tariyxıy dáwirdiń ózine tán ózgeshelikleri bar, olardı toponimiya arqalı da anıqlaw múmkin. Máselen, XVIII ásirde Rossiyada qalalardı grekshe atamalar menen ataw keń en jayǵan. *Stavropol, Simferopol, Sevastopol, Mariupol, Melitopol* hám taǵı basqa. Grekshe, polis - «qala». Keyinala, Evropadan úlgi alǵan Rossiyada, *Sankt-Piterburg, Ekaterinburg, Orenburg* sıyaqlı atamalar payda bolǵan. Golland tilinde burg - «qala». Eski Awqam dáwirinde ústem bolǵan ideologiyalıq hám siyasat tásirinde kommunistlik partiya hám sovet hákimiyatın sóz etiwshi *Lenin, Marks, Engels, Oktyabr, Partsezd, Bolshevik* sıyaqlı atamalar menen ataw keń en jaydı.

Toponim qanshelli áyyemgi bolsa onıń mánisi sonshelli abstrakt, táriyiplew bolsa qıyın, tek qánigeler biledi, biraq ol júdá qıymatlı maǵlıwmatlardı saqlap atırǵan «sandıq»qa uqsaydı. Orın atamaları anıq bir tariyxıy sharayatta payda bolıp, kelip shıǵıwı jámiyet turmısı, aymaqta jasap atırǵan yamasa aldın jasaǵan xalıqlar tili menen tıǵız baylanıslı. Álbette, hár bir tariyxıy dáwir orın atamalarınıń belgili bir qatlamın payda etken, anıǵraǵı hár bir qatlamnıń orın atamalarında ózine tán «izi, tamǵası» bar.

Monotilli toponimlerge iye bolǵan aymaqlar kem, biraq tabıladı. Bul jaǵdaydı kóp ásirler dawamında xalqınıń milliy quramı ózgermegen yamasa bólek ózgergen yamasa xalıqtıń social ómiri, turmıs tárizi, úrip-ádeti, psixologiyasında júdá kem ózgerisler júz bergen, mámleketler toponimiyasında gúzetiw múmkin. Máselen, Islandiya, Mongóliya sıyaqlı mámleketler monotilli toponimiyaǵa iye, olardıń kópshilik bólegi island hám

mongól tillerinde jaratılǵan. Nátiyjede, neshe ásirler aldın payda bolǵan atamalar, ózgermesten bizge shekem jetip kelgen. Olar áyyemgi bolǵanlıǵı sebepli, bólek arxaiklesıp qalǵan.

Kerisinshe, Orta Aziya, Evropa, Arqa Afrika, Kishi Aziya sıyaqlı regionlarda xalıqlar, tiller, civilizaciyalardıń aralasıwı nátiyjesinde, geografıyalıq atamaların bir neshe tariyxıy qatlamları payda bolǵan. Jámiyet tariyxında júz bergen hár qanday ózgerisler, waqıya-hádiyseler orın atamalarında saqlanıp qalǵan. Sol sebepli, toponimikalıq izertlewlerde atamanıń hámme quram bóleklerin analiz etpesten, anıq bir pikir aytıw qıyın.

Orta Aziya toponimiyasınıń tariyxıy qatlamların anıqlaw ushın, region geografıyalıq atamaların qalıplesiwi, rawajlanıwı, qaysı xalıqlar tili tiykarında payda bolǵanlıǵı, bar bolǵan toponimikalıq qatlamlardıń óz ara tásiiri, olardıń aymaqlıq tarqalıwı sıyaqlı máselelerin izertlew hám anıqlanıw tiyis. Region toponimiyasınıń tariyxıy qatlamları házirge shekem kem úyrenilgen hám ilimiy tárepten jetik izertlew obyektı bolǵan emes. Bul bolsa, aymaqlıq toponimlerdeń tariyxıy rawajlanıwı hám lingvogeografıyalıq qatlamlarınıń payda bolıw sebeplerin izertlewdiń biraz aktual másele ekenliginen derek beredi.

Orta Aziya hám Ózbekstan toponimiyasınıń tariyxıy qatlamların úyreniwde *V.V.Bartold, E.M.Murzaev, H.Hasanov, A.Muhámmedjonov, S.Qoraev, A.Nabiev, T.Nafasov, Z.Dosimov, A.Nizomov* sıyaqlı alımlardıń shıǵarmaları úlken áhmiyetke iye. Máselen, E.M.Murzaevtıń Orta Aziyanıń kóp ǵana túrkiy, iran, arab, mongól tilleri tiykarında payda bolǵan toponimlerde bergen túsindirmesi óziniń tariyxıy dereklerde tiykarlanǵanlıǵı, anıq, ápiwayı, ashıq hám isenimliliǵı menen ayrıqsha ajralıp turadı.

E.Murzaev ótken ásirdeń jetpisinshi jıllarında geografıyalıq atamaların stratigrafıyalıq dúzilisin, yaǵnıy orın atamaları quramındaǵı tariyxıy qatlamlardıń qalıplesiw procesin Orta Aziya respublikaları toponimiyası mısasında analizlegen. Alımınıń pikirinshe, region orın atamalarınan quralǵan «ústemi», fundamenti astında máni-mazmunın anıqlaw qıyın bolǵan atamalar jatadı.

Bunday toponimler házirge shekem «tiri» hám ámelde bolsa da, biraq olardı anıq bir belgilengen dáwirge yamasa qaysıdur xalqqqa tiyisli ekenligin anıqlawdıń imkanı joq. Olardıń qalıplesiw procesi de júdá uzaq ótmishke barıp taqaladı. Bul process tek ǵana region orın atamalarına emes, bálkim barlıq xalıqlar, mámleketlerdeń geografıyalıq atamalar sistemasına tán hám

ulıwmalıq ózgeshelik esaplanadı. Bálkim, sol sebepten, rus toponimisti V.A.Nikonov eń áyyemgi orın atamaları elege shekem belgisizliginshe qalmaқта, degen pikirdi aytıp ótken bolıwı múmkin.

Orta Aziya – tábiyatı hár túrli bolǵan úlke, onı birinshi bolıp izertlegen alımlardan biri *I.V.Mushketov*: «Orta Aziyanı úlken materik ishinde jaylasqan ayrıqsha materik dese boladı», degen edi. Orta Aziyada okean qáddinen pás bolǵan orınlardan baslap biyikligi jeti mıń metrden de artıq bolǵan tawlı úlkelerge shekem ushıraydı. Sonıń ushın da bul úlkeniń relyefi, klimatı, landshaftları hár túrli. Muzlı shıńları bolǵan úlken tawlar, tropikalıq ıssısı hám polyus suwıǵı bar bolǵan aymaqlar bul ájayıp úlkede anıq kóringen.

Orta Aziyanıń etnikalıq kartası da ótmishte biraz ráń-báreń hám qıyın bolǵan, áyyemde regionda ómir súrgen hár bir qáwim, elat, xalıq óz tillerinde orın atamaları jaratqan. Orta Aziyanıń jergilikli xalıqları, tajiklerden tisqari barlıǵı –ózbekler, qazaqlar, qırǵızlar, túrkmenler, qaraqalpaqlar – túrkiy tilli xalıqlar esaplanadı. Tek tajikler – parsı tilli xalıq esaplanadı. Túrkiy geografialıq atamalar eń kúshli qatlam, ol Orta Aziyanıń barlıq aymaqlarında keń tarqalǵan. Olardı Tajikstan, Awǵanstan, Iran aymaǵında da kóplep ushıratıw múmkin.

Region xalıqlarınıń kóp ásirlik social turmısı, tariyxıy rawajlanıwı orın atamalarında da óz sáwleleniwın tapqan. Olar arasında kópshilik ushın mánisi belgisiz geografialıq atamalardan baslap, jaqında ǵana payda bolǵan jańa toponimlerdi ushıratıw múmkin. Qánigelerdiń pikirinshe, Orta Aziya toponimiyası quramındaǵı geografialıq atamalarıń eń tómengi, házirge shekem anıqlanbaǵan qatlamı aramızdan aldınǵı dáwirlerge tuwrı keledi. Bunday atamalar qatarına Samarqand, Omul, Xiva, Zomin, Urganch, Niso, Parapamiz hám taǵı basqa sıyaqlı, házirge shekem máni-mazmunı anıqlanbaǵan, substrat toponimlerdi kiritiw múmkin.

Greklardıń shabılıwı region toponimiyasında sezilerli iz qaldırmaǵan. Grek tilinen ózlesken atamalar tez arada umıtlǵan yamasa aldınǵı orın atamaları qayta tiklengen. Makedoniyalı jeńimpaz Iskandar (Aleksandrardıń arabsha túri) Zulqarnayn (er. ald. 356, Pella-323, Bobil) ataması menen baylanıslı *Iskandar*, *Iskandarariq*, *Iskandardárya*, *Iskandarqudıq* sıyaqlı toponimler kóp. Iskandar haqqındaǵı hár túrli rawiyatlardıń kópligi, bunday toponimlerdiń etimologiyasın anıqlawdı biraz qıyınlastıradı. Kópshilik qánigeler, Tajikstandaǵı Iskandarkól atamasın Iskandar Zulqarnaynǵa hesh

qanday baylanısı joq dep esaplaydı. Bul pikirdi V.V.Bartold ta tastıyqlap, orta ásirlerde Iskandarkól bul atama menen belgili bolmağan dep jazğan.

H.Hasanovtıń jazıwınsha, Iskandar haqıyqattan da elimizde bolğan, biraq Xujanddan arıǵa ótpegen. Sonıń ushın uzaq-uzaq orınlardaǵı Iskandar atamaların tek kóshpeli dep túsiniw maqul. Iskandar ataması menen baylanıslı atamalardıń keyingi waqıtlarda payda bolǵanları da bar. Máselen, Iskandarariq – Tashkentten joqarıraqta Chirchiq dáryasınan shıǵarılǵan ariq. Bul ariqtı 1883-85 jıllarda, jergilikli xalıq arasında Iskandartura laqabı menen belgili bolǵan patsha Rossiyasınıń knyazı Nikolay Konstantinovich qazdıırǵan.

Tariyxshı A.Muhammedjonovtıń aytıwınsha, Ózbekstanda Iskandar ataması menen atalǵan orın atamaları kóp, olardan bazıların xalıq onıń ataması menen baylanıslı dep esaplaydı. Máselen, Jizzax wálayatınıń Jańaabad rayonında uzaq tariyxqa iye *Iskandar* atamasındaǵı áyyemgi awıl bar. Jergilikli xalıq arasında Iskandar Ustrushonaǵa júris etip úlken zıyan kórgen hám sol awılda jaralangán áskerlerin qaldırıp dawalaǵan, degen ráwiyat bar. Onıń áskerlerine jergilikli xalıq qattı qarsılıq kórsetken hám ol bunnan júdá qorqınışqa túsken, Ptolemeydiń jazıwınsha, Iskandar tutqınǵa alınǵan ustrushonalılardı óz áskerlerine bólip berip, bul mámlekettin shıǵıp ketemen degenshe, olardı shınjırǵa baylap saqlawdı buyırǵan.

Iskandar toponiminiń etimologiyasına baylanıslı jáne bir túsiniq A.Ǵafurovqa tiyisli. Alımnuń pikirinshe, awıldıń házirgi ataması áyyemgi suǵd tilindegi iskodar - «biyik», «joqarı» mánisindegi sóz benen baylanıslı. Bul túsiniq awıldıń jaylasqan geografialıq ornına da tán keledi. Házirgi tilde túsiniqsiz bolıp qalǵan suǵdsha iskodar sózi, waqıt ótiwi menen keyinala, jergilikli xalıq aytıwına qaraǵanda túsiniqli bolǵan Iskandar sózine aylanǵan, degen pikirdi aytıp ótken.

E.Murzaevtıń jazıwınsha, Orta Aziya toponimiyası quramındaǵı házirge shekem anıqlanǵan **birinshi** tariyxıy qatlam iran tillerine tiyisli. Olardıń jaratıwshısı – áyyemgi mádeniyatqa iye bolǵan suǵdlar, boxtarlar, xarezmiyler esaplanadı. Bul tariyxıy qatlamǵa tán toponimlerdi Orta Aziyanıń barlıq aymaqlarında, sol qatarı Turan tegisliklerinen baslap Tajikstan tawlarına shekem ushıratıw múmkin. Olar Qırǵızstan hám Qazaqstan aymaǵında salıstırmalı kemirek. Xarezmiyler, Ashqabad, Murǵab, Vaxsh, Jizzax, Miq, Varqin, Pishaǵar, Xujand sıyaqlı máni – mazmunın anıqlaw qıyın bolǵan substrat toponimler solar qatarına kiredi. Birinshi

tariyxıy qatlamğa tiyisli toponimler bólek negizgi túrinde, arasında ayırım ózgerisler menen házirge shekem jetip kelgen. Iran hám túrkiy xalıqlar áyyemde tıgız ekonomikalıq, mádeniy, siyasiy baylanısta bolğan. Bul múnásibet hám baylanıslar hár bir xalıqtıń toponimlerine óz tásinin ótkergen.

Akademik *A.Muhammedjonov* usı tariyxıy qatlamğa tán bolğan Savot toponimin táriyiplep sonday jazadı: Ustrushonaniń Sebat rustoqida Ullı Jipek jolı úsh tarmaqqa (Shosh, Fergana, Ustrushonaga) bólinip ketken. Usı jónelislerdiń hár birinde birden rabot – karwansaray bar bolğan hám Sebat (se-úsh, bat – rabottıń qısqağan túri) «úsh rabot» mánisin beredi. Sebat jergilikli xalıq tilinde aytıluwında Sabot, Savot bolıp ózgergen. Orta ásirlerdiń arab geografları Muqaddasiy, Ibn Havqal, Istaxriy shıǵarmalarında da awıl haqqında maǵlıwmatlar bar hám onıń úlken kárwan jolı ústinde jaylasqanlıǵı aytilğan. Qolay geografialıq orınǵa iye bolğan Sebatda orta ásirlerde Ustrushonadagi jalǵız belgili jabıq bazar bolğan. Demek, Savot – negizinde Sebat bolıp «úsh rabot», «úsh karwansaray» degen mánini bildiredi.

Iran tilli toponimlerdiń **ekinshi** tariyxıy qatlamına parsı-tajik tiline tán bolğan geografialıq atamalardı kiritiw múmkin. Olardı túrkiy hám parsı tiller járdeminde túsiniw múmkin jánede etimologialıq tárepten analizlew qıyın emes. Langar, Chorjuy, Fergana, Surxob, Dushanbe, Sangzor, Kuhiston, Zarafshan sıyaqlı atamalardı áne sol qatlamğa kiritiw múmkin. Máselen, Langar sózin P.Ǵulomov «toqtaw ornı, qunoq, mánzil», dep táriyiplegen. Aldın karwan jollardaǵı qunoq orınlar, karwansaraylar sol atama menen júritilgen. Langarlarda shayxana, miymanxana, karwansaray, arasında gúzarlar (bazarı menen) bolğan.

Hámmemizge belgili, geografialıq atamalar járdeminde hár bir tariyxıy qatlamnıń ózine tán ózgesheliklerin oqıw múmkin. Bazıda, olar ótmish jemisi sıpatında, ásirler dawamında tilden tilge ótip forması ózgeredi, mazmunı jaǵınan ulıwmalıq bolıp qaladı. Mısalı, Nurata tawlarındaǵı *Garasha* awılı ataması buǵan mısıl bolıwı múmkin. Oykonimge parsı-tajik tilindegi «girehkusho» sózi tiykar bolğan. Girehkusho sózi gireh-»túyme», «band» hám kusho - «sheshiw», «túymelerdi sheshiwshi» mánilerin bildiredi. Girehkusho XII ásir aqırı hám XIII ásirdeń baslarında jasaǵan, yassawiya táliymatınıń dawamshılarınan bolğan jánede dáslep sol awıl aymaǵında qonım tapqan shayx Muhammedsharif ibn Aliasqarǵa tiyisli. Girehkusho dep atama alıwına áwleniń kóp ǵana káramat kórsetkeni jánede sheshimin durıs tapqanlıǵı sebep bolğan.

Úshinshi, eń kúshli tariyxıy qatlam túrkiy toponimlerden quralǵan. Túrkiy qatlam tek ǵana Orta Aziya mámleketleri aymaǵında emes, bálkim Awǵanstan, Iran, Batis Qıtay hám basqa regionlarda keń tarqalǵan. Olar kóbinese region geografıyalıq atamalar sistemasın belgileydi hám etimologiyalıq tárepten táriyiplew biraz ańsat. Túrkiy qatlamǵa Orta Aziya aymaǵındaǵı *Qarasay, Túyetartar, Qızılqum, Tórtkúl, Aqtas, Ejilma, Uchma, Egizbulaq, Tuyaqlı, Mıń, Qırq, Kaltatoy* sıyaqlı mıńlaǵan geografıyalıq atamalar misal boladı. Túrkiy qatlamdaǵı geografıyalıq atamalarınıń úlken bólegin etnonimler quraydı.

E.Murzaev pikirinshe, túrkiy qatlamdaǵı atamalar xalıqtıń xojalıq júritiw xızmeti menen tıǵız baylanıslı bolǵanlıǵı sebepli, bay hám ráń-báreń. Ayırım geografıyalıq túsinikler sharwa mallarınıń jaylawları hám landshaftlar ónimdarlıǵı menen baylanıslı. Túrkiy tillerde sharwa azıqlarınıń túrli ózgesheliklerin bildiriw ushın bir qatar qánigelesken geografıyalıq terminlerden paydalanıladı. Orta Aziya aymaǵında ayırım geografıyalıq terminler qaysı mámleket aymaǵında qollanıwına qarap fonetikalıq tárepten ózgergen. Máselen, Ózbekstan, Qırǵızstanda – soy, Qazaqstanda – say, Túrkmensnda – choy (chay).

Tórtinshi tariyxıy qatlam arablardıń kóp ásirlik shamılıwı menen baylanıslı, olar islam dinin alıp keliw menen birge kelip shıǵıwı arab tiline tiyisli sózlerden payda bolǵan toponimlerdiń qalıplesiwinde aktiv qatnasqan. Orta Aziyada arab tili elementlerinen payda bolǵan toponimler, sol qatarı antroponimler belgili dárejede úleske iye. Arab tili elementleriniń regionda payda bolıwı tariyxan belgili, biraq olardıń geografıyalıq obyektlerge atama sıpatında qalıplesiwine sebep bolǵan faktorlar kem úyrenilgen. Bul qatlamǵa tiyisli geografıyalıq atamalardıń tiykarın qurawshı sózler, biraz áyyemgi dáwirlerde arab tilinen, túrkiy tillerge ózlesken. Házirde regionda bar bolǵan arabsha toponimlerdiń kóbisi jergilikli (ózbek, tajik, túrkmen, qırǵız) tiller grammatikası tiykarında jaratılǵan. Arab tilinen ózlesken sózlerdiń ayırımları házirgi waqıtta da geografıyalıq termin sıpatında qollanıladı hám mánisi túsiniledi. Bunday geografıyalıq terminler qatarına házirde Orta Aziya toponimiyası quramında ushıraytuǵın *anhor, vaqf, mozor, mahalla, machit, rabot, aqba, supa, qala, qita* sıyaqlı sózlerdi kiritiw múmkin.

Qánigeler arab elementlerin region toponimiyası quramında saqlanıwı hám tarqalıwın Orta Aziya xalıqlarınıń Orta hám Jaqın Shıǵıs musulman mámleketleri menen ásirler dawamında saqlanıwı qalǵanlıǵı menen

baylanıslı dep esaplaydı. Arab tilinen ózlesken sózler tiykarında payda bolǵan toponimler arasında diniy terminlerdiń kópligin ayrıqsha bildirip ótken. Arab geografları regiondaǵı bir qatar iri geografiyalıq obyektlerge atam beriwde óz nomenklaturalarınan paydalanǵan, biraq jergilikli xalıq arasında olar keń qollanılmaǵan. Máselen, *Sayhun, Jayhun, Mawarawnnahr* hám taǵı basqa. Kóp ásirlik tilge tiyisli baylanıslar túrkiy-arabsha – *Toshsaqo, Narpay, Qizilrvat, Jalolobod, Taxti Sulayman* sıyaqlı gibrid atamalardıń payda bolıwına sebep bolǵan.

Orta Aziya aymaǵında negizinde mongól tilinen ózlesken sózlerden payda bolǵan geografiyalıq atamalardıń kelip shıǵıwı XIII ásirdegi mongollar shamılıwı menen baylanıslı. Házirgi kúnde mongólsha toponimler region orın atamaları quramındaǵı kishi bir gruppada sıpatında **beshinshi tariyxıy qatlamdı** quraydı. Mongól tili Orta Aziyada xalıq tiline aylanbadı. Sol sebepli, mongól toponimleri salıstırmalı kem hám olardı anıqlaw ańsat. Qánigelerdiń pikirinshe, Orta Aziya toponimiyası quramında, mongólsha atamalardıń kemligi, olardıń jergilikli xalıq penen aralasıp tili hám dinin qabıl qılǵanlıǵı sebep bolǵan.

TS.Atamasinxanov, E.Begmatov, T.Nafasov sıyaqlı alımlar, túrkiy tiller onomastikasında mongólsha hám mongólsha-túrkiy sózler tiykarında payda bolǵan adam atların, etnonimlerdi, toponimlerdi izertlegen. Máselen, T.Nafasov mongól hám túrkiy xalıqlardıń óz ara jaqınlıǵın aytıp, mongól hám túrkiy tillerge ulıwmalıq sózlerdiń etnolingvistikalıq tábiyatın anıqlamay turıp, olardıń qandayda bir tilge tiyisli ekenligin belgilew qıyın dep jazǵan. Házirgi region toponimiyasınıń analizi, mongól elementleri tásirin batıstan shıǵısqa qarap kúsheyip barıwın kórsetedi. Sol qatarı, Orta Aziyanıń shıǵıs bóliminde jaylasqan Qırǵızstan toponimiyası quramında mongólsha sózler kóbirek ushıraydı. Buǵan qırǵız hám mongól tilleriniń jaqın aymaqlarda qalıpleskenligin tariyxıy dalil sıpatında keltiriw múmkin. Tábiyiy túrde, bunday qońsıshılıq ayırım geografiyalıq terminlerdi túrkiy hám mongól tillerinde birdey mánide qollanıwına sebep bolǵan.

Ózbekstan toponimiyası quramında da mongólsha sózler tiykarında qalıplesken geografiyalıq atamalar házirge shekem saqlanıp qalǵan. Máselen, Jizzax wálayatındaǵı *Tuqay, Emchi, Em, Sayxan, Kutal* sıyaqlı xalıq jasaw punktleri atamaları negizinde mongól tilinen ózlesken sózler tiykarında payda bolǵan. Jetik toponimikalıq izertlewler avtorı E.M.Murzaevtıń jazıwınsha, *Sayxan* toponimine, mongól tilinde «sulıw», «gózzal» degen

mánilerdi ańlatıwshı saykan sózi tiykar wazıypasın orınlağan. Keyinala geografıyalıq termin sıpatında bul sóz ózbek tiline ózlesken hám házirde «úlken», «tegis ashıq orın», «maydan» mánisin bildiredi.

Geografıyalıq atama sıpatında belgili bolğan em (dialekte jom) sózi de mongól tilinen ózlesken. Em sózi házirgi ózbek tili sıyaqlı, XI ásir esteligi «Devonu luğotit turk»te de ushıraydı. Qánigelerdiń pikirinshe, Em, Emchi, Jom, Jomboy, Jombuz, Jombulaq sıyaqlı toponimlerdiń payda bolıwı da sol sóz benen baylanıslı. Máselen, Zomin rayonındağı Em - awılı tariyxıy dereklerge kóre XII ásirden beri, sol atama menen belgili. Akademik *B.Ya.Vladimircovtıń* (1884-1931) jazıwınsha: «jol mánisindegi em sózi mongóllardan túrkiy tillerge ótip, mongóllar ústemligi dáwirinde Orta Aziyada júdá keń tarqalğan. Emlar shıńgızıylar dáwirinde qurıla baslağan. Keyinala em sózi «shabarmanlar, jolawshılar qonatuǵın hám at almasıtıratuǵın orın», «bándirgi» mánisin bildirgen. Emda bárhama atlar tayar turǵan, bir qansha adamlar xızmet etken. Ugedeyxan kóplegen emler qurdırǵanlıǵı menen maqtanısh etkenligi belgili».

Sonı aytıw kerek, Orta Aziyada mongóllardan keyin de emlerge zárúrlük barlıǵı ushın olar saqlanıp qalınan. Buǵan «Baburnama»dağı tómenдеги sózler misal bola aladı: «... hár on segiz kuruhda altı em atı boǵlagaylar». XV ásir ózbek tiline emxona - emxona, atlar saqlanatuǵın orın, em atı - chopar ot, emshi - em xızmetshisi sıpatında ózlesken. Mongólsha em sózi tek ǵana túrkiy tillerge emes bálkim slavyan, sol qatarı, rus tiline de ótken. Misalı, rus tilindegi «yamshik» sózine em sózi tiykar bolğan.

Ayırım qánigeler, arab hám mongól tilleri menen baylanıslı bolğan geografıyalıq atamalardı ayrıqsha tariyxıy qatlamlarǵa ajratıw shárt emes, sebebi bul tillerden ózlesken sózler álleqashan túrkiy tillerdiń sózlik baylıǵına aylanıp, xalıq arasına sińip ketken, dep esaplaydı. Basqınshılar qatarında kelgen túrli etnikalıq birlikler, sol qatarı arab hám mongóllar dáwir ótiwi menen jergilikli xalıq quramına sińip ketken bolsa da, biraq olardıń «izi» geografıyalıq atamalar quramında házirge shekem saqlanıp qalğan. Orta Aziyanı basıp alǵan arablar etnikalıq proceske tásir etbese de, islam dini ústemligin ornatqan. Mongól shabılıwı bolsa, ulıwma regionda óz tásirin ótkizip jergilikli xalıqtıń rasalıq dúzilisine bir az ózgerisler kiritken.

Region toponimiyası quramındağı **altınshı tariyxıy qatlamdı** slavyan (rus) tili tiykarında qalıplesken geografıyalıq atamalar quraydı. Olardıń payda bolıwı XIX ásirdeń aqırı hám XX ásirdeń basında Rossiya tárepinen

Orta Aziyanı basıp alıwı menen baylanıslı. Russha toponimler region aymağında túrli sebepler menen payda bolğan. Máselen, *Skoblevo, Obruchevo, Lomakino, Milyutinskaya, Ursatevskoe, Xilkovo* sıyaqlı atamalar jańa qurılğan temir jol stanciyalarına patsha húkimeti hákimleriniń qararları menen qoyılğan rásmiy atamalar esaplanadı. E.M.Murzaevtiń jazıwınsha, jergilikli xalıq bul atamalardı jaqsı qarsı almağan. Kóbinese, jańa atama menen birge aldınğı dástúriy ataması da qollanıp kelinggen. Russha atamalardıń bir bólegi úlke tábiyatı hám xojalıqın rus alımları tárepinen izertlew procesinde payda bolğan. Máselen, 1878-jılı Orta Aziya tawların úyrengen rus alımı V.F.Oshanin, Pamir tawlarında anıqlağan eń úlken muzlıqtı Fedchenko ataması menen atağan. Abramov muzlıǵı, Korjenevskiy shıńı, Petr I dizbegi menen atamalar da sol tiykarda payda bolğan.

Aldınğı awqam dáwirinde rus tili arqalı kirip kelgen atamalardıń úlken bólegi antroponimlerden ibarat bolğan. Lenin, Karl Marks, Engels sıyaqlı atamalar regionda keń tarqalğan. Sol qatarı, shól hám dala aymaqlarınıń ózlestiriliwi nátiyjesinde payda bolğan jańa geografiyalıq obyektlerge, ústem ideologiya hám siyasat tásirinde Kommunistik partiya hám Sovet hakimiyatın sóz etiwshi atamalar berilgen. Mısalı, 1975-jılda Jizzax wálayatı quramında jańadan dúzilgen Arnasay rayonına qarastlı barlıq xalıq jasaw punktleri aldınğı Sovet mámleketiniń áskeriy basshıları atamaları (*Jukov, Timoshenko, Grechko, Rokossovskiy, Konev, Vasilevskiy* hám basqa) menen atalğan.

Sovet dáwirinde geografiyalıq obyektler atamaların orınlarda jazıp alğan qánigelerdiń kópshiligi rus bolğanlıǵı sebepli, olar toponimlerdi rus tili grammatikasına tiykarlanıp jazıp alıp kartaǵa túsirgen. Geografiyalıq atamalardıń kartalarda qáte jazılıwı, kóbinese atamalardıń mánisin táriyiplewde aljasıqqa alıp kelgen. Toponimist alım N.P.Arhangelskiy tarawdan biraz xabardar zıyalı sıpatında bul haqqında sonday jazǵan: «Orta Aziya geografiyalıq nomenklaturasınıń rus tilinde rásmiylestirilgen túri geografiyalıq obyektlerdiń jergilikli xalıq tárepinen qabıl etilgen atamaları túrinen júdá úlken parıq qıladı». Máselen, Nurata toponimi kartada Nuratau qalıbinde qáte jazılğanlıǵı sebepli, V.A.Nikonov onı mongolsha nuru - «sistema» hám túrkiy tov - «taw» sózlerinen payda bolğan dep qáte pikirlegen.

Orta Aziya respublikaları gárezsizlik sebepli, gárezsiz toponimikalıq siyasat júrgizip, aljasıqlar toqtatıldı. Regiondaǵı geografiyalıq atamalardıń

kópshiligi dáwir talabın sáwlelendiretuǵın, xalıq, ápiwayı hámme ushın túsiniqli bolǵan atamalar menen almasırdı yamasa olardıń tariyxıy atamaları qayta tiklendi.

Toponimikalıq izertlewlerden belgili, Orta Aziya toponimiyasınıń qalıplesiwi hám rawajlanıw procesinde bir neshe tariyxıy dáwirlerdi basıp ótken. Olar túrli tiller jemisi, túrkiy toponimler olar arasında eń kúshli hám keń tarqalǵanlıǵı menen regionda ayrıqsha ajralıp turadı. Hár bir tariyxıy dáwirdiń ózine tán toponimleri bar, biraq geografıyalıq atamalardıń tariyxıy qatlamları arasındaqı shegaralar shártli esaplanadı. Bar bolǵan stratigrafıyalıq (tariyxıy) qatlamlar bir-biri menen tıǵız baylanıslılıǵı sebepli, olardı anıq belgilep bolmaydı, jańa qatlam aldınǵısın toltırsa, eskisi jańa qatlamǵa óz tásirin ótkergen.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimikada stratigrafıyalıq qatlam túsiniǵi qanday mánini ańlatadı?*
2. *Ózbekstan toponimiyası quramındaǵı eń salmaqlı hám keń tarqalǵan túrkiy qatlam haqqında maǵlıwmat beriń.*
3. *Sońǵı dáwirde payda bolǵan toponimikalıq qatlamnıń áhmiyetin túsindirıń.*

Test tapsırmaları

1. Toponim qanshelli áyyemgi bolsa

- A. Atamanıń mánisi sonshelli belgisiz boladı
- V. Barlıq juwaplar durıs
- S. Táriyiplew qıyın, tek qánigeler bileği
- D. Qımbatlı maǵlıwmatlardı saqlap atırǵan «sandıq»qa uqsaydı

2. Orta Aziya toponimiyası quramındaǵı házirge shekem anıqlanǵan eń áyyemgi stratigrafıyalıq qatlamdı belgileń.

- A. Túrkiy
- V. Arab
- S. Suǵd
- D. Parsı

3. Orta Aziya toponimiyası quramında Skoblevo, Obruchevo, Lomakino, Milyutinskaya sıyaqlı russha toponimler qashan payda bolǵan?

- A. XIX ásirdiń ortasında
- V. XIX ásirdiń aqırında
- S. XX ásirdiń birinshi yarımında
- D. XXI ásirdiń basında

4. Ózbekstan toponimiyası quramındaǵı Tuqay, Em, Sayxan, Kutal sıyaqlı atamalar qaysı til jemisi?

- A. ózbek
- V. arab
- S. mongól
- D. tajik

5. «Orta Aziya geografiyalıq nomenklaturasınıń rus tilinde rásmiylestirilgen túri, geografiyalıq obyektlerdiń jergilikli xalıq tárepinen qabıl etilgen atamaları túrinen júdá úlken parıq qıladı» degen sózdiń avtorı kim?

- A. E.M.Murzaev
- V. H.Hasanov
- S. N.P.Arhangelskiy
- D. S.Qoraev

GEOGRAFIYALÍQ KARTALARDA TOPONIMLERDÍŇ TIYKARǴÍ KONVERSIYALAW PRINCIPLERI. TOPONIMIKA HÁM JÁHÁN TILLERI.

Geografiyalıq kartalarda toponimlerdiń tiykarǵı konversiyalaw principleri

Reje:

1. Geografiyalıq kartalarda toponimlerdiń konversiyalaw usıllarınıń mazmun-mánisi.
2. Toponimlerdiń rásmiy forması, transliteraciya hám transkripciyası.
3. Orın atamalarınıń dástúriy forması, awdarma yamasa bólek awdarma forması, geografiyalıq obyektke rásmiy qayta atama beriw.

Temanıń maqseti: Toponimlerdiń tiykarǵı konversiyalaw principlerin úyreniw, orın atamalarınıń birden-bir sistemasın jaratıw, jazıw qaǵıydaların anıqlaw, milliy hám xalıqaralıq kólemde standartlastırıw sıyaqlı máseleler haqqında ilimiy túsinikler payda etiwden ibarat.

Tayanış sóz hám atamalar: Geografiyalıq atamanıń rásmiy forması, transliteraciya, transkripciya, orın atamasınıń dástúriy forması, ekzonim, awdarma yamasa bólek awdarması, geografiyalıq obyektte rásmiy qayta atamalaw, atamanı turaqlastırıw.

Hámmemizge belgili, xalıqtıń tariyxı hám taǵdiri menen tıǵız baylanıslı bolǵan geografıyalıq atamalardı qátesiz jazıw, olardı durıs qollanıw, turaqlastırıw hám atamalardı kartalarda durıs kórsetiw sıyaqlı máselelerge kem itibar berilmekte. Sol sebepli, toponimikalıq dástúriylik, tariyxıylıq hám milliylikti saqlap qalıw toponimikanıń búgingi kúndegi eń áhmiyetli ámeliy wazıypalarınan esaplanadı. Geografıyalıq atamalar úlken ilimiy hám ámeliy áhmiyetke iye bolıwı menen birge, áhmiyetli siyasiy, social, ekonomikalıq, ruwxıy-aǵartıwshılıq funksiyaların orınlaydı hám jámiyettiń túrli mıtájliklerine xızmet etedi. Atamalarda úlke tábiyatınıń kóp ǵana ózgeshelikleri, xalıqtıń xojalıq iskerligi hám etnografiyası, ásirler dawamında mámleketlerde júz bergen tariyxıy, social-ekonomikalıq hám siyasiy ózgerisler jánede waqıya-hádiyseler sáwlelengen boladı.

Geografıyalıq obyektlerdiń atama beriw nızamlıqların úyreniw, olardı jalǵız sistemaǵa salıw, jazılıw qaǵıydaların jaratıw, milliy hám xalıqaralıq kólemde standartlastırıw sıyaqlı máseleler toponimikanıń házirgi kúndegi eń áhmiyetli ámeliy wazıypalarınan esaplanadı. Solay eken, búgúngi kúnde jáhán jámiyetinde bul áhmiyetli máseleler menen BMSHnıń geografıyalıq atamalar boyınsha Ekspertler gruppası (UNGEGN), YUNESKO, Xalıqaralıq onomastika ilimleri komiteti (IGOS), Xalıqaralıq fonetika asociaciyası (IPA), Antarktikanı úyreniw ilimiy komiteti (SGAR), Xalıqaralıq gidrografiya shólkemi (IHO), Jáhán pochtası awqamı (UPI), Xalıqaralıq standartlastırıw shólkemi (ISO) hám basqa bir qatar xalıqaralıq shólkemler de shuǵıllanbaqta.

Sonı da aytıp ótiw kerek, toponimler geografıyalıq kartalardıń ajıralmas quram bólegi bolıwı menen birge rásmiy hújjetlerde, sol qatarı, hákimiyat nızam hám qararlarında, administrativlik basqarıw organları xızmetinde, transport, baylanıs jumıslarında, ilim, tálim, informaciyaǵa tiyisli dereklerde hám basqa baspalarda káplep ushırap turadı. Olar búgin de jámiyettiń túrli mıtájliklerine xızmet etpekte. Geografıyalıq atamalar hár qanday mámlekettiń ómirinde jánede xalıqaralıq qatnasıqlarda áhmiyetli qural esaplanadı. Sol sebepli, barlıq mámleketlik birlespe organları, transport hám baylanıs shólkemleri, ilim hám bilimlendiriw, mádeniyat shólkemleri, baspasóz, radio, televedeniya orın atamaların milliy tilde durıs hám turaqlı jazılıwınan mápdar. Solay eken, toponimlardı turaqlastırıw hám standartlastırıwdı xalıqaralıq áhmiyetke iye bolǵan áhmiyetli másele dep qaraw kerek.

Hár qanday geografialıq obyekt ataması jazılıwınıń rásmiy hám ulıwma paydalanıw ushın jalǵız formasın anıqlaw hám turaqlastırıw geografialıq atamalardı standartlastırıwdıń mazmunı hám wazıypası esaplanadı. Házirde dúnya mámleketleriniń kópshiliginde geografialıq atamalardı milliy standartlastırıw keń jolǵa qoyılǵan. Usı mámleketlerde geografialıq obyektler atamaların úyrenetuǵın arnawlı shólkemler bar bolıp, olar geodeziya, topografiya hám kartografiya kárxanaları menen jaqın birgelikte isleydi.

Hámmemizge belgili, uzaq dáwir dawamında qaram bolıp kelgen, házirgi waqıtta gárezsizlikke erisken bir qansha mámleketlerdegi geografialıq obyektlerdiń atamaları metropoliyalardan kelgen topograflar tárepinen belgilengen. Bunda jergilikli atamalar itibardan shette qalǵan yamasa Evropa tillerinen biriniń nızam-qaǵıydalarına maslap jazılǵan. Aqıbette jergilikli xalıqqa jat bolǵan geografialıq atamalar kartalarda, geografialıq maǵlıwmatnamalarda jánede basqa baspalarda saqlanıp qalǵan hám xalıqaralıq maydanǵa shıqqan.

Máselen, sovet dáwirinde Ózbekstannıń jetik islengen kartası bir márte de ózbek tilinde basılmaǵan (oqıw kartaları buǵan kirmeydi). Respublikadaǵı millionlap geografialıq atamalardı óz ishine alǵan topografiyalıq kartalar ózbek tilin jaqsı bilmeytuǵın qánigeler tárepinen dúzilgen. Bunday kartalarda tek ǵana mikrotoponimler (kishi geografialıq obyektlerdiń atamaları) emes, bálkim makrotoponimler (úlken geografialıq obyektlerdiń atamaları) de arasında tanıp bolmaytuǵın dárejede ózgertirip jiberilgen.

Egerde, házirde Ózbekstandaǵı barlıq geografialıq obyektlerdiń atamaların jergilikli aytıw formaların anıqlap, durıs jazıw mútájligi payda bolsa, kóp sanlı qánige topograflar hám toponimistler bir neshe jil xızmet etiwı kerek boladı, biraq ókinishlisi, áne sol biybaha ruwxıy esteliklerdiń kópshiligi umıtılǵan. Afrika hám Aziyadaǵı bir qansha mámleketlerde sonday bolǵanı ushın da, umıtılǵan hám ózgeritilgen atamalardı tiklew ushın topograf, kartograf, toponimist alımlar hám jergilikli qánigeler úlken izertlew jumısların alıp barıwǵa májbúr bolǵan.

Toponimikada konversiya principi, yaǵnıy, bir tildiń fonologiyalıq yamasa morfologiyalıq jánede leksikalıq elementleriniń basqa bir til quralında yamasa jazıwı arqalı jetkizip beriw áhmiyetli esaplaandı. Bul isti bir neshe usıllar járdeminde ámelge asırıw múmkin. Bul júdá áhmiyetli istini qıybir márte den hám mashaqatlı ekenligin bir neshe dáliller (túrli alfavit,

tillerdiń fonetikalıq ńzgeshelikleri, jergilikli dástúriy toponimlerdiń barlıǵı hám taǵı basqa) menen túsindiriw múmkin. Máselen, aldın kirill alfavitindegi russha jazılǵan toponimler respublika aymaǵında original sıpatında tán alınǵan edi.

Nátıyjede, bir qansha geografıyalıq atamalardı ózbek tilinde jazıwda qáte hám kemshiliklerge jol qoyılǵan. Endi, geografıyalıq atamalardıń latin álipbesine tiykarlanǵan ózbek tilinde jazıwda hár qanday sheginiw hám biypárwalıqlarǵa jol quymaw hám múmkinliginshe sheklewlerdi kemeytiw yamasa ulıwma toqtatıw tiyis. Házirgi waqıtta ózge tilli toponimlerdi milliy geografıyalıq kartalarǵa túsiriwdiń túrli konversiyalaw usılları bar. Olardan ayırımlarına túsiniń beriwdi maqsetke muwapıq dep esapladıq:

1. Rásmiy forma.

Bul usıl geografıyalıq atama jaratılǵan tilde qanday aytılsa hám jazılsa, tap sol tárizde geografıyalıq kartaǵa túsiriwdi názerde tutadı. Bunday jaǵdayda geografıyalıq atama kartaǵa watanındaǵı sıyaqlı tolıq aytıluwǵa tán formada ótkiziledi. Máselen, Koldıvuar, Nepal, Burkina-Faso, Peru, Lesoto toponimleri mámleketlerinde qabıl etilgen formaǵa tolıq durıs keledi.

2. Transliteraciya.

Transliteraciya (latinsha, trans - «arqalı» i litera - «hárip») - shet sózlerdi qandayda bir tilden kóshirgende hárippe-hárip jazıw, shet tiller álipbesindegi háriplerdi qabıl etip atırǵan til háripleri menen almastırıw degeni. Bunda sóziniń qanday aytıluw ulıwma itibarǵa alınbaydı. Geografıyalıq atamanı anıqlawda kóbinese onıń aytıluwınan kóre jazıw forması áhmiyetlirek esaplanadı. Transkripciyadan pariqlı túrde transliteraciya belgili bir tildiń grafik sistemasına tiykarlanıp is júritedi.

Transliteraciya dáslep XIX ásirde Prussiya ilimiy kitapxanalardaǵı latin, kirill, arab, hind hám basqa tillerde jazılǵan shıǵarmalardı jalǵız katalogqa kiritiw zárúrliginen kelip shıqqan. Házirgi transliteraciyaǵa tiyisli usınıslar Xalıqaralıq standartlar shólkemi - ISO (International Standart Organisation) tárepinen islep shıǵılǵan. Transliteraciya usılı óziniń universallıǵı sebepli kóp tárepleme xalıqaralıq baylanıslarda ámeliy máselelardi sheshiwdiń jalǵız standartı bolıp xızmet etip kelmekte. Sol qatarı, áyyemgi atamalardı úyreniwde transliteraciya usılı úlken áhmiyetke iye.

Transliteraciya usılı járdeminde aytıluwın biykarlap, toponimlerdi bir tilden ekinshi tilge ótkeriw waqtında payda bolatuǵın ayırmashılıq hám

uqsaslıqlardı anıq mısallar járdeminde kórsetiw múmkin. Máselen, nemis tilindegi Prussiya (Prussia) atamasın hárippe-hárip ótkizip oqıǵanda inglis tilinde Prasha, ispan tilindegi Mexiko (Mexico), inglisshe Meksikou, belgili jazıwshı U.Shekspirdiń familiyasın ispanshaǵa hárippe-hárip ótkizgende Shakespeare, shayı J.Bayron familiyası francuzsha Biron túrinde oqıladı.

3. Geografiyalıq atamalar transkripciyası

Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, jer júzinde úsh muńnan artıq til barlıǵı anıqlanǵan, olardıń barlıǵında geografiyalıq atamalar bar. Olardıń hár biriniń milliy tildegi ózine tán jazılıwı hám aytılwı bar. Máselen, túrkiy xalıqlar, sol qatarı, ózbek xalqınıń ásirler dawamında túrli dialektlerde sóylesip kiyatırǵanlıǵı geografiyalıq atamalarda da óz kórinisin tapqan. Geografiyalıq atamalardı jazılıwında hám aytılwında qátege jol qoymaw ushın, olar jergilikli xalıq tárepinen qanday aytılsa tap sonday jazıp eliw kerek. Hámmemizge belgili, orın atamalarınıń durıs aytılwın jazıw, hámme dereklerde qátesiz birdey jazıw, mádeniyattıń áhmiyetli kórsetkishlerinen biri esaplanadı. Sabaqlıqlar, ilimiy hám basqada kitaplarda, dáwirlik baspasóz, karta hám atlaslarda, radio hám televideniyada hár kúni júzlep orın atamaları aytıladı. Qalalarda júrip bir kúnde kóplegen kóshe, mákeme, shólkem atamalarına kózińiz túsedı.

Bunday san-sanaqsız geografiyalıq atamalardıń ózbek hám basqa tillerde qanday jazılıwı hámmeni qızıqtıradı. Biraq, toponimlerdi durıs jazıw qıyın is, buniń ushın orın atamasınıń tariyxınan xabardar bolıw, etnikalıq gruppaa atamaların ayıra bilıw, bazıda atamanıń etimologiyası haqqında túsinikke iye bolıw, ózbekshe hám shet el transkripciya qaǵıydaların úyrenip alıw kerek boladı. Transkripciya - (latinsha, transcriptio - kóshirip jazıw) dep, basqa tildegi geografiyalıq atamalar (fonemalar)dı óz tilindegi grafemalar (háripler) menen túsindirip jazıwǵa aytıladı. Basqasha etip aytqanda, transkripciya degende sóz hám tekst aytılwı esapqa alınıp, olardı belgili bir jazıw quralları járdeminde jazıw yamasa kórsetiw usılı túsiniledı.

Qánigeler, transkripciyanı bir neshe túrge ajratqan: ilimiy hám ámeliy transkripciya. Ilimiy transkripciya kóbinese sóylewde til (lingvistik) tárepten izertlewde qollanıladı. Geografiyalıq atamalardı túsindiriwde bolsa kóbinese, ámeliy transkripciyadan paydalanıladı. Ámeliy transkripciya belgili bir milliy álipbe quralları arqalı basqa tillerdegi menshikli atlıqlar, terminler, arnawlı atamalar hám sol sıyaqlı

awdarmalanbaytuğın sózlerdi sáwlelendiredi hám sol jol menen olardı qabıl etiwshi tildiń baspa tekstlerge kiritedi.

Ámeliy transkripciya qabıl etiwshi til álipbesindegi belgiler shegarasınan shıqbaydı, biraq belgilerdiń ayırım ádetiy emes qollanılıwına jol qoyadı. Ámeliy transkripciyağa qoyılatuğın tiykarǵı talaplardan biri qabıl etilip atırǵan birlik (toponim) tiń aytılwı imkanı barınsha anıq saqlap qalıw bolıp esaplanadı. Demek, bul usıl atamanıń aytılwına qarap qulaqqa qanday esitilgen bolsa, sonday jazıp alıwdı jáne de onı ańsat ózleswin támiyinlewdi talap etedi.

Ámeliy transkripciyanı tamamlanǵan dep bolmaydı. Sebebi birdey tillerde bar bolǵan hárip hám eselerdiń bazıları basqa tillerde bolmawı múmkin. Bunday sesler ózbekshede olarǵa jaqın sesler (háripler) menen jazıla beredi. Máselen, russha «i» háribi ornına ózbekshede «ı» háribi isletiledi. Ózbekstanda geografialıq atamalar transkripciyası degende tómendegi máseleler túsiniledi: orın atamalarınıń ózbekshe imlası, milliy atamaların shet tillerde jazılıwı hám shet eldegi toponimlerdiń ózbekshe jazılıwı.

Respublikadagi geografialıq atamaların russha jazılıw máselesi ayrıqsha itibarǵa ılayıq. Sol sebepli, respublikadaǵı geografialıq atamaların russha jazılıwı boyınsha kórsetpe jaratıp, onı qollanba sıpatında usınıs etilse maqsetke muwapıq bolar edi. Sebebi, házirge shekem, Ózbekstandaǵı orın atamalarınıń russha jazılıwında kóp kemshilikler kózge taslanadı. Máselen, Fergana, Mubarek, Úrgenish, Zomin, Nurata sıyaqlı atamalar Fergana, Mubarek, Urgench, Zaamin, Nuratau túrinde jazılıwı hám aytılwına ulıwma qosılıp bolmaydı. Rus tili tásirinde Ahangaran atamasınıń aytılwı hám jazılıwı da ózgerip, hesh qanday máni bermeytuğın Angren atın aldı hám ol ayrıqsha qala ataması sıpatında kartalarda saqlanıp qaldı.

Demek, taraw qánigeleri ózbekshe geografialıq atamaların russha jazılıw máselesin bastan qayta kórip shıǵıp, olardıń negizine jaqın túrin usınıs etiwı zárúr. Basqasha aytqanda, toponimist alımlar aldında respublikadaǵı geografialıq atamalar basqa tillerge transkripciya qiliwdiń jetik qaǵıydaların islep shıǵıwday aktual másele turıptı.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı «Ergeodezkadastr» mámleketlik komitetiniń Toponimika laboratoriyasında Qırǵızstan, Qazaqstan hám Tajikstan respublikaları

geografiyalıq atamaların ń ózbekshe jazılıw kórsetpeleri jaratıldı hám qollanba sıpatında usınıs etildi. Respublikada shet mámleketler geografiyalıq atamaların tikkeley negizinen ózbekshege transkripciya etiwde álleqashan baslanǵan bolsa da, biraq onı jeterli dárejede dep bolmaydı. Jaqın keleshekte doslıq awqamı mámleketleri geografiyalıq atamaların ń transkripciyası boyınsha tájriybe dawam etiwı kerek. Qońsı túrkiy tilli respublikalardı aytpaǵanda, házirshe kópshilik mámleketler orın atamaların ń ózbekshe jazılıwı rus tili transkripciyası tiykarında ámelge asırılmaqta. Bizińshe, shıǵıs mámleketleri, sol qatarı arab hám parsı tilli mámleketlerdiń geografiyalıq atamaların tikkeley jergilikli tiller járdeminde transkripciyalaw maqsetke muwapıq esaplanadı.

4. Dástúriy forma yamasa ekzonim.

Dástúriy forma yamasa ekzonim (grekshe, ἐξὸ - «sırtqı, sırttan») - belgili bir tilde ornalasıp qalǵan geografiyalıq obyekt ataması. Atama - jaratılıwında tiykar bolıp xızmet etken tildiń tarqalıw arealınan tısqarıda jaylasqan hám onıń házirgi forması negizine durıs kelmewi múmkin. Máselen, Uarsau-Uarszaua toponimine inglisshe ekzonim; Londres-London toponimine francuzsha ekzonim; Mailand-Milano toponimine nemisshe ekzonim; Moscou, Moskau-Moskva toponimi ushın inglisshe hám nemisshe ekzonim esaplanadı. Sonıń menen birge, jaqın qońsı mámleketlerge qaraǵanda kóp ekzonimler qollanıladı. Mısalı, polyaklar Italiyanı-Vloxi, finler Rossiyanı-Venyayya, francuzlar Germaniyanı-Alemanıya, latishlar Belarusni-Baltkrieviya dep ataydı hám taǵı basqa.

Birlesken Milletler Shólkemi xalıqaralıq kólemde ekzonimlerdi qollanıwdı kemeytiwdi usınbaqta. Ózbek tili quramına qáte formada kirip házirde dástúriy bolıp qalǵan toponimler de bar. Máselen, Ulan-Bator (negizinde Ulanbatar), Parij (Paris), Rim (Roma), Oslo (Uslu), Qıtay (Chin) hám basqalar. Usı atamalar ózbek tilinde kóp jıllar dawamında qollanııp kiyatırǵanlıǵı hám dástúriy atamalarǵa aylanǵanlıǵı sebepli olardı ózgeriw shárt emes.

5. Awdarma yamasa bólek awdarma forması.

Usı forma geografiyalıq atamanıń bir tilden ekinshi tilge tolıq yamasa bólek awdarmalawdı názerde tutadı. Toponimlerdi tolıq yamasa bólek awdarmalaw - eń áyyemgi hám xalıqaralıq kólemde keń qollanılatuǵın usıl esaplanadı. Awdarma yamasa bólek awdarmalanǵan atamalar: Otlı Jer,

atawı, Jer Orta teńizi, Tınısh okean, Jańa Orlean, Qubla Dakota, Arqa Karolina, Jańa Kaledoniya hám basqalar.

Sonı da aytıp ótiw kerek, eki sózden ibarat bolǵan bir qatar geografıyalıq atamalardıń, bólek awdarmalaw dástúrine kóre, ádette atamanıń birinshi bólegi – kelbetlik awdarmalanadı, ekinshi bólegi menshikli atlıq ózgermeydi, fonetikalıq tiykarda jazıladı. Kóbinese, menshikli atlıq aldında, onı anıqlap keliwshi kelbetlikler awdarmalanadı. Máselen, Úlken Kanon, Sıǵıs Tavr, Kishi Atlas, Jańa Qubla Uels, Batis Irian hám taǵı basqa. Geografıyalıq obyekt atamasın rásmiy túrde belgilew, jazba variantın jaratıw hám onı qollanıw usılların islep shıǵıw júdá áhmiyetli másele esaplanadı.

6. Rásmiy qayta atama beriw.

Bul aldınǵı atamadan keshiw hám onı belgili sebeplerge (social, siyasiy, ideologiyalıq hám taǵı basqa) kóre jańası menen almastırıw degeni. Geografıyalıq obyektlerdi túrli sebeplerge kóre, qayta atamalaw múmkin. Kóbinese bul process siyasiy sebepler (revolyuciya, urıslar, eski mámlekettiń tómenlewi hám jańa mámlekettiń payda bolıwı, ideologiyalıq atamalar, milliy toponimiyanıń jetilisiwi) menen baylanıslı bolǵanlıǵı sebepli júzege kelgen. Geografıyalıq obyektlerdi qayta atamalaw turaqlı process, onıń intensivligi bolsa tariyxıy dáwir menen baylanıslı hám dúnyanıń túrli múyeshlerinde túrlishe bolıwı múmkin. Sol qatarı, insoa qolı menen jaratılǵan geografıyalıq obyektler atamaları tez ózgeredi. Bul kóbinese, hár túrli tariyxıy waqıyalar yamasa siyasiy, ekonomikalıq, til ózgerisleri menen baylanıslı bolıp tabıladı. Rus toponimisti E.M.Pospelovtıń jazıwınsha, geografıyalıq obyektte qayta atamalawdıń tikkeley eki sebebi bolıwı múmkin:

a) bar bolǵan atamalardı biykar etiwdiń tiykarǵı sebeplerinen biri, atamalardıń ótmishtegi at hám túsinikler menen baylanıslıǵı jáne de olardıń ózgergen sharayatqa tán kelmesligi;

b) jańa payda bolǵan mámleket yamasa hákimiyattı, engizilgen orın atamaları arqalı, tikkeley óziniń ideya hám ideologiyayı, atama jáne de túsiniklerin úgit-nósiyatlawı.

Kópshilik waqıtta, qayta atama beriw procesine biytárep atamalar da qosılıp ketiwi múmkin. Olardıń bir bólegi oylamaǵan jaǵday sebepli ózgerilgen bolsa, qalǵan bólegi bolsa, jańa ideologiyalıq máni hám mazmunǵa iye bolǵan atamalardı engiziw ushın tiykar bolıp xızmet etedi. Revolyuciyalıq qayta atama beriw tariyxı, XVIII ásir aqırındaǵı ullı francuz revolyuciyası dáwirinen baslanǵan. Dáslepki, qayta atama beriw patsha

hákimiyatı, ataqlar hám diniy túsinikler menen baylanıslı bolǵan. Máselen, Sen-Pens ataması aytılıwda uqsas bolǵan Sapens («oqıl»), Sen-Lo ataması Roshe-de-la-Liberte («azatlıq jar tası»), Il-de-Burbon atawı («Burbanlar shejiresi atawı») n Reyuñon («Birlesiw»), Parijdegi Lyudovik XVI maydanı, Revolyuciya maydanı dep ózgertilgen.

Aldıńǵı Sovet mámleketi óziniń dáslepki kúnlerinen baslap geografialıq obyektlerge qayta atama beriwge háreket etken. Birinshi náwbette patsha, dvoryanlar ataqları, pravoslav shirkewi hám basqa diniy sıyınıwlar menen baylanıslı bolǵan toponimler almasırdı. Nátiyjede, Aleksandrovsk – Zaporoje, Novo-Nikolaevsk – Novosibirsk, Carevo-Kokshaysk – Yoshkar-Ola (mari tilinde, “qızıl qala”), Romanov-na-Murmane – Murmansk, Petrograd – Leningrad dep qayta ataldı.

Qayta atama beriw procesi qısqa múddette en jayıp, geografialıq obyektlerge memorial hám ramziy atamalar beriw keń tús aldı. Bunday qayta atama beriwdiń paydasınan kóre zıyanı kóbirek edi. Bir qansha qaytalanbas tariyxıy, xalıq atamalar umıtılıwǵa jájbúr etildi. Soǵan qaramastan, tariyxıy atamardıń bir bólegi xalıq tilinde házirge shekem saqlanıp kelmekte. Áskeriy háreketler de toponimiyanıń ózgeriwine úlken tásir kórsetken. Máselen ekinshi jáhán urısınan keyin Dantsig – Gdańsk, Breslau – Vroslav (Polsha), Kenigsberg – Kaliningrad, Pillau – Baltiysk (Rossiya) sıyaqlı bir qansha atamalar ózgertildi.

Koloniyalıq basqarıwdıń qulawı nátiyjesinde geografialıq atamalarda da sezilerli ózgerisler júz berdi. Azatlıqqa shıqqan jańa mámleketler bolsa, óz gezeginde eski basqarıwdan qalǵan toponimikalıq miyrastan tezirek qutılıwǵa háreket etti. Nátiyjede jańa hám qayta tiklengen eski atamalar qatlamı payda boldı. Máselen, SSSRdıń qulawı barlıq aldınǵı awqamlas respublikalarda qayta atama beriw procesin tezlestirdi. Qırǵızstan paytaxtı Frunze aldınǵı ataması menen – Bishkek, Qazaqstannıń jańa paytaxtı TSelinograd – Astana dep qayta ataldı. Eski Awqamnıń eń biyik shıńı Kommunizm – Ismail Samaniy shıńı, Krasnovodsk Qalası – Túrkmembası dep ózgertildi hám taǵı basqa.

Keltirilgen mısallar geografialıq atamardıń dúnyada júz berip atırǵan social – siyasiy procesler menen kóp tárepten baylanıslı ekenligin kórsetedi. Oylamastan, tiykarsız túrde ámelge asırılǵan qayta atama beriw xalıqtıń mádeniy, tariyxıy, mánawiy miyrasına úlken zıyan jetkizedi. Sol sebepli,

geografiyalıq obyektlerge atama beriw hám olardı qayta atamalawda tómenдеgi ilimiy talap hám kriteriyalarǵa ámel etiw maqsetke muwapıq:

- geografiyalıq obyektlerge xalıqtıń milliy dástúrleri hám mentalitetine jat bolǵan atamalar beriliwine jánede olardıń atamaları sol tárizde ózgergiliwine jol qoymaw kerek;

- atama usı geografiyalıq obyekt jaylasqan jerдеgi toponimikalıq sistemaǵa tán túsiwi tiyis;

- atama orınıń belgili bir tábiyiy, social-ekonomikalıq geografiyalıq ózgesheliklerin kórsetip, orın hám atama óz ara bir-birine tán bolıwı tiyis;

- atama sol aymaqta jasawshı xalıq tiliniń til ózgesheliklerine jat bolmawı, jánede toponimikalıq dástúriylik, tariyxıylıq, milliylik sezilip turıwı kerek;

- atamanıń forması ápiwayı, ózine tán (original), túsinikli, anıq, qısqa, kóbi menen eki yamasa úsh quram bólekten (olardıń biri qosımsha bolıwı múmkin) ibarat bolıp, orientir wazıypasın orınlawı tiyis;

- jańa atama sol aymaqta aldın bar bolǵan atamalardı qaytalamawı, yadda ańsat saqlanıp qalatuǵın, aytıwda jeńil hám qolay bolıwı kerek;

- geografiyalıq atama ilajı barınsha, ideologiyalıq qaraslardan erkin bolıwı kerek;

- tariyxıy atamalar ótmish gúwası, olardı geografiyalıq, til, tariyxıy, siyasiy hám ilimiy áhmiyetke iye ekenligin esapqa alıp ózgerbewimiz tiyis;

- geografiyalıq obyektlerge atama beriw hám olardıń atamaların ózgerتكende aǵayınshilik, xızmet abırayınan paydalanıw jaǵdayları bolmawı zárúr.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimlerdi konversiyalaw usıllarınıń mazmun-mánisi neden ibarat?*
2. *Atamalardıń transliteraciya hám transkripciyası degende neni túsinisiz?*
3. *Geografiyalıq atamanıń dástúriy forması, awdarma yamasa kishi bóleginiń awdarma forması hám obyektти rásmiy qayta atamalawdı túsindirip beriń.*

Test tapsırmaları

1. Toponimlerdiń konversiya usıllarınan biri bolǵan atamanıń rásmiy forması qanday mánini ańlatadı?

A. Geografiyalıq atama jaratılǵan tilde qanday aytılsa, tap sol tárizde kartaǵa túsiriledi.

V. Orin ataması jaratilğan tilde qanday jazılsa, tap sol tárizde kartağa túsiriledi.

S. Toponim watandağı sıyaqlı tolıq aytılıwğa tán formada kartağa ótkiziledi.

D. Barlıq juwaplar durıs

2. Toponimikada konwersiya principi bul

A. Bir tildiń fonologiyalıq yamasa morfologiyalıq jánede leksikalıq elementlerin basqa bir til quralında yamasa jazıwı arqalı jetkizip beriw

V. Bir til quralında leksikalıq elementlerdi basqa bir jazıw arqalı jetkizip beriw

S. Bir tildiń morfologiyalıq elementlerin basqa bir jazıw arqalı jetkizip beriw

D. Bir tildiń fonologiyalıq jánede leksikalıq elementlerin basqa bir til quralı arqalı jetkizip beriw

3. Ózbekstanda geografiyalıq atamalar transkripciyası degende neni túsinesiz?

A. Ózbekstandağı orin atamalarınıń ózbekshe imlası

V. Ózbekstandağı geografiyalıq atamaların shet tillerde jazılıwı

S. Barlıq juwaplar durıs

D. Shet mámleketlerdegi geografiyalıq atamaların ózbekshe jazılıwı

4. Toponimikada transliteraciya bul

A. Shet sózlerdi qandayda bir tilden kóshirgende shet tili járdeminde jazıw

V. Shet tili járdeminde sózlerdi qandayda bir tilden kóshirip jazıw

S. Shet sózlerdi belgili bir tilden kóshirgende háripbe-hárip jazıw

D. Shet tiller álipbesindegi háripler menen ózbek tilinde jazıw

5. Rásmiy qayta atama beriw ne?

A. Aldıńǵı atamadan keshiw hám onı belgili bir sebeplerge (social, siyasiy, ideologiyalıq hám taǵı basqa) kóre jańası menen almastırıw

V. Geografiyalıq obyektlerge túrli sebeplerge kóre, qayta atama beriw

S. Jańa ideologiyalıq máni hám mazmunǵa iye bolǵan atamalardı engiziw

D. Barlıq juwaplar durıs

TOPONIMIKA HÁM JÁHÁN TILLERI.

Reje:

1. Toponimika hám jáhán tilleriniń baylanıslılıǵı haqqında ulıwma túsiniń.
2. Tiller klassifikaciyası hám olardıń túrleri.
3. Geografiyalıq atama hám tildiń aymaqlıq ózgeshelikleri.

Temanıń maqseti: Jáhán tilleriniń qalıplesiwinde tábiyy-geografiyalıq sharayatlar hám social-ekonomikalıq faktorlardıń tásiiri, tiller klassifikaciyası hám olardıń túrleri, dúnya boyınsha keń qatnastaǵı tiller, geografiyalıq atama menen tildiń óz ara baylanıslılıǵı haqqında bilim hám kónlikpeler payda etiwden ibarat.

Tayanısh sóz hám atamalar: Til, tildiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı, dúnya tilleri, xalıqlardıń ekonomikalıq-social rawajlanıwı hám til, tiller klassifikaciyası, tiller arealı, tiller semyası, tiller gruppası, rásmiy til, mámleketlik til.

Til xalıqlar, milletler ortasındaǵı qatnas quralı jánede olardıń pariqlawshı tiykarǵı faktori esaplanadı. Qánigelerdiń aytıwınsha, tildiń qalıplesiwi tábiyy-geografiyalıq sharayatlar, social-ekonomikalıq qatnasıqlar sıyaqlı faktorlar tásirinde boladı. Adamzat jámiyetiniń birlemshı sóylesiw tili qáwimler qalıplesken dáwirlerde rawajlana baslaǵan. Bunday til sózligi júdá jarlı, grammatikalıq tárepten sistemalaspaǵan bolǵan. Algashqı qáwimlerdiń aymaqlıq ajıralıwı hám dúnya boylap tarqalıwı jańa tillerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwın kúsheytti.

Tildiń qalıplesiwine tásir kórsetiwshı tábiyy-geografiyalıq faktorlar haqqında júdá qızıqlı pikirler bildirilgen. Máselen, arqa xalıqlarınıń únli seslerdiń jup aytılıwın klimattıń suwıqlıǵı menen túsindiredi. Xalıqlardıń ekonomikalıq-social rawajlanıwı túrli faktorlar tásirinde hár túrli bolǵanlıǵı tillerdiń rawajlanıwına da tásir kórsetken. Sonıń ushın búgingi kúnde dúnyada bir neshe onlaǵan adamlar sóylesiwshı, jazıwsız qáwim tilleri de, bir neshe milletlerge tiyisli millionlap adamlar paydalanatuǵın, bay ádebiyatqa iye jáhán tilleri de bar.

Házirgi waqıtta dúnyada bar tillerdiń sanın úsh miń átirapında dep shamalanadı. Olardıń anıq muǵdarın kórsetiwdiń ilajı joq, sebebi júdá

kóplegen xalıqlardıń tilleri tolıq úyrenip shıǵılmaǵan hám jánede qaysı til semyası yamasa gruppasına kiretuǵınlıǵı anıqlanbaǵan. Bazıda til hám dialekt túsinikleriniń qalıplesiw jaǵdayları da ushıraydı. Soǵan qaramastan dúnyadaǵı tillerdiń klassifikaciyası birqansha úyrenip shıǵılǵan, aytıw múmkin, dúnyada keń isletiletuǵın, sonıń menen birge belgili bir milletler tilleriniń kelip shıǵıwı, tiyislilik jaǵdayı anıqlanǵan.

Sońǵı dáwirde, belgili bir obyektiv sebepler menen aldınǵıdan saqlanıw qalǵan aymaqlıq xalıqaralıq tiller gruppası menen bir qatarda dúnya kóleminde qollanıwshı jáhán tilleri de payda boldı. Dúnya boyınsha keń qatnastaǵı tiller (inglis, francuz, nemis, arab, qıtay, rus, hind, portugal, ispan) jáhán tilleri delinedi hám rásmiy sáwbetler, barlıq baylanıslar usı tillerde alıp barıladı. Aytıp ótilgen tiller arasında eń kóp qollanılatuǵın inglis, francuz hám ispan tili esaplanadı. Máselen, dúnyanıń 76 mámleketinde inglis tili, 34 mámleketinde francuz tili rásmiy mámleketlik til sıpatında tán alınǵan. Jáhán tilleriniń xalıqaralıǵı olardıń xalıqaralıq shólkemler yamasa konferenciyalardıń (BMSH, YUNESKO) “rásmiy” yamasa “isshi” tili sıpatında tán alınıwı sebepli usı statusında yuridikalıq tárepten bekkemleniwi menen belgilenedi. Mısalı, inglis, arab, ispan, qıtay, rus, francuz tilleri BMSHnıń rásmiy hám isshi tilleri esaplanadı.

Til xalıqtiki, orın atamaların da xalıq jaratadı. Sol sebepli, geografıyalıq atamalardıń qaysı tilge kiretuǵınlıǵın anıqlaw máselesi toponimika páni ushın júdá áhmiyetli esapalandı. Sebebi, orın atamasın qaysı (házirgi zaman yamasa óli) tilge kiretuǵınlıǵın anıqlamastan, onıń negizgi mánisin, anıqlawdıń ilajı joq. Toponimlerdi analizlegende tildiń bayıp barıwı hám onıń sózlik quramı bárhama ózgerip turıwı esapqa alınıwı kerek. Tilge aymaqlıq tán hám onıń arealı bolsa ózgeriwsheń. Sol sebepli, tariyxıy hám basqa faktorlarǵa kóre geografıyalıq atamalardıń arealı tildiń tarqalıw aymaǵına onshellı durıs kelmesligi, bazıda tar yamasa biraz keńirek aymaqta tarqalǵan bolıwı da múmkin. Geografıyalıq obyektlerge atama beriwde janlı sóylesiw tili tiykar wazıypasın atqaradı, sol sebepli ol uzaq jasaydı, sol memen birge, tábiyiy-geografıyalıq faktorlar tiykarında payda bolǵan atamalar derlik ózgermeydi.

Toponimlerdiń belgili bir gruppası jámiyettegi social-ekonomikalıq ózgerisler sebepli almasqan jaǵdayda da, atamalar belgili areallarda, bazıda, xalıq awızeki sóylesiminde saqlanıw qalıwı múmkin. Máselen, akademik B.A.Serebrennikovtıń jazıwınsha, toponimler ádetiy emes turǵınlıqqa iye. Jer

betinde xalıqlar hám tiller joq bolıp ketiwi múmkin, biraq orın atamaları geografıyalıq obyektlerdiń kórinisi sıpatında uzaq múddet saqlanıp qaladı jáne de basqalar tárepinen ańsat ózlestiriledi.

Belgili toponimist alım N.Oxunov pikiri menen aytqanda, geografıyalıq atama bul - xalıq dóretiwshiligi, onıń bir yamasa eki sóz járdeminde bildirgen qolaylı tariyxı esaplanadı. Toponim sóylewde belgili bir geografıyalıq obyektin basqalardan ayırmashılıq belgilerin bildiriw menen birge, onı ekinshi obyektten ajratıp kórsetiwge de xızmet etedi. Sol sebepli, geografıyalıq atamağa aylanğan sóz anıq, bir geografıyalıq obyektin bildiretuǵın túsinikten basqa máni ańlatbay qoyadı.

Lingvistikada tiller klassifikaciyasınıń yamasa - morfologıyalıq hám genealogıyalıq túrleri keń tarqalğan. Geotoponimika ushın tillerdiń kelip shıǵıwınıń genealogıyalıq túri áhmiyetli. Bul túrde tillerdiń jalǵız semiyağa kiretuǵınlıǵı tiykar etip alınğan. Bul ulıwmalıq tillerdiń sózlik baylıǵı hám grammatikalıq dúzilisin salıstırıwı arqalı belgilenedi. Barlıq tiller - til semiyası, gruppası hám tiykarǵı tilge bólinedi. Ayırım qánigelerni aytıwınsha, klassifikaciyalanbağan tiller de bar, olar házirge shekem anıqlanğan hesh bir til semiyası yamasa til gruppası quramına kirmeydi.

Hámmemizge belgili, túrkiy tillerdiń qalıplesiw tariyxı altay tilleri semiyası menen tikkeley baylasnıslı. Altay atatili (tiykar til) dáslep ekige - tungus-manjur hám túrk-mongol tillerine, keyin túrk-mongol tili de ekige - túrk hám mongol tillerine ajralğan. Turkolog alımlardıń bildiriwinshe, házirde túrkiy tillerdiń sanı 25 ten artıq, olar Sibir úlkesinen Balkan yarım atawına shekem bolğan, úlken geografıyalıq aymaqta keń tarqalğan. Sol sebepli, túrkiy tillerdi klassifikaciyalaw barlıq waqıtta qıyın hám aktual másele esaplanğan. Lingvist alımlar tárepinen, túrkiy tiller kóp klassifikaciyalanğan bolsa da, biraq bul isti birinshi márte ámelge asırğan alım Mahmud Koshǵariy esaplanadı.

Har bir qánige óz aldına qoyǵan maqsetinen kelip shıǵıp onı túrlishe klassifikaciyalağan. Biraq, olar arasında professor N.A.Baskakov tárepinen usınılğan túrkiy tiller klassifikaciyası óziniń jetikligi menen ayrıqsha ajralıp turadı. Usı klassifikaciya barlıq túrkiy tillerdi tolıq qamrap alǵanlıǵı hám olardıń til ózgeshelikleri de, genetikalıq jaqınlıǵı da hár tárepleme úyrenilgenligi menen qımbatlı. Sol sebepli, usı klassifikaciya kópshilik túrkiytanıwshılar tárepinen tán alınğan. Aytıp ótiw kerek, házirgi waqıtta

türkiy atamalar keń tarqalğan hám eń kúshli atamalar qatlamın quraytuǵın Orta Aziya regionı ushın, türkiy tillerdiń klassifikaciyası úlken áhmiyetke iye.

Tómendegi kestege altay tiller semiyasınıń genealogiyalıq klassifikaciyası kórsetilgen. 5-keste

Tiller semiyası	Tiller gruppası	Tiykargı tiller	Tarqalğan aymaǵı
Altay semiyası	Türk gruppası	türk, ózbek, qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, türkmen, ázerbayjan, tatar, bashqird, shuvash, yoqut, uyǵur	Túrkiya Ózbekstan Qazaqstan Qırǵızstan Türkmenstan Ázerbayjan Rossiya (Tatarstan, Bashqirdstan, Shuvashiya, Yakutiya) Qıtay (Shinjon-Uyǵur avt. rayonu)
	Mongól gruppası	mongól, buryat, tuva, qalmıq	Mongóliya Rossiya (Buryatiya, Tuva, Qalmıq)
	Tungus-manjur gruppası	manjur, evenk, even, tungus	Qıtay, Rossiya

Adamzat jámiyetiniń tariyxıy rawajlanıwı dawamında júz bergen social-siyasiy waqıya-hádiyseler (koloniya, basqınshılıq urısları, jańa jerlerdiń ózlestiriliwi, mámleketlerdiń payda bolıwı hám t.b.) bazı tillerdiń dúnya boylap keń tarqalıwı hám ayırım xalıqlar tárepinen rásmiy til sıpatında tán alınıwına sebep bolǵan.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Jáhánde keń tarqalğan tiller semiyası haqqında maǵlıwmat beriń.*
2. *Tiller klassifikaciyası hám olardıń túrleri haqqında neler bilesiz?*
3. *Til hám geografiyalıq atamanıń aymaqlıq ózgesheliklerindegi uqsashlıq hám ayırmashılıqlardı kórsetiń.*

Test tapsırmaları

1. Qánigeler tárepinen anıqlanğan tildiń qáliplesiwine tásir kórsetiwshi tábiyy-geografiyalıq faktordı belgileń.

- A. Relyef
- V. Samal
- S. Durıs juwap joq
- D. Klimat

2. Lingvistikada tiller klassifikaciyasınıń qaysı túrleri keń tarqalğan?

- A. Fonetikalıq hám morfologiyalıq túrleri
- V. Morfologiyalıq hám genealogiyalıq túrleri
- S. Genealogiyalıq hám lingvistikalıq túrleri
- D. Lingvistikalıq hám fonetikalıq túrleri

3. Qánigeler házirgi waqıtta dúnyada bar tillerdiń sanın qansha dep shamalaydı?

- A. Bir mıń átirapında
- V. Tórt mıń átirapında
- S. Úsh mıń átirapında
- D. Bes mıń átirapında

4. Tilge aymaqlıq tán hám onıń arealı ózgeriwsheń degende neni túsinesiz?

A. Toponimlerdiń arealı tildiń tarqalıw aymaǵına onshelli durıs kelmeydi

V. Orın ataması administrativlik shegaralardı tán almaydı

S. Geografiyalıq obyektlerge atama beriwde janlı sóylesiw tili tiykar wazıypasın atqaradı

D. Geografiyalıq atama mámleket shegarasınan tısqarıǵa shıqbaydı

5. Bázi tillerdiń dúnya boylap keń tarqalıwı hám ayırım xalıqlar tárepinen rásmiy til sıpatında tán alınıwına ne sebep bolǵan?

- A. Basqınshılıq urısları
- V. Jańa jerlerdiń ózlestiriliwi
- S. Jańa mámleketlerdiń payda bolıwı
- D. Barlıq juwaplar durıs

GEOGRAFIYALÍQ ATAMALARDÍN JAZÍLÍW QAǴÍYDALARÍ HÁM GRAMMATIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI. TOPONIMLERDI STANDARTLASTÍRÍW MASHQALALARÍ.

Geografiyalıq atamaldıń jazılıq qaǵıydaları hám grammatikalıq ózgeshelikleri

Reje:

1. Geografiyalıq atamaldıń jazıw qaǵıydaları hám grammatikalıq ózgeshelikleri sıpatlaması.
2. Geografiyalıq atamaldı qosıp hám ajıratıp jazıw tártibi.
3. Awdarmalanatuǵın hám awdarmalanbaytuǵın atamaldı jazıw tártibi.

Temanıń maqseti: Geografiyalıq atamaldıń jazıw qaǵıydaları hám grammatikalıq ózgeshelikleri, olardı qosıp hám ajıratıp jazıw tártibi, qospa toponimlerdiń morfologiyalıq quramı, orın atamaları quramındaǵı geografiyalıq terminlerdi jazıw tártibi, toponimlerdi jazıwda defistiń ornı jánede awdarmalanatuǵın hám awdarmalanbaytuǵın atamaldı jazıw qaǵıydaları haqqında qısqasha maǵlıwmat beriwden ibarat.

Tayanış sóz hám atamalar: Ápiwayı hám qıyın toponimler, qosımshalı hám qosımshasız atamalar, orın ataması quramındaǵı terminlerdi jazıw tártibi, atama hám defis, atamaldıń qostırnaq ishine alınıwı hám san menen jazıw qaǵıydaları.

Toponimler menshikli atlıqlardıń basqa túrлерinen grammatikalıq tárepten parıq qıladı. Olar kópshilik jaǵdayda “eki yarım bir pútin” degendey kóp komponentli sózler esaplanadı. Bir quram bólekten ibarat toponim kóbinese, toponimikanıń tejeliw nızamlıǵına kóre uzaq paydalanıwda bolıwı aqıbetinde belgili bir elementin joǵaltqan geografiyalıq atama yamasa toponimikalıq funkciyasın arqayın orınlap kiyatırǵan rudiment – áyyemgi element bolıwı múmkin. Ideal toponimler polikomponentlikti jaman kóredi, sebebi olar ele anıq toponimlik “pasport”ın almaǵan mikrotoponimler monopoliyası esaplanadı. Sol menen birge ideal toponimler monokomponentlikti de jaqtırmaydı, yaǵnıy olar bir ǵana quram bólekten ibarat bolmawı kerek.

Geografiyalıq atamalardıń durıs jazılıwı júdá áhmiyetli hám qıyın másele. Áhmiyetliliği sonda, geografiyalıq atamadağı belgili bir hárip qáte jazılıp qalsa, fonetikalıq ózgerisler aqıbetinde ulıwma basqa mánili toponimge aylanıp ketiwi múmkin. Toponimlerdiń durıs jazılıw másesiniń qıyınlıǵı sonda, olar túrli tillerde bolıp, negizinde sol tiller qaǵıydalarına muwapıq jazıladı. Basqa tillerge ótkende aytılıwında da, jazılıwında da ózgerisler bolıwı múmkin.

Kópshilik mámleketlerde geografiyalıq atamalardıń durıs jazılıwına úlken itibar beriledi. Máselen, *Ullı Britaniyada Geografiyalıq atamalar komiteti*, *AQSHda Geografiyalıq atamalar Keńesi*, *Belgiyada Toponimika hám dialektler komissiyası* geografiyalıq atamalardıń durıs jazılıwın tártipke salıp turadı. *Rossiya Federaciyasında Enciklopediya Bas redakciyası* toponimler hám terminlerdiń durıs jazılıwın basqaradı. Ózbekstanda bul is penen Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı “*Ergeodezkadastr*” mámleketlik komiteti, *Geografiyalıq obyektlerge atama beriw hám qayta atama beriw máseleleri boyınsha respublika komissiyası* jánede olardıń wálayat, qala hám rayonlardaǵı aymaqlıq komissiyaları shuǵıllanadı. Soǵan qaramastan geografiyalıq atamalardıń jazılıwında aljasıqlar kóp ushıraydı. Orın atamaların durıs jazıw júdá názik másele. Olardı kemshiliksiz durıs jazıw, xalıqtıń ulıwma imla sawaqlılıǵınıń tıǵız bir bólegi bolıp, belgili dárejede adamlardıń bilim hám mádeniy dárejesin de belgileydi.

Kúndelikli baspasózde, sol qatarı, gazeta hám jurnallarda, radio hám televideniye, sabaqlıqlarda, ádebiy shıǵarmalarda respublika hám shet mámleketlerge tiyisli mırnlaǵan geografiyalıq atamalar ushıraydı. Bulardıń hámmesiniń de durıs ekenligine hesh kim kepillik bermeydi. Geografiyalıq atamalardıń ózbekshe jazılıwı belgili bir keskin principierge tiykarlanǵan, aqılǵa say, bir-birine baylanıslı qaǵıydalardan ibarat bolıwı hám búgingi kún talabı dárejesine juwap beriwi tiyis.

Ózbekstan aymaǵındaǵı geografiyalıq atamalar ózbek tili imlasınıń ámeldegi qaǵıydaları tiykarında jazılar eken, bul qaǵıydalardıń tiykarǵı maqseti hám wazıypası – ózbek tilindegi sabaqlıqlarda, ilimiy hám siyasiy kitaplarda, dáwirlik baspasóz hám kartalarda, túrli tiptegi sózliklerde geografiyalıq atamalardıń jazılıwında ulıwma birlik bolıwın talap etedi. Bar bolǵan geografiyalıq atamaları grammatikalıq dúzilisine qaray *ápiwayı* hám *qospa* toponimlerde ajratıw múmkin. *Ápiwayı* toponimler óz gezeginde, qosımshasız hám qosımshalı atamalarǵa bólinedi. Orın ataması quramı bir

gana atlıqtan ibarat bolıp, oğan basqa element qosılmasa bunday atamalar qosımshasız toponimler esaplanadı. S.Qoraev qosımshasız toponimlerdi analizlep olardı bir neshe túrge bólip kórsetken:

a) ápiwayı geografialıq yamasa social-ekonomikalıq terminler túrindegi toponimler: *Anhor, Asbob, Gaza, Em, Supa, Uchma, Qudıq* hám tağı basqa;

b) urıw-qáwim hám basqa etnikalıq gruppalar atamaları menen atalatuğın geografialıq atamalar (etnonimler): *Abdal, Burqut, Duđlat, Manđıt, Sayed, Túrık* hám basqalar;

v) adamlardıń atı-familiyaları, laqaplarınan ibarat toponimler: *Abdukarim, Beruniy, Mustafı, Navoiy, Shodmon* hám tağı basqa;

g) ósimlik hám haywan atamalarınan kelip shıqqan orın atamaları: *Bodom, Dulıta, Yongoq, Terak, Chinor, Yantoq* hám basqalar;

Qosımshalı toponimler quramında atlıqqa qandaydur qosımsha - affiks qosıp jasaladı. Bunday geografialıq atamalar quramında tómendegi qosımshalar (affiksler) kóp ushıraydı:

- **goh** - *Jangoh, Namozgoh, Sajilgoh, Shamolgoh;*

- **zar** - *Bodomzar, Almazar, Sangzar, Chilanzar;*

- **istan** - *Bahoristan, Bađistan, Túrıkistan, Shuristan;*

- **iya** - *Mingiya, SHohruhiya, Yuziya, Qodiriya;*

- **kor** - *Lalmikor, Paxtakor, SHolikor;*

- **lar** - *Arablar, Beklar, Boylar, SHayxlar;*

- **li** - *Anjirli, Alamli, Burganli, Betagali, Tollı;*

- **lik** - *Attorlik, Zargarlik, Jizzaxlik, Tepalik;*

- **loq** - *Sangloq, Toshloq, Qumloq;*

- **on** - *Mingon, Namatgaron, Sayidon, Telpakfurushon;*

- **ot** - *Bođot, Rabotot, Awilot;*

- **cha** - *Durmoncha, Naymbiraz, Qizilcha, Qorgansha;*

- **chi** - *Aravachi, Buyrachi, Taqachi, Temirshi;*

Qospa toponimler bir hám onnan artıq quram bóleklerden payda boladı: *Beshariq, Jańaqurg`on, YAKkatut, G`ishtkuprik, Oqtepasoy* hám tağı basqa. Bunday geografialıq atamalar grammatikalıq jaqtan bir neshe túrge bölinedi. Ózbek tilinde bir hám onnan artıq sózlerden (đalabalıq atlıqlardan) ibarat (qıyın) geografialıq atamalar qosıp jazıladı. Máselen:

Atlıq + atlıq: *Xojaawıl, Ganiawıl, Qarawılbazar, Qumqorđan*

Kelbetlik + atlıq: *Jamanjar, Úlkenawıl, Uzinkól, Jetimtao, Uzınsay*

Sanlıq + atlıq: *Besjap, Bestam, Ontam, Taqminar, Jetiadır*

Atlıq +feyil: *Saykeldi, Qoyqırılğan, Teńgeshashqan, Qumbastı*

Birinshi quram bólegi kelbetlikten, ekinshi quram bólegi geografiyalıq atamadan ibarat bolǵanda: *Aqtóbe, Biyikmeshit, Kókdárya, Kókbulaq, Sarısuw, Sarıqum, Qaratereń, Qızılqum, Ortachek, Ortasaray* sıyaqlı jazıladı.

Birinshi quram bólegi sanlıqtan, ekinshi quram bólegi geografiyalıq atamadan ibarat bolǵanda: *Besjap, Qosterek, Ontam*, túrinde jazıladı. Birinshi quram bólegi qatarlıq sannan, ekinshi bólegi geografiyalıq atamadan ibarat bolǵanda: *Ekinshisalma, Jetinshiawıl* túrinde jazıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Aytıp ótiw kerek, qospa geografiyalıq atamalardı izertlewde olardıń payda bolıw usılların belgilew, anıqlaw áhmiyetli esaplanadı. Qánigelerdiń aytıwınsha, til rawajlanıwı procesinde belgili bir tiptegi sóz birikpesi jalǵız leksikalıq máni bildiriwi nátiyjesinde sintaktikalıq birlikten leksikalıq birlikke aylanadı – qospa sóz júzege keledi. Máselen, *Aqjar, Shorsuw, Jańaqorǵan, Qaratóbe* sıyaqlı orın atamaları sol jol menen payda bolǵan qospa sózler qatarına kiredi.

Qospa geografiyalıq atamalar morfologiyalıq quramına qaray tómendegi tiplerge bólinedi:

1. **atlıq + atlıq:** bul tiptegi qospa toponimlerdiń ekinshi bólegi kóbinese geografiyalıq terminnen (awıl, tóbe, shól, baǵ, bulaq, qudıq hám taǵı basqa) quralǵan boladı. Olardıń birinshi quram bólegi bolsa adam atları (familiyası)nan (*Abdiawıl, Atakól, Ismailtóbe*), etnonimlerden (*Naymanarıq, Awǵanbaǵ, Qazaqawıl, Qıpshaqawıl*), fitonimlerden (*Paxtaarana, Jiydeawıl, Qamıskól*) ibarat bolıwı múmkin. Hár eki quram bólegi terminlerden (geografiyalıq hám social-ekonomikalıq) quralǵan toponimler de bar. (*Qarawılbasar, Tasbulaq, Qumqudıq*).

2. **Kelbetlik +atlıq:** bul túrdegi qospa toponimlerdiń birinshi bólegi reń-tús bildiriwshi (*Sarıqum, Qarajar, Qızıljar, Qaraqum, Qarasay*), kólem bildiriwshi (*Úlkenawıl, Tómenawıl, Kishiqorǵansha, Ortaqorǵan*), maza-dám bildiriwshi (*Ashshıkól, Shorsuw*), ekinshi bólegi geografiyalıq atamalardan ibarat boladı.

3. **Sanlıq +atlıq:** Usı túrde payda bolǵan qospa geografiyalıq atamalardıń birinshi quram bólegi sannan (*úsh, bes, altı, toǵız, qırırq, mıń hám taǵı basqa*), ekinshi quram bólegi geografiyalıq atamadan (*Besbulaq, Úshsay, Jalǵızqum, Úshtal*) quralǵan boladı.

4. *Atliq + feyil hám feyil + atliq*: bul túrdegi qospa atamalar atliq penen feyildiń jánede feyil menen atliqtıń birigiwinen (*Taskeser, Qaynarbulaq, Saykeldi, Qalǵandárya*) payda boladı.

Geografiyalıq atamalar tómenдеgi jaǵdaylarda ajratıp jazıladı:

Geografiyalıq atama aldında qandayda bir kelbetlik kelgende:

- a) *Úlken Oqtepa, Úlken Beshkapa, Úlken Naymbiraz;*
- b) *Kishi Aravan, Kishi Korǵansha, Tómenge Aqqorǵan;*
- v) *Tómenge Ayaqshı, Tómenge Qaraqıya, Tómenge Uyshun;*
- g) *Tómenge Ámiwdárya, Tómenge Besravot;*
- d) *Eski Hayitabad, Eski Qorǵan, Eski Xojaabad, Eski Haqqulabad;*
- e) *Etak Baybota, Etak Saray, Etak Aqqorǵan;*
- e) *Orta Qarabaǵ, Orta Rahimabad, Orta Shorshı;*
- j) *Joqarı Arabxana, Joqarı Chirchiq, Joqarı Qaraqıya;*
- z) *Jańa Balıqshı, Jańa Gúlbaǵ, Jańa Mirishkor.*

Adamlardıń atı-familiyalarınan, laqaplarınan ibarat geografiyalıq atamalar ayırıqsha (ayırım jaǵ daylarda) jazıladı: *Allayar Dosnazarov kóshesi, Alisher Navayı kóshesi, Sharaf Rashidov gúzarıc sıyaqlı kóp sózli atamalar ajratıp jazıladı.*

Geografiyalıq atamalar tómenдеgi jaǵdaylarda qostırnaq ishine alınadı:

Zavod - fabrikalar, shirket xojalıqları, firmalardıń atamaları qostırnaq penen jazıladı: «GM-Uzbekistan» qospa kárxanası, “Atlas” toqımashılıq kombinatı, «Tashkent» shirket xojalıǵı, «Zamin» jámáát xojalıǵı, «Malika» trikotaj fabrikası, «Kateks» akciyanerlik jámiyeti hám taǵı basqa.

Baspasóz organları ataması menen atalǵan geografiyalıq obyektlerdiń atamaları kartalarda qostırnaqsız jazıladı: *Erkin Qaraqalpaqstan gazetası kóshesi, Turkistan kóshesi.*

Geografiyalıq atamalardı sanlar menen jazıw tártibi:

Geografiyalıq atamalar quramına kirgen qatarlıq sanlar atamanıń aldınǵı bóleginde, birinshi orında sóz benen jazıladı: *Jetinshi qutır, Besinshi bólim, Segizinshi xojalıq hám taǵı basqa.*

Toponimler quramındaǵı geografiyalıq terminlerdi jazıw tártibi:

Geografiyalıq obyektin túrin bildiretuǵın sózler geografiyalıq terminler esaplanadı. Máselen, *kól, shól, taw, adır, ariq, ataw, qudıq, muz, batpaq, qırǵaq, sarqırama, qır, oypat, alap, say, kanal, tegislik hám taǵı basqa.* Geografiyalıq terminler ǵalabalıq atlıqlar bolǵanında geografiyalıq atamadan keyin kishi háripler menen ayırıqsha jazıladı.

Geografiyalıq terminler toponimler quramına kirgende qosıp jazıladı hám sol geografiyalıq atamalardan keyin jáne qaytalanıwı múmkin: *Qarataw tawı, Sırdárya dáryası, Úlkenawıl awılı, Íssikól kóli, Tandırqum qumlıǵı*. Kartalarda xalıq jasaw punktleriniń atamaları qasında olardıń túrlerin bildiretuǵın sózler (qala, awıl, qalasha hám basqa) jazılmaydı.

Geografiyalıq atamalar quramındaǵı terminler hám basqa sózlerdiń aytıluw túrindegi hár túrliligi.

Ayırım geografiyalıq atamalar quramında janlı tilde qollanııp kiyatırǵan terminler de ushıraydı. Olar ilimiy ádebiyatlarda qabıl etilgen terminlerden pariq qılıp, tek ǵana dialektlerde qollanıwı múmkin. Bunday jaǵdaylarda dialektlerde paydalanılatuǵın terminler ornına ádebiy til atamaları isletilmeydi, kórinip turǵanıday olardıń negizgi túri atamalar quramında saqlanıp qalınadı. Jergilikli terminler túrli orınlarda túrlishe aytıluwı múmkin. Sol sebepli, janlı til sózleriden ibarat terminlerdiń aytıluw túri orın atamaları jazılıwında saqlanıp qaladı. Máselen: *Jamanjar, Jelliǵulı, Sulwojuna* hám taǵı basqa.

Geografiyalıq atamalar jazılıwında defistiń ornı.

Birinshi quram bólegi atlıq yamasa kelbetlikten, ekinshi komponenti menshikli atlıqtan ibarat bolǵan atamalardıń hár bir quram bólegi úlken háripler menen jazıladı hám bir-birinen defis (latinsha, divisio - "ajıralıw, bóliniw") arqalı ajratıladı. Defis - atamalardı bólekke bóliwde qollanılatuǵın belgi, sızıqsha (-). Toponimler defis arqalı ajratılǵanda, hár bir komponenti de úlken háripler menen jazıladı: *Chúǵatay - Aqtóbe, Azad - Buxara, Qostóbe - Saray* hám basqalar. Bazı jup sózlerden ibarat toponimler arasına defis qoyıladı hám atamanıń ekinshi quram bólegi kishi hárip penen jazıladı: *Ana-muna, Shaqır-shuqır*. Birinshi quram bólegi feyil, ekinshi quram bólegi toponim bolǵan geografiyalıq atamalar: *Qalǵan-Sır, Qalǵan-Chirchiq* sıyaqlı jazıladı.

Kópshilik xalıqlarda geografiyalıq atamalardı jazıwda traskripciya usılı eń kóp qollanıladı. Joqarıda aytıp ótilgenindey, traskripciya degenda geografiyalıq atamalardıń aytıluwına qarap jazıw, yaǵnıy qulaqqa qanday esitilgen bolsa, sonday jazıw túsiniledi. Sonı da aytıp ótiw kerek, toponimikada traskripciya keńirek mánide de qollanıladı. Bunda geografiyalıq atamalar traskripciyası degende aytıluwına kóre jazıw da, awdarma da, qanday jazıw máselesi de, ulıwma geografiyalıq atamalar imlasınıń barlıq máseleleri názerde tutıladı.

Geografiyalıq atamalardıń aytıwına qarap jazıw kópshilik waqıtta tolıq bolmaydı. Sebebi, basqa tillerde bar bolǵan bazı bir hárip hám sesler ózbek tilinde bólmawı múmkin. Máselen, rus tilindegi *sh, i* háripleri ózbek tilinde joq yamasa ózbek tilinde bar bolǵan *q, w, ǵ, h* háripleri rus tilinde qollanılmaydı. Bunday jaǵdaylarda tilde joq sesler olarǵa jaqınaraq bolǵan basqa sesler (háripler) menen almastırıladi.

Shet tilleridegi geografiyalıq atamalardı jazıwda bazıda transliteraciya usılı qollanıladi. Bunda atamalar belgili bir basqa tilden kóshirilgeninde hárippe-hárip jazıw, yaǵnıy, shet tili álipbesindegi háriplerdi ózbek tilindegi háripler menen almastırılıp jazıladı. Sózdiń qanday aytıwı itibarǵa alınbaydı. Ulıwma, alǵanda hár bir geografiyalıq atamanıń jergilikli tildegi negizgi aytıwına jaqınlastırıp jazıwǵa háreket etiledi.

Keyingi jıllarda biraz atamalardıń negizi tiklendi. Qazaqstandaǵı Shevchenko-Aqtaw, Almaata-Almatı, Qırǵızstandaǵı Frunze-Bishkek, Tajikstandaǵı Leninobod-Xojend dep atalatuǵın boldı. Eger qanday da bir mámleket óz atamasın, paytaxtı, qala, awıl hám basqa geografiyalıq obyektleri atamasın ózgerdiwde rásmiy túrde usınsa, ózbek hám qaraqalpaq tilinde de sol atama qabıl etiledi. Máselen:

Aldıńǵı ataması:

RSFSR

Moldaviya

Belarussiya

Habashistan

Birma

Astana

Házirgi ataması:

Rossiya Federaciyası

Moldova

Belarus

Efiopiya

Myanma

Nur-Sultan

Qospa geografiyalıq atamalardı jazıwda kópshilik waqıtta qátege jol qoyıladı. Ayırım geografiyalıq kartalarda bunday atamalar bir jerde qosılıp jazılǵan (*Úlkenqorǵan, Qarasuw*) bolsa, basqa jerde olardıń ajratıp jazılǵanın (*Maylı suw*) kóriw múmkin. Eger, qıyın (qospa) geografiyalıq atamalardıń ekinshi ózegi (komponenti) menshikli atlıq bolsa, olardıń hár biri ayrıqsha – ayrıqsha hám bas hárip penen jazıladı. Máselen, *Góne Tashkent, Joqarı Chirchiq, Jańa Úrgensh* hám taǵı basqa.

Egerde, qıyın geografiyalıq atamalardıń ekinshi komponenti ǵalabalıq atlıq bolsa, bunday jaǵdayda qosılıp jazıladı. *Tazajol, Jumabazar, Bekabad*. Qıyın geografiyalıq atamalardıń hár eki komponenti bas sepliktegi menshikli

atlıqlardan ibarat bolsa, onday jaǵdayda defis arqalı bas hárip penen jazıladı; *Orexovo - Zuevo, Volga - Don, Qazı - Muhammed* hám basqalar.

Aldın geografıyalıq atamalardıń ózbek tilinde jazıwdı ańsatlastırıw ushın rus tilindegi derekler – atlas, karta, sózlik hám qollanbalar tiykar etip alınǵan edi. Bul jaǵday geografıyalıq atamalardı ózbek hám qaraqalpaq tilinde jazıwdı ańsatlastırǵan bolsa da, biraq russha jazıwda jol qoyılǵan qátelerdiń ózbek tilinde qaytalanıwına alıp kelgen. Nátiyjede, atamalardı russha jazıwda jol qoyılǵan qáteler ózbek tilindegi toponimlerde de qaytalanǵan. Máselen, *Lishboa - Lissabon, Glasgou - Glazgo, Hamburg - Gamburg, Holland - Gollandiya, Xenova - Genuya, Norge - Norvegiya, Napoli - Neapol, Kebenxavn - Kopenhagen, Tems - Temza, Oxayo - Ogayo dep* qáte jazılǵan. Jol qoyılǵan qátelerdiń bir bólegin durıslaw múmkin, biraq, olardıń kópshiligi dástúriy atamalardı aylanıp úlgergen hám endi sol túrinde jazıla beredi.

Rus tilinde geografıyalıq atamalar arasında bas seplikte (*m. Chelyuskin, g. Amundsen, o. Rudolf*), kóbinese iyelik sepliginde (*m. Dejneva, ostrov Vrangelya, gora Kuka, proliv Laperuza*) jazıladı. Ózbek hám qaraqalpaq tilinde bunday atamalardıń hámmesi, rus tilinde qanday jazılǵanına qaramay, bas seplikte jazıw kerek boladı. Máselen, *Chelyuskin noqatı, Amundsen tawı, Rudolf kóli, Dejnev noqatı, Vrangel atawı, Kuk tawı, Laperuz buǵazı.*

Ózbek hám qaraqalpaq tilinde dástúriy bolıp qalǵan hám áyyemnen belgili bir formada jazılıp kiyatırǵan orın atamalarınıń aytılwı da, jazılıwı da birdey, olardı ózgeriw shárt emes. Olar ózbek hám qaraqalpaq tillerinde onlaǵan hám júzlegen jıllar dawamında birdey jazılıp kelinmekte. Bul túrdegi toponimler áyyemgi ilimiy, tariyxıy, sayaxatnama jánede ádebiy shıǵarmalarda kóp ushıraytuǵın, tiykarınan shıǵıs mámleketlerindegi atamalar esaplanadı: *Baǵdad, Iraq, Egipet, Tegeran, Xirat, Iran, Marokko, Damashq, Bombey, Karachi, Balx hám* basqalar. Rus tilinde dástúriy bolıp qalǵan bir qansha geografıyalıq atamalar ózbek, qaraqalpaq tillerine ótip, sonday kórinisinde saqlanıp qalǵan: *Angliya (England), Vashington (Uashington), Oslo (Uslo), Rim (Roma), Finlyandiya (Suomi), Franciya (Frans), Yaponiya (Nippon)* hám basqalardı mısal etip keltiriw múmkin.

Dástúriy atamalar da ózgeriwi yamasa social mútájlik sebepli janlı tildegi jańa atamalar menen almasıwı, eger qáte bolsa durıslanıwı múmkin. Máselen, *Afriqo - Afrika, Amriqo - Amerika dep* durıslandı. *Bahri Muhiti Kabirni - Tınış okean, Bahri Muhiti Atlasiyni - Atlantika okeanı, Bahri Muhiti Hindiyni - Hind okeanı, Bahri Hazarni - Káspiye teńizi,* delinetuǵın boldı. Sonı da aytıp ótiw

kerek, ózbek tiline mámleketlik til biyliği berilgennen keyin (1989-jıl) ózbek tilin shetten, tiykarınan rus tilinen kirip kelgen jat sózlerden tazalaw báni menen jańa dástúriy atamalardı jáne eski atamalar menen almastırıwǵa urınıwlar boldı. Okean - ummon, materik - qarrat, tropika - mador, hátte geografiya sóziniń ornına juǵrofiya sıyaqlı gónerip, qatnastan shıǵıp ketken terminler usınılǵan. Taraw qánigeleriniń pikirinshe, bul iste qáteler bolsa durıslaw tiyis, biraq gónesine orınsız qaytıw ulıwma kerek emes.

Awdarmalanatuǵın hám awdarmalanbaytuǵın atamalar

Kóbinese atamalar awdarmalanbaydı. Geografiyalıq obyektler ataması da negizinde atamalar esaplanadı. Sol menen birge, jáhán geografiyası hám kartografiyası tájiriybesinde bazı atamalardı hámme tillerde bólegin yamasa ulıwma awdarmalaw dástúri bar. Bunday dástúr ózbek tiline de engizildi hám bazı xalıqaralıq atamalar ózbekshege awdarmalanǵan. Ádette biraz xalıqlar jasaytuǵın ayaqlarǵa tiyisli iri geografiyalıq obyektler atamaları, obyektiniń tábiyiy ózgesheligine baylanıslı túrde payda bolǵan geografiyalıq atamalar tolıq awdarmalanadı. Máselen:

Ózbek tilinde - *Qora dengiz*

Qaraqalapq tilinde - *Qara teńiz*

Rus tilinde - *Chernoje more*

Nemis tilinde - *Shvarzes Meers* dep awdarmalanǵan.

Tap sonday *Jaqsı Umit noqatı, Kók Nil, Qızıl teńiz, Úlken Suwayırǵış dizbegi, Otlı Jer atawı* sıyaqlı kópshilik atamalar da awdarmalanadı. Bir hám onnan artıq sózden ibarat bolǵan geografiyalıq atamalar bólek awdarmalanadı. Bunda qıyın geografiyalıq atamalardıń anıqlawıshınan ibarat bolǵan bólegi awdarmalanıp, menshikli atlıqtan ibarat bólegi awdarmalanbaydı. Russha jazılǵan geografiyalıq atamalardan mısál keltiremiz. *Yujniy (qubla), severniy (arqa), vostochniy (shıǵıs), zapadniy (bats), beliy (aq), goluboy (kók), zeleniy (jasıl), krasniy (qızıl), cherniy (qara), dalniy (uzaq), blijniy (jaqın), verxniy (joqarı), nijniy (tómengi), bolshoy (úlken), maliy (kishi), sredniy (orta), stariy (góne), noviy (jańa)* sıyaqlı kelbetlik anıqlawıshlar ádette awdarmalanadı.

Tiykarǵı atama fonetikalıq transkripciyaǵa muwapıq ózgermesten jazıla beredi. Máselen, *Novaya Gvineya - Jańa Gvineya, Maliy Atlas - Kishi Atlas, Severnaya Amerika - Arqa Amerika, Novaya Kaledoniya - Jańa Kaledoniya* hám basqalar.

Toliq hám bálek awdarmalaw usılı administrativlik hám siyasiy geografialıq atamalarǵa, qalalar, awıllar atamalarına qollanılmaydı. Máselen, Ózbekstandaǵı *Jańaqorǵan, Qumqorǵan, Tazjol, Jańabazar, Kókterek* basqa tillerde awdarmalanbay jazıla beredi. Tap sonday *Velikie Luki, Jelesnovodsk, Krivoy Rog, Nijniy Tagil, Nijniy Novgorod* sıyaqlı atamalar da ózbek hám qaraqalpaq tilinde óz túrinde jazıla beredi.

Quramında russha *zemlya* (jer) sózi bolǵan geografialıq atamalardı jazıwda eki qaǵıyda bar:

a) *zemlya* (jer) sózi ǵalabalıq atlıq (termin) bolsa awdarmalanadı. Máselen, *Zemlya Amudsena - Amudsen Jeri, Zemlya Fransa Iosifa - Frans Iosif Jeri dep* jazıladı.

b) *zemlya* (jer) sózi menshikli atlıq bolıp kelse, ol awdarmalanbaydı. Máselen, *Novaya Zemlya, Severnaya Zemlya* kórinisinde jazıla beredi. Eger geografialıq atamalar tek anıqlawısthan ibarat bolsa, ol jaǵdayda awdarmalanbaydı. Máselen; *Beloe kóli, Tixaya dáryası, Issıkól, Qarakól, Muzkól* hám basqalar hámme tilde de awdarmalanbay jazıla beredi. *Taw, too, doǵ* sózleri geografialıq atamalar quramında kelgen waqıtta *taw, too, doǵ* dep jazıladı. Máselen, *Kopetdaǵ, Qarataw, Saritaw, Alataw* hám taǵı basqa.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Toponimlerden jazıw qaǵıydaları hám grammatikalıq ózgesheliklerin túsindiriniń.*
2. *Ápiwayı hám qospa toponimlerge misallar keltirip túsindiriniń.*
3. *Geografialıq atamalardı qosıp hám ajıratıp jazıw tártibi qanday?*

Test tapsırmaları

1. **Ózbekstanda geografialıq atamalardıń durıs jazılıwın kim baqlaydı?**

A. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı “Ergeodezkadastr” mámleketlik komiteti

V. Geografialıq obyektlerge atama beriw hám qayta atama aberiw máseleleri boyınsha respublika komissiyası

S. Geografialıq obyektlerge atama beriw hám qayta atama beriw máseleleri boyınsha wálayat, qala hám rayonlardaǵı aymaqlıq komissiyası

D. Ózbekstan Geografiya jámiyeti

2. S.Qoraev qosimshasiz toponimlardi neshe túrge bólip kórsetken?

A. 5

V. 4

S. 3

D. 2

3. Qiyin geografialiq atamalardín ekinshi komponenti galabalıq atlıq bolsa, ol jaǵdayda qanday jazıladı?

A. Qatarlıq sanlar menen jazıladı

V. Awdarmalap jazıladı

S. Qosıp jazılmaydı

D. Qosıp jazıladı

4. Islep shıǵarıw kárxanaları atamaların jazıw tártibi qanday?

A. Qostırnaqsız jazıladı

V. Defis penen jazıladı

S. Qostırnaq penen jazıladı

D. San menen qosıp jazıladı

5. Taw, too, doǵ sózleri atamalar quramında kelgen jaǵdaylarda qanday jazıladı?

A. Ózgerterilip jazıladı

V. Negizgi túrinde jazıladı

S. Qosımsha menen jazıladı

D. Tek taw túrinde jazıladı

Toponimlardiń jazılıwın standartlastırıw mashqalaları

Reje:

1. Geografialiq atamalardı standartlastırıw mashqalaları haqqında ulıwma maǵlıwmat.

2. Toponimlardi standartlastırıw hám olardıń tiykarǵı principi.

3. Ózbekstan toponimleriniń jazılıwın standartlastırıw.

Temanıń maqseti: Geografialiq obyekt atamasın rásmiy hám ulıwma paydalanıwda bir formada jazılıwı, milliy hám xalıqaralıq kólemde standartlastırıw, gárezsizlik dáwirinde orın atamalarınıń milliy aytıw hám jazılıw formaların tiklew hám milliylestiriw boyınsha ámelge asırılǵan isler menen tanıstırıwdan ibarat.

Tayanışh sóz hám atamalar: Atamalardı milliy hám xalıqaralıq kólemde standartlastırıw, atamalardıń mámleketlik katalogı, birden-bir elektron bazası, mámleketlik tildegi túri, kirill hám latin álipbesindegi jazıwı.

Mámleket hákimiyatı hám puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organlarında, baylanıs, transport, statistika, xabar informaciya qurallarında, geografiyalıq kartalar hám atlaslarda jánede basqa baspalarda, sonıń menen birge ekonomika, ilim, mádeniyat, sport, jámaat birlespelerinde, yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar tárepinen geografiyalıq atama tek ǵana bir formada jazılıwına erisiw mámlekettiń suverenligin kórsetiwshi dálillerden biri esaplanadı.

Basqasha aytqanda, hár bir geografiyalıq obyekt atamasınıń rásmiy hám ulıwmalıq paydalanıwda birdey jazılıwın turaqlastırıw, nızamlastırıw geografiyalıq atamalardı standartlastırıw delinedi. Eger bunday wazıypa bir ǵana mámlekettiń máplerin gózlep bir til quralında ámelge asırılatuǵın bolsa, bul geografiyalıq atamalardı milliy standartlastırıw dep júritiledi. Bul is xalıqaralıq baylanıslar bargan sayın kósheyip atırǵan házirgi dáwirde bir neshe mámleketlerdiń ulıwmalıq máplerin gózlep ámelge asırılsa, onda geografiyalıq atamalardı xalıqaralıq kólemde standartlastırıw tiyis boladı. Xalıqaralıq standartlastırıw bolsa barlıq waqıtta milliy standartlarǵa tiykarlanıwı kerek.

Házirgi waqıtta geografiyalıq atamalardı milliy standartlastırıw bir qansha rawajlanǵan hám rawajlanıp atırǵan mámleketlerde ámelge asırılıp atır. Orın atamaların standartlastırıw mashqalaları tek ǵana milliy, bálkim xalıqara ilimiy hám húkimetlerara shólkemlerdiń de dıqqat itibarın kóbirek ózine tartbaqta. *Xalıqaralıq onomastika ilimleri komiteti (IGOS), Xalıqaralıq fonetika asociaciyası (IPA), Antarktikanı úyreniw ilimiy komiteti (SGAR), Jáhán pochtası awqamı (UPI), Xalıqaralıq standartlastırıw shólkemi (ISO)* áne solar qatarınan esaplanadı.

Aytıp ótiw kerek, sońǵı jıllarda geografiyalıq atamalardı standartlastırıw mashqalalarına *Birlesken Milletler Shólkemi (BMSH)* úlken áhmiyet qaratpaqta. BMSH tárepinen shıǵarılǵan hám geografiyalıq atamalardı standartlastırıwǵa arnalǵan bir neshe konferenciyalardıń ótkiziliwi jánede BMSHnıń geografiyalıq atamalar boyınsha Ekspertler gruppaları xızmeti buǵan dálil bolıp tabıladı. BMSHnıń geografiyalıq atamalar boyınsha *Ekspertler gruppası (UNGEGN)* usınısına kóre kartografiyalıq shólkemler hám olardı islep shıǵarıw kárxanaları xalıq jasaw

punktleri registri, toponimikalıq maǵlıwmatlar bazasın jaratıwda jánede túrli maqsetlerde atlas hám kartalar, standartlastırılǵan geografiyalıq atamalar dizimin dúziwde jánede basqa informaciyalasqan maǵlıwmatlar hám kartografiyalıq ónimler islǵe shıǵarıwda tómendegi ulıwma principiǵe ámel etiwı kerek:

❖ *Dizimge alınatuǵın geografiyalıq obyektin ataması rásmiy hám arxiv maǵlıwmatlar menen tastıyqlanǵan bolıwı tiyis;*

❖ *geografiyalıq atamalar mámlekettiń juwapker shólkemi tárepinen standartlastırılǵan bolıwı kerek;*

❖ *geografiyalıq obyektke tek bir geografiyalıq atama beriliwi múmkin;*

❖ *kirillica hám basqa latin álipbesinen paydalanbaytuǵın mámleketler, BMSH tárepinen tastıyqlanǵan hám xalıqaralıq kólemde qollanıwǵa mólsherlengen jánede ózlerinde islep shıǵılǵan transliteraciya usılına muwapıq geografiyalıq atamalardı latin álipbesinde jazıwı kerek;*

❖ *geografiyalıq atamalardıń jazılıwı hám durıs aytılıwı til (lingvistik) qaǵıydalarına tiykarlanǵan bolıwı tiyis.*

Sonday etip, toponimlerdi standartlastırıw mashqalası endi mámlekettiń ishki máselesi bolıp qalmay, bálkim, xalıqaralıq áhmiyetke iye bolmaqta. Mámleket ishinde milliy túri rásmiy tán alınǵan hám turaqlasqan toponimler, xalıqaralıq kólemde durıs qollanıwı jánede xalıqaralıq shártname hám kelisiwlerde, mámleketlerara shegaralardı demarkaciya hám delimitaciya etiwde, xalıqaralıq teńiz, hawa hám qurǵaqlıqtaǵı júk tasıwda, kartografiyalıq maǵlıwmatlar toplawda, pochta hám telegraf arqalı xalıqaralıq informaciyalardı almastırıwda tán alınıwı hám durıs kórsetiliwi shárt.

Geografiyalıq obyektler atamaların standartlastırıw, yaǵnıy, qollanıw ushın májbúriy bolǵan túrin anıqlaw hám belgilew hár bir mámlekettiń ishki jumısı. Sonı da umıtpaw kerek, geografiyalıq obyektlerdiń atamaların standartlastırıw ushın, onıń milliy túri tiykar wazıypasın orınlawı kerek. Bunıń mánisi sonda, mámleket ishinde rásmiy tán alınǵan atamalarǵana xalıqaralıq paydalanıw ushın usınıladı. Geografiyalıq obyektler atamasın standartlastırıw hám olardı basqa tillerde qollanıw ushın islep shıǵılǵan tártip-qaǵıydalar kartograf hám toponimistler jumısın biraz jeńillestiredi hám tártipke saladı.

Sonı da aytıp ótiw kerek, ayırım mámleketler atamasınıń dástúriy túri qánigeler tárepinen islep shıǵılǵan tártip-qaǵıydalarǵa tolıq durıs kelmeydi.

Bunday mámleketler ataması awdarmalanadı yamasa olardı dástúriy túri qanday bolsa sonday jazıladı. Máselen, “Frans” - Franciya, “Bxarat” - Hindstan, “Nippon” - Yaponiya, “Suomi” - Finlandiya, “Esterrayx” - Avstriya hám tağı basqa. Dástúriy bolıp qalğan ayırım mámleketler ataması, házirgi ózbek tiline basqa tiller, sol qatarı, rus tili arqalı ózleskenligi sebepli, olardı russha túri yamasa belgili bir ózgerisler menen qabil etilgen. Tómendegi kestedede ayırım házirgi mámleketler atamasınıń ózbek tilindegi dástúriy túri kórsetilgen:

Jaratılğan tilde	Oqlıwı kerek	Russha túri	Ózbekshe hám qaraqalpaqsha túri
Argentina	Arxentina	Argentina	Argentina
Brasil	Brazil	Braziliya	Braziliya
Ekvador	Ekvador	Ekvador	Ekvador
Norge	Norge	Norvegiya	Norvegiya
Romania	Romania	Ruminiya	Ruminiya

Ózbekstan geografialıq atamalarınıń jazılıwın standartlastırıw.

Hámmemizge belgili, uzaq waqıt qaram bolıp kelgen hám gárezsiz rawajlanıw jolına kirgen Ózbekstanda, aldın geografialıq obyektlerdiń atamaları topografialıq kartalarda metropoliyadan kelgen qánigeler hám topograflar tárepinen anıqlanğan formalarda saqlanğan edi. Gárezsizlikten keyin xalıqtıń milliy sanası, oylawı hám toponimikalıq mádeniyatınıń ósiwi nátiyjesinde geografialıq atamalardıń milliy aytılwı hám jazılıw formaların tiklew hám milliylestiriw procesi tez kórsetkishler menen en jaydı. Respublikada birinshi bolıp Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti janındağı «Ergeodezkadastr» mámleketlik komiteti janındağı Geodeziya hám kartografiya milliy orayınıń toponimika laboratoriyası mámlekettegi geografialıq obyektlerdiń standartlastırılğan hám turaqlastırılğan atamalar sózligin jaratıw ústinde jumıs alıp bardı.

Nátiyjede, «Ergeodezkadastr» mámleketlik komiteti tárepinen keyingi jıllarda 1:1000000, 1:500000 hám 1:200000 masshtabtağı topografialıq kartalarda ushıraytuğın barlıq geografialıq atamalarğa kartochkalar ashıldı. Olardıń barlığı kompyuter yadına kiritildi hám geografialıq atamalardıń birden-bir elektron bazası jaratıldı. Geografialıq obyektiniń ornı, túri, atamanıń mámleketlik tildegi túri, kirill hám latin álipbesindegi jazıwı anıqlanıp birden-bir elektron bazağa kiritildi. Bul óz gezeginde

respublikadağ iri geografialıq obyektler atamalarınıń turaqlastırılğan formaları menen mámleketlik hákimiyat organları hám kartografialıq kárxanalardıń mútájlíklerin toltırw imkanın beredi.

Jaqın jıllarda 1:100000 hám 1:50000 masshtablı topografialıq kartalardağı geografialıq obyekt atamalarınıń birden-bir elektron bazasın jaratw názerde tutilğan. Sol sebepli geografialıq atamalardıń avtomatlastırılğan mámleketlik katalogı payda boladı. Bunday katalogdı jaratw procesinde onıń informaciya, dástúriy hám texnikalıq bazalardı islep shıǵıw talap etiledi. Informasiya tamiynatı degende – geografialıq atamalardı toplaw, saqlaw, baqlaw, informaciya kodları, hújjet kórsetkishleri hám olardı báhama baqlaw usılları túsiniledi. Dástúriy tamiynat – kataloglardı báhama bir turısta islep turıwına imkan beretuǵın dástúriy qurallardı óz ishine aladı. Texnikalıq tamiynat degende – informaciyalardı kiritiw, saqlaw hám qayta islewge mólsherlengen hám bir-birine baylanısqa texnikalıq qurallar, yaǵnıy, eń sońǵı model kompyuterler jıyındısı názerde tutiladı.

2011-jul 12-oktyabrde «*Geografialıq obyektlerdiń atamaları haqqında*» ǵı Ózbekstan Respublikasınıń Nızamı qabıl etildi. Bul Nızamnıń tiykarǵı talaplarınan biri geografialıq obyektlerdiń atamaların standartlastırw, geografialıq atamalardıń mámleketlik reestrin alıp barıw, geografialıq obyektler atamaların mámleket ekspertizasınan ótkeriw sıyaqlı bir qansha islerdi ámelge asırıwdan ibarat. Geografialıq atamalardıń jazılıw formaların standartlastırw, yaǵnıy, karta, atlas, rásmiy hújjetler, ilimiy shıǵarmalar, sabaqlıqlar, baspasóz organlarında birdey jazılıwın támiyinlew, respublika tariyxında birinshi márte ámelge asırılıp atırǵanlıǵı sebepli, júdá qıyın hám juwapkerli wazıypa esaplanadı. Bul istin qıyınlıǵı sonda, neshe mırılğan orın atamaları túrinde ushıraytuǵın yamasa olardıń quramındağı geografialıq terminler, ósimlik hám haywanlar atamaları, etnikalıq birlikler atamaları, hátte adam atları da túrli orınlarda hár túrli fonetikalıq, semantikalıq formalarda saqlanıp qalğan.

Geografialıq atamalardı standartlastırw, yaǵnıy, orın atamalarınıń jazılıwın turaqlastırwda orın atamasınıń ornı, atalğan obyekt túri, atamanıń semantikası, etnologiyası sıyaqlı maǵlıwmatlar jıynaladı. Barlıq maǵlıwmatlar, geografialıq atamalardıń avtomatlastırılğan maǵlıwmat solar qatarına (kompyuterge) kiritiledi hám hár bir atama nomerlenip esapqa alınadı. Qıyın hám juwapkerli bolğan bul iske geograf, filolog, tariyxshı

toponimist alimlar tartiladi. Olar járdeminde geografiyalıq atamalardıń ózbekshe (kirill hám latin álipbelerinde) hám russha jazılıwı turaqlastırıladi.

Nızamda geografiyalıq obyektler atamalarınıń mámleketlik reestrin dúziw názerde tutılğan. Geografiyalıq obyektler atamalarınıń mámleketlik reestri - bul geografiyalıq atamalardı mámleketlik dizimnen ótkiziw maqsetinde júritiletuǵın hám obyektler atamalarına tiyisli bolğan barlıq maǵlıwmatlardı sistemalastırılğan hám avtomatlastırılğan toplamı (bazası) esaplanadı.

Shet mámleketler menen siyasiy, ekonomikalıq, ilimiy, mádeniy, turistlik baylanıslar rawajlanıp atırğan házirgi dáwirde, geografiyalıq atamalardıń milliy formaların ózbek tilinde hám latin álipbesinde baspadan shúgarıw shárt. Sebebi, joqarı aytıp ótilgenindey, geografiyalıq atamalardıń milliy túri olardı standartlastırıw ushın tiykar bolıp xızmet etedi. Bunıń mánisi sonda, mámleket ishinde rásmiy tán alınğan atamalar ǵana xalıqaralıq qollanıw ushın usınıs etiliwi múmkin. Ulıwma alǵanda, geografiyalıq atamalardı standartlastırıwda ózbek ádebiy tili normalarına ámel etiw zárúr, belgiler bolsa hámme tillerde hám barlıq leksikalıq qatlamlarda ushıraydı. Ózbekstan toponimleriniń jazılıw formaları házirge shekem turaqlaspaǵanlıǵı sebepli, hújjetlerdi rásmiylestiriwde jánede geografiyalıq kartalardı jaratıwda unamsız tásir kórsetpekte. Sol sebepli, geografiyalıq atamalardıń jergilikli túrin tezirek rásmiy qollanıwǵa kiritiw zárúr.

Basqasha aytqanda, geografiyalıq atamanıń jergilikli túrin rásmiy atama sıpatında tán alıw kerek hám olardı ózbek tiliniń házirgi zaman nızamlıqlarına tiykarlanıp rásmiylestiriw zárúr. Hár qanday sharayatta da, tiykarǵı talap orın atamasınıń xalıq arasında qollanılatuǵın túrin tańlaw maqsetke muwapıq esaplanadı. Bolmasa, aymaqlıq toponimiyaniń ózine tán ózgesheliklerine jánede, onıń tabılmas milliy etno-mádeniy landshaftına zıyan jetedi.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Standartlastırılğan geografiyalıq atamalar dizimi haqqında qanday principiierge ámel etiw kerek?*
2. *Geografiyalıq obyekt atamasın rásmiy hám ulıwmapaydalanıwda birdey jazıw sebebin túsindiriniń.*
3. *Geografiyalıq atamalardı standartlastırıw mashqalaları menen qanday xalıqaralıq ilimiy hám húkimetlerara shólkemler shuǵıllanadı?*

Test tapsırmaları

1. Geografiyalıq atamalar dı standartlastırıw ne?

- A. Orın atamalarınıń jazılıwınıń turaqlı birden-bir túrin jaratıw
- V. Hár bir atama nomerlenip onı elektron bazağa (kompyuterge) kiritiw
- S. Atamanıń milliy hám xalıqaralıq kólemde birdey qollanıwı
- D. Barlıq juwaplar durıs

2. 2011-jıl 12-oktyabrde qabıl etilgen «Geografiyalıq obyektlerdiń atamaları haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamında geografiyalıq obyektlerdiń atamaların standartlastırıw boyınsha qanday tiykarǵı talaplar qoyılǵan?

- A. Geografiyalıq atamalar dıń mámleketlik reestrin júritiw
- V. Geografiyalıq obyektler atamaların mámleket ekspertizasınan ótkiziw
- S. Orın atamasınıń jergilikli túrin rásmiy atama sıpatında tán alıw
- D. Barlıq juwaplar durıs

3. Geografiyalıq obyektler atamalarınıń mámleketlik reestri bul

- A. Geografiyalıq atamalar dı mámleket diziminen ótkiziw
- V. Atamanıń xalıq arasında qollanılatuǵın túrin tańlaw
- S. Ózbek tiliniń házirgi zaman nızamlıqlarına tiykarlanıp rásmiylestiriw
- D. Durıs juwap berilmegen

4. Shet mámleketler menen siyasiy, ekonomikalıq, ilimiy, mádeniy, turistlik baylanıslar ushın qanday atama usınıs etiledi?

- A. Mámleket ishinde rásmiy tán alınbaǵan atamalar
- V. Tek jańa atamalar usınıs etiledi
- S. Mámleket ishinde rásmiy tán alınǵan atamalar
- D. Hár qanday atama usınıs etiledi

5. Ózbekstanda geografiyalıq atamalar mámlekettiń qaysı juwapker shólkemi tárepinen standartlastırıladı?

- A. Mádeniyat hám sport ministrliǵı tárepinen
- V. Ózbekstan Geografiya jámiyeti tárepinen
- S. «Ergeodezkadastr» mámleketlik komiteti tárepinen
- D. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen

GEOGRAFIYALÍQ ATAMALARDÍ QORǴAW ZÁRÚRLIGI. TOPONIMIKANÍN JÁMIYETTEGI ÁMELIY ÁHMIYETI

Geografiyalıq atamalardı qorǵaw zárúrligi

Reje:

1. Orın atamaların qorǵawdıń mazmun-mánisi.
2. Toponimlerdi qorǵawdıń ilimiy hám huqıqiy tiykarları.
3. Ózbekstanda geografiyalıq atamalardı qorǵawǵa qoyılǵan talaplar.

Temanıń maqseti: Geografiyalıq atamalardı qorǵawdıń mazmun-máisi, ilimiy hám huqıqiy tiykarları, tariyxıy atamalardıń qol qatılmaslıǵı, orın atamaların qorǵawdı ámelge asırıw jolları hám onıń aktuallıǵı, atama qoyıw hám olardı qorǵaw shártleri menen tanıstırıwdan ibarat.

Tayanış sóz hám atamalar: Atamalardı qorǵaw, ilimiy hám huqıqiy tiykarları, atamalardıń qol qatılmaslıǵı, qorǵaw shártleri, qorǵaw jolları, atamanıń sırtı hám ishi, atama hám mámleket baqlawı.

Geografiyalıq atamalar xalıq tiliniń úlken tariyxıy milliy baylıǵı sıpatında qorǵalıwı kerek. Sebebi, orın atamaları tábiyat hám insaniyat tariyxı menen baylanıslı bolǵan túrli bay maǵlıwmatlardı ózinde saqlaydı. Sol sebepli, olarǵa abaylılıq penen múnasibette bolıw, abaylap – asıraw mámleketlik áhmiyetke iye bolǵan ilajlar qatarına kiredi. Kóbinese, geografiyalıq atamalar qorǵalıwı kerek degende tariyxıy atamalar túsiniledi. Qorǵalıwı tiyis bolǵan atamalar haqqında gáp ketkende hár bir orın atamasına ayırıqsha jandasıw tiyis boladı.

Aytıp ótiw kerek, geografiyalıq atamalardı qorǵawdıń áhmiyetli faktorlarınan biri, adamlardı geografiyalıq obyektlerdiń atamasına durıs hám aqılǵa muwapıq qatnasta bolıwı túsiniledi. Bunıń tiykarǵı shártlerinen biri geografiyalıq atamalardı orınsız, jeterli tiykarlırsız ózgertpew kerek. Orın atamalarınıń turaqlılıǵı, tariyxıy atamalardıń qol qatılmaslıǵın táminleydi hám geografiyalıq atamalardıń stratigrafiyalıq (tariyxıy) qatlamların saqlaw hám asırawda úlken áhmiyetke iye.

Geografiyalıq obyektlerge atama beriw yamasa qayta atama beriw isi ulıwma ideologiyalıq hám siyasiy qaraslardı kórsetiwshi hám tarqatıwshi quralınaa aylanıp ketpewi kerek. Bunda belgili norma, shegaranı saqlaw

tiyis. Sol menen birge, geografialıq atamalar xalıq hám mámleket máplerine tán keliwshi obyektiv hám nızamlı proceslerdi bildiriwge belgili dárejede xızmet etiwın de umıtpaw kerek. Orın atamaların qorǵaw isi, ótmishte túrli sebeplerge kóre, kóbinese toponimikalıq zulım sebepli qatnastan shıqqan hám umıtılǵan atamalardı qaytadan tiklewdey áhmiyetli wazıpanı da óz ishine aladı.

Hár qanday tariyxıy atamanı qayta tiklew máselesi, bir waqıtlar onıń ornına kelgen maqul bolmaǵan atamanı toqtatıwdı talap etedi. Eski sovet dáwirinde Ózbekstandaǵı kóp ǵana geografialıq obyektler (qala, awıl, máhálle hám basqalar) sol dáwir ideologiyasına tán atamalar menen almastırılǵan edi. Házirde mine sol unamsız hádiyseniń aqıbetleri tamamlanıp, tariyxıy atamalar qayta tiklendi. S.Qoraevtıń maǵlıwmatlarına kóre, 1989-2004 jıllar dawamında, tek Tashkent qalasınıń ózinde ǵárezsizlik atamalarǵa iye bolǵan mıńnan artıq kóshelerge qaytadan atama berilgen. Dúnyadaǵı hesh bir qalada kóshelerge qayta atama beriw tarawında bunshelli úlken ózgeris hesh qashan bolmaǵan desek qáte bolmaydı.

Qánigelerdiń pikirinshe, geografialıq atamalardı qorǵawdı tómendegi jollar menen ámelge asırıw múmkin:

a) geografialıq obyekt atamasın ózgartiriwge juwapkerlik penen jandasıw hám oraylasqan kartotekasın dúziw;

b) orınlarda ázelden bar tariyxıy dástúriy atamalardı jeterli tiykarlarsız ózgerıpew;

v) orın atamalarına tariyxıy hám mádeniyat esteligi biyligin beriw;

g) geografialıq atamalardı mámleket qorǵawına alıw;

d) hár bir wálayat, rayon, qalalar aymaǵındaǵı tariyxıy-milliy áhmiyetke iye atamalardıń «Qızıl kitabı»n dúziw.

Sol menen birge, ilimiy-aǵartıwshılıq shólkemler, jámaatlar, awqamlar, jámiyetler hám jeke shaxslardıń geografialıq atamalar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı toplaw, asıraw hám úyreniwge qaratılǵan hár qanday háreket hám baslamasın óz waqtında qollap-quwatlanıwı tiyis. Orın atamaların úyreniwge hám olar haqqındaǵı bilimlerde engiziwge qaratılǵan ilimiy-ámeliy konferenciya, seminarlar, dógerek sáwbetleri, ilimiy tartıslardı shólkemlestiriw maqsetke muwapıq. Geografialıq atamalardıń mánisi hám áhmiyetin keń jámiyechilikke jetkiziwge xızmet etetuǵın ilimiy-kópshilikke arnalǵan kitaplar, qollanbalar, sózlikler, maǵlıwmatnamalar, plakatlar, markalar tayarlaw hám baspadan shıǵarıwdı jolǵa qoyıw tiyis.

Radio, televideniye, xabar informaciya quralları hám texnologiyaları imkaniyatlarınan aqılğa muwapıq paydalanıp, keń jámiyechilikte geografiyalıq atamalarğa húrmet hám durıs qatnasta bolıw mádeniyatın tárbiyalash kerek.

Orın atamaları kópshilik waqıtlarda adamlardıń atları menen atalıp atırǵanlıǵı, bir túrdegi atamalar kóbeyip baratırǵanlıǵı, atamalar forması qolaysız hám uzınlıǵı, máni - mazmunı sayızlıǵı, ideologiyalıq qarastırılǵı menen baylanıslı bolǵan atamalardıń elege shekem saqlanıw kiyatırǵanlıǵı hám ásirese atamalardı durıs jazıwda jol qoyılıp atırǵan qáte hám kemshilikler bul tarawda bar bolǵan kemshiliklerdiń tolıq saplastırılmaǵanlıǵınan derek beredi. Bir ǵana mısál, Sovet hákimiyatı jıllarında qala - awıllardı hám basqa geografiyalıq obyektlerdi kommunistik ideologiya kósemeleri, partiya - sovet organlarınıń belgili ǵayratkerleriniń familiyaları menen qayta atama beriw keń en jayǵan edi. Ǵárezsizlik jıllarında bunday jaǵdaylar toqtatıldı. Sol menen birge xalıq jasaw punktlerine, kóshelerge óz aymaǵında qandayda bir tarawda dańqı shıqqan adamlardıń atların beriw inerciyası elege shekem dawam etpekte.

Civilizaciyanıń házirgi basqıshında geografiyalıq obyektlerdi adamlar húrmetine ataw maqul bolmaǵan princip esaplanadı. Xalıq jasaw punktleri, máhellelerdi hám basqa obyektlerdi adamlardıń atları menen ataw sol túrde dawam eteberse, aradan bir neshe on jıl ótkennen soń toponimler tek ǵana antroponimlerden ibarat bolıp qaladı. Sonday unamsız jaǵdaylardıń qaytalanbawı ushın geografiyalıq obyektlerge atama beriwde birden-bir ilimiy dástúrler jaratılıwı, ulıwma toponimiyanıń ilimiy hám milliy tiykarǵa qurılıwı kún tártibindegi áhmiyetli másele sıpatında qaralıwı tiyis.

Geografiyalıq obyektlerge atama beriwde jáne bir máselege, yaǵnıy, toponimniń ishki ózgesheligine de itibar qaratılıwı kerek. Belgili toponimist alım A.V.Superanskaya bul haqqında sonday jazǵan: “jaqsı arxitektor óz shıǵarmasın dóretkende imarattıń ishki imkaniyatların, onıń sırtqı kórinisine tán bolıwı ushın háreket etedi. Geografiyalıq obyektke atama tańlaǵanda da tap sonday joldı tańlaw kerek. Toponimde de artıqsha, jasama hám kereksiz elementler bolmawı tiyis, onıń ishki dúzilisi sırtqı kórinisine barlıq waqıtta tán bolıwı kerek”.

Bul másele H.Hasanovtıń da itibarın tartqan. Alım hár bir geografiyalıq obyekt atamasına júdá abaylılıq penen jandasıw kerekligin aytıp, «hár bir orın atamasınıń eki tárepi bar: sırtı hám ishi. Sırttan qaraǵanda hár bir atama

menshikli atlıq bolıp kórinedi. Biraq, atamanıń ishki tárepi de bar, onı kóriw ushın «rentgen»ge salıw tiyis, bul atama qay jerde, nege sonday atalǵan, qaysı tilden alınǵan? Jerdiń bul ishki ózgesheligin hár kim de bilebermeydi, ol tek izertlewshige belgili boladı» dep jazǵan.

Geografiyalıq obyektlerdiń atamaları (oykonim, etnonim, gidronim, antroponim, oronim hám basqalar) nominaciya principi jıǵınan bir-birinen parıqlanadı. Adamlar tárepinen tábiyiy geografiyalıq obyektler birinshi bolıp atalǵanlıǵı anıq, biraq tariyxıy dereklerde basqa toponimlerge qaraǵanda oykonimler kóbirek berilgenligi sebepli xronologiyalıq tárepten olardı eń áyyemgi toponimler dep esaplaw múmkin. Tábiyiy-geografiyalıq obyektlerge salıstırǵanda xalıq jasaw punktleri atamalarınıń áhmiyettiligin jámiyettiń siyasiy, ekonomikalıq hám xojalıq iskeriligi menen baylanıslı ekenligi menen túsindiriw múmkin.

Geografiyalıq obyektlerge atama beriw hám olardı qorǵaw shártlerin H.Hasanov tómendegishe kórsetken: «birinshi shárti sonnan ibarat, atamanıń anıq mánisi bolıwı, júz, yamasa júz jıldan keyin de esitilip, mánisi ańlatılıp turıwı tiyis. Ekinshiden, atamada kemsitiw belgileri, uyat hám daǵal sózler bolmawı kerek. Úshinshiden, qoyılatuǵın atama tildiń grammatikalıq qaǵıydalarına mas keliwi zárúr. Tórtinshiden, bir túrdegi atamalar kóbeyip ketpesin. Sebebi, bir wálayat, qala yamasa rayonnıń ózinde birdey jazılatuǵın atama ekew bolsa, aljasıqlar kelip shıǵadı «.

Geografiyalıq atamalar, sol qatarı oykonimler belgili bir tariyxıy sharayattıń jemisi, olardıń payda bolıwı jámiyet ómiri hám usı aymaqta jasawshı xalıq tili menen tıǵız baylanıslı. E.M.Murzaevtıń aytıwınsha, tariyxıy sharayat, til hám xalıqlardıń ózgeriw toponimler arealınıń ózgeriwine alıp kelgen. Sol sebepli hesh bir mámelekettiń geografiyalıq atamalarında birdeylik gúzetilmeydi. Hámmemizge belgili, atamalar áhmiyetli social funkciyanı da atqaradı, yaǵnıy jámiyettiń túrli mıtájliklerine xızmet etedi. Sol sebepli olardı tártipke salıw, jazılıw qaǵıydaların jaratıw, milliy hám xalıqaralıq kólemde standartlastırıw, toponimler nominaciyasın anıqlaw taraw qánigeleriniń áhmiyetli wazıypası esaplanadı.

Geografiyalıq atamalardı tártipke salıw, jazılıw formaların turaqlastırıw hám olardı qorǵaw máselesi hesh qashan házirgidey aktual bolǵan emes. Sebebi, geografiyalıq atamalar baspasóz betlerinde, ilimiy dereklerde ǵana emes, bálkim rásmiy hújjetlerde, sol qatarı jetik topografiyalıq kartalarda da tek rus tilinde jazılıp kelinggen. Jergilikli tilden xabarsız topograflar

geografiyalıq obyektler atamaların negizinen biraz uzaq formaqlarda jazıp qaldırǵan. Bul bolsa orın atamalarınǵın jazılıwın turaqlastırıp biraz miynet talap etetuǵın hám qıyın másele ekenliginen derek beredi.

Hár qanday jaǵdayda da orın atamaların tártipke salıw, zárúr bolıp qalǵan jaǵdaylarda geografiyalıq obyektlerge qayta atama beriw, tariyxıy atamalardı tiklew, geografiyalıq obyektler atamalarınǵın jetik dizimin dúziw, geografiyalıq hám topografiyalıq kartalar baspadan shıǵarıw, geografiyalıq atamalardıń jazılıw qaǵıydaları hám kórsetpelerin tayarlaw sıyaqlı jumıslar taraw qánigeleri aldında aktual másele bolıp qalaberedi.

Xalıqtıń social mútájlik jemisi bolǵan geografiyalıq obyektler atamaları ilimiy, ámeliy hám tarbiyalıq áhmiyetke iye, sol sebepli basqa tariyxıy hám mádeniy estelikler qatarında olar da nızam hám mámleket qorǵawında bolıwı jańa qabıl etilgen Nızamda anıq belgilengen. Bul Nızam hám nızam astı normativ hújjetlerinde geografiyalıq obyektler atamaları jámiyetshilik hám mámleket qorǵawında ekenligi rásmiy tastıyqlanǵan. Zárúr bolıp qolǵan jaǵdaylarda geografiyalıq obyektlerdiń atamaların ózgeriw yamasa qayta atama beriw kim tárepinen hám qaysı muǵdarda ámelge asırıwı jánede bul islerge juwapker shólkem de anıq kórsetilgen.

Juwapker shólkemler geografiyalıq obyektlerge atama beriwde hám olarǵa qayta atama beriwde tariyxıy dástúrlerge boysınıp, házirgi zaman talapların da umıtbawı kerek. Sol kóz qarastan, geografiyalıq obyektlerge atama beriw hám qayta atama beriw jánede olardı keyinla qorǵawda tómendegi talap hám kriteriyalarǵa ámel etiw maqsetke muwapıq:

- *atama orınınıń belgili bir tábiyiy yamasa ekonomikalıq-geografiyalıq ózgesheliklerin ózinde jámlewi shárt;*

- *qoyılıp atırǵan atama sol aymaqta jasawshı xalıq tiliniń til ózgesheliklerine jat bolmaıwı, onda toponimikalıq dástúriylik, tariyxıyılıq, milliylik sezilip turıwı kerek;*

- *atamanıń forması ápiwayı, túsinikli, anıq, qısqa, kóbi menen eki yamasa úsh quram bólekten (olardıń biri qosımsha bolıwı múmkin) ibarat bolıp, orientirlik wazıypasın atqarsın;*

- *jańa atama sol aymaqta aldın bar bolǵan atamalardı qaytalamawı, este ańsat saqlanıw qalatuǵın, aytıluwı jeńil hám qolay bolıwı kerek;*

- *toponim ilaji barınsha, ideologiyalıq qaraslardan awlaq bolıwı kerek;*

- *wálayatlar, rayonlar, qalalar hám basqa túrli iri geografiyalıq obyektlerge adamlardıń atları qoyılmaıwı tiyis.*

Joaqarıda aytıp ótilgenindey, geografiyalıq obyektlerdiń atamaların saqlaw hám qorǵaw júdá áhmiyetli hám juwapkerli is ekenligi anıq. Sol sebepli, Ózbekstan Respublikası «Geografiyalıq obyektlerdiń atamaları haqqında»ǵı Nızamniń (2011-jil 12-oktyabr № URQ-303) 18-statyasında geografiyalıq obyektlerdiń atamaları mámleket tárepinen qorǵaladı hám atamaların birin basqasına óz basımshalıq penen almastırıwǵa, geografiyalıq obyektlerdiń buzıp kórsetilgen atamalarınan paydalanıwǵa jol qoyılmadı, dep anıq belgilep qoyılǵan.

Bul Nızamda (19-statya) Geografiyalıq obyektlerdiń atamalarınan paydalanılıwı hám olardıń saqlanıwı ústinen baqlawdı belgilengen wákillikler sheńberinde: mámleket hákimiyatı hám basqarıw organları; respublika komissiyası, Ózbekstan Respublikası Ergeodezkadastr mámleketlik komiteti; puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organları, kárxanalar, mákemeler hám shólkemler tárepinen ámelge asırıladı delingen.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Ózbekstanda geografiyalıq atamalardı qorǵaw ushın qanday talaplar belgilengen?*

2. *Geografiyalıq atamalardı qorǵawdı qanday jollar menen ámelge asırıw múmkin?*

3. *Ózbekstan Respublikası «Geografiyalıq obyektlerdiń atamaları haqqında» ǵı Nızamda (2011 j. 12.10. № URQ-303) geografiyalıq atamalardı qorǵaw boyınsha belgilengen normalar haqqında maǵlıwmat beriń.*

Test tapsırmaları

1. **Ózbekstan Respublikası «Geografiyalıq obyektleriniń atamaları haqqında»ǵı Nızamniń (2011 j. 12.10. № URQ-303) 19-statyasında geografiyalıq obyektlerdiń atamalarınan paydalanılıwı hám olardıń saqlanıwı ústinen baqlawdı belgilengen wákillikler sheńberinde kimgе júkletilgen?**

A. Mámleket hákimiyatı hám basqaruwı organlarına

V. Ózbekstan Respublikası “Ergeodezkadastr” mámleketlik komitetine

S. Puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organlarına

D. BArlıq juwaplar durıs

2. Qánigelerdiń pikirinshe, geografiyalıq atamalardı qorǵawdı qanday jollar menen ámelge asırıw múmkin?

A. Geografiyalıq obyekt atamasın ózgertiw isine juwapkershilik penen jandasıw hám oraylasqan kartotekasın dúziw

V. Orınlarda ázelden bar tariyxıy dástúriy atamalardı jeterli tiykarlırsız ózgertpew

S. Orın atamalarına tariyxıy hám mádeniyat esteligi biyligin beriw

D. Geografiyalıq atamalardı mámleket qorǵawına alıw

3. “Toponimde artıqsha, jasama hám kereksiz elementler bolmawı tiyis, onıń ishki dúzilisi sırtqı kórinisine barlıq waqıtta tán bolıwı kerek” degen sóz kimgе tiyisli?

A. A.V.Superanskaya

V. E.M.Murzaev

S. H.Hasanov

D. T.Nafasov

4. “Arab jazıwı sebepli qalalar hám basqa obyektlerdiń atamaları tanıp bolmaytuǵın dárejede ózgerip ketti” degen alım kim?

A. A.Beruniy

V. V.Bartold

S. E.Murzaev

D. H.Hasanov

5. Ózbekstan Respublikası «Geografiyalıq obyektleriniń atamaları haqqında»ǵı Nızamınıń (2011 j. 12.10. № URQ-303) 18-statyasında geografiyalıq obyektlerdiń atamaların mámleket tárepinen qorǵaw ushın qanday normalar belgilengen?

A. Atamalardıń birin basqasına óz basımshalıq penen almastırıwǵa jol qoyılmaydı

V. Geografiyalıq obyektlerdiń buzıp kórsetilgen atamalarınan paydalanıwǵa jol qoyılmaydı

S. Geografiyalıq obyektlerdiń atamaları mámleket tárepinen qorǵaladı

D. Geografiyalıq obyektlerdiń atamaların qorǵawdı mámleket usınıs etedi

Toponimikanın jámiyettegi ámeliy áhmiyeti

Reje:

1. Toponimika hám onıń jámiyettiń házirgi rawajlanıw basqıshındaǵı áhmiyeti.
2. Toponimikanın ámeliy áhmiyetin belgileytuǵın tiykarǵı principler.
3. Toponimika hám tábiyiy landshaftlar qorǵawı.

Temanın maqseti: Toponimika pániniń házirgi zaman ámeliy áhmiyeti, jámiyette júz berip atırǵan túrli ózgerislerdiń (siyasiy, social-ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, ilimniń rawajlanıwı) atamalarda kóriniwi, orın atamalarının ámeliy áhmiyetin izertlewdiń tiykarǵı principleri jáne de atamaların ekologiyalıq funkciyasınıń mazmun-mánisi haqqında ilimiy túsinikler beriw.

Tayanış sóz hám atamalar: atama dáwir indikatori, onıń adreslik funkciyası, mánawiy-ideologiyalıq áhmiyeti, tálim hám tárbiyalıq áhmiyeti, geografiyalıq obyektlerge atama beriw hám qayta atama beriw, atamaların ekologiyalıq funkciyası.

Izertlewler sonı kórsetedi, geografiyalıq atama – jámiyettegi real waqıyanı kórsetedi. Sol sebepli, atama geografiyalıq obyektin qaysı bir ózgesheligin ózinde jámleniwine qaramay, ol jámiyet mápleri ushın xızmet etedi. Jáne sonı da ayıp ótiw kerek, geografiyalıq atama hár qanday social hádiyse sıyaqlı, belgili bir tariyxıy dáwirde payda boladı hám olarda insaniyattın ańlaw qabiletinin evolyuciyası jámlengen. Qánigelerdin pikirinshe, hár bir atamanın salmaǵı birinshi gezekte ol menen baylanıslı bolǵan geografiyalıq obyektin qanshelli tanımálılıǵı menen belgilenedi. Atamanın tanılıwına bolsa, geografiyalıq obyektin aymaqlıq jaylasıwı, dáwir hám zamanda iyelegen abırayı sıyaqlı bir qansha basqa social - tariyxıy faktorlar da tásir kórsetedi.

Demek, geografiyalıq atamalar adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń dáslepki basqıshında social mútájlik sebepli payda bolǵan hám dáwir indikatori sıpatında, barlıq waqıtta jámiyette júz berip atırǵan túrli ózgerislerdi (siyasiy, social-ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq, ilim rawajlanıwı) ózinde sáwlelendirip baradı. Hámmemizge belgili, házirgi jámiyetke toponimika qanday ámeliy járdem kórsetiwi múmkin, degen másele kópshilikti qızıqtıradı. Belgili rus toponimisti E.M.Murzaev bul máselege itibar qaratıp, toponimikanın jámiyet rawajlanıwınıń házirgi basqıshındaǵı ámeliy áhmiyetin tómendegi bes princip tiykarında úyreniwdi usınıs etken:

Birinshisi – atamanın adreslik funkciyası. Házirgi zamanda da, uzaq tariyxıy dáwirlerde de, mánisine qaramay, geografiyalıq atamaların adamzat

jámiyeti ushın eń áhmiyetli hám zárúrlık wazıypası, onıń adreslik funkciyası esaplanǵan. Sol sebepli, hár qanday atama – geografiyalıq obyektıń jarlıǵı, oǵan birkirilgen arnawlı sóz esaplanadı.

Geografiyalıq atamanıń bul júdá áhmiyetli hám ámeliy funkciyası barlıq waqıtta bir normada úzliksiz islep turıwı tiyis. Bazıda, belgili bir aymaqta bir atamanıń bir neshe márte qaytalanıwı, orın atamasınıń adreslik funkciyasına zıyan jetkizedi. Sol qatarı, bir wálayat yamasa ásirese bir rayon kóleminde bir atama bir neshe márte qaytalansa, atama mazmun tárepten jarlılasadı hám eń áhmiyetlisi mámleket shólkemleri, transport, baylanıs, medicina, ot óshiriw sıyaqlı shólkemler jumısında aljasıqlardı keltirip shıǵaradı.

Geografiyalıq principler tiykarında jaratılǵan toponimler bir qansha abzallıqlarǵa iye. Olar arasında eń áhmiyetlisi atamalar tez-tez ózgermeydi, uzaq waqıt saqlanıp qaladı, orınıń házirgi kúnde ózgerip, umıtılıp ketken tábiyiy hám ekonomikalıq geografiyalıq ózgeshelikleri, dáslepki landshaft túri haqqında qımbatlı maǵlıwmat beredi. Geografiyalıq faktorlar tiykarında payda bolǵan atamalardıń jáne bir abzallıǵı, olardıń adreslik funkciyasın tolıq orınlawǵa imkan payda boladı, sebebi atama beriwde kóshe yamasa máhálledegi tiykarǵı, ózine tán tábiyiy yamasa ekonomikalıq-social obyektke orientir alınıp, geografiyalıq atamanıń derekshilik ózgesheligi kórinedi.

Ekinshisi – atamanıń mánawiy-ideologiyalıq áhmiyeti. Hár bir geografiyalıq atamada belgili dárejede máni hám mazmun jasırın, olardıń úyreniw insanda aldın ótken babalarına degen maqtanush sezimin oyatıp, patriotlıq tuyǵısın qalıplestiredi. Máselen, Franciyanıń Sankt-Piterburgtaǵı konsulı, diplomatiyalıq qabıl waqtında qalanıń aldınǵı hakimi V.Matvienkoǵa murajaat etip, qaladaǵı házirde Robesper ataması menen atalatuǵın kósheni, onıń aldınǵı ataması menen Franciya kóshesi dep atawdı iltimas etken. V.Matvienko hayran bolıp: «Hayranman, siz Robesperdi jaman kórseńiz» dep húrmet kórsetkende, konsul «yaq onday emes, men Franciyanı jaqsı kóremen!» dep juwap bergen.

Geografiyalıq obyektler ataması «óli» sózler emes, bálkim negizinde xalıq ómiri, tariyxı, tili hám soǵan uqsas basqa kóplegen sırlardı asırıp kiyatırǵan mánawiy azıq deregi esaplanadı. Sol sebepli, radio hám televideniye, dáwirlik baspasóz, ilimiy-izertlew mákemelerine xalıqtıń túrli qatlamlarınan qala hám awılları atamaların túsindiriwdi sorap múrajat qıladı. Qızıǵıwshılardıń qálewi esapqa alınıp, sońǵı jıllarda gazeta hám jurnallar betlerinde, ilimiy-kópshilikke arnalǵan baspalarda toponimikalıq temalarǵa tiyisli bir qansha maqalalar járiyalandı. Geografiyalıq atamalar haqqında kópshilikke arnalǵan kitaplar, toponimikalıq sózlikler, maǵlıwmatnamalar basılmaqta. Bulardıń hámmesi,

xalíqtıń, sonıń ishinde jaslardıń kamal tabıwı, sana hám oylarınıń qalıplesiwi jánede olardıń mánawiy, ideologiyalıq dárejesin kóteriwde xızmet etedi.

Úshinshisi – atamanıń tálim hám tárbiyalıq áhmiyeti. Qánigelerdiń aytıwınsha, geografiya sabaqlarında toponimikalıq maǵlıwmatlardan paydalanıw jaqsı nátiyje beredi. Toponimler mánisin túsindiriw, geografiyalıq obyektıń ózine tán ózgeshelikleri haqqında qosımsha maǵlıwmat beredi hám oqıwshılar bilimlerin bekkemleydi. Bizge belgili, geografiyalıq atamalar túrli tariyxıy sharayatlar hám tiller rawajlanıwınıń jemisi esaplanadı. Sonıń ushın da tariyxshılar, arxeologlar hám etnograflar toponimikaǵa kóbirek murajaat etpekte. Toponimist alımlar, jer planetasın ańlaw jánede ullı geografiyalıq ashılıwlar tariyxın úyreniw tikkeley toponimika menen tıǵız baylanıslı dep esaplaydı.

Sol qatarı, geografiya tariyxı da basqa pánlerge qaraǵanda toponimikaǵa kóbirek murajaat etedi. Toponimika tiykarların biliw kartograf hám topograflar ushın da júdá áhmiyetli. Filologlar til tariyxı, onıń qalıplesiw procesi, rawajlanıw basqıshları sıyaqlı mashqalalardıń sheshimin tabıwda kóbirek menshikli atlıqlarǵa, yaǵnıy til quramın basqa sózlik bólekleri menen birge tıǵız baylanısta rawajlangan toponimikalıq leksikaǵa murajaat etiwde maqsetke muwapıq dep esaplaydı.

Tórtinshisi – geografiyalıq obyektlerge atama beriw hám qayta atama beriw. Hámmemizge belgili, orın atamalarınıń ózgeriwi jánede jańa atamalarıń beriliwi turaqlı process, ol jámiyettegi ózgerislerge biyparıq emes hám kóbinese tariyxıy sharayat talabı menen ámelge asadı. Geografiyalıq atamalar arasında, insan qolı menen jaratılǵan obyektler (qala, awıl, kóshe hám taǵı basqa) atamaları kóbirek ózgeredi. Sonı da aytıp ótiw kerek, geografiyalıq atamalarıń ózgeriwge kóp tań qalıw kerek emes, zamanagóy toponimler qatnasında tariyxıy orın atamalarınan waz keshiw ulıwma jaramaydı.

Joqarıda aytıp ótilgenindey, bul process kóbirek tariyxıy waqıyalar jánede jámiyettegi siyasiy, ekonomikalıq, social, til hám basqa ózgerisler menen baylanıslı. Geografiyalıq obyektıń aldınǵı atamasın ózgeriw zárúrligi payda bolǵan jaǵdayda, hár bir jaǵdayǵa ayrıqsha jandasqan maqul, ne sebepten almasıw zárúrligi payda bolǵanlıǵı anıqlaw kerek. Orın ataması ózgerdime obyekt te onıń ataması menen baylanıslı informaciylar da ótmishke aylanadı, hár bir toponim óz dáwiriniń jemisi eken, jańa atama menen atalǵan obyekt qansha áyyemgi bolmasın, tap sonday endi ǵana payda bolǵan xalıq jasaw punktinde seziledi.

Ózbekstan ǵárezsizlikke eriskennen soń, wálayat, qala hám rayonlarda eski dúzim ideologiyası menen baylanıslı bolǵan, sovet dáwiri ideyaların

engiziwshi, hesh qanday milliy máni, ózgeshelik bildirmeytuǵın atamalar menen atalıp kelinggen júzlegen geografıyalıq obyektler atamaları ózgerildi.

Arasında, toponimniń negizgi mánisin bilmey turıp, onı ózgeritiw jaǵdayları da ushıraydı. Sonı da aytıp ótiw kerek, real ómirde atamanıń payda bolıwına tiykarǵı túrtki bolǵan sebepti anıqlamastan, onı ózgeritiw nızamǵa qayshı esaplanadı. Ózbekstan Respublikası «Geografıyalıq obyektlerdiń atamaları haqqında»ǵı Nızamında (2011-jil 12-oktyabr № URQ - 303) belgilengenindey, geografıyalıq obyektler atamalarınıń birin basqasına óz bilgeni penen almastırıwǵa jol qoyılmaydı.

Beshinshisi – atamalardıń ekologiyalıq funkciyası. Keyingi jillarda alıp barılǵan geografıyalıq izertlewlerde atamalardıń ekologiyalıq funkciyasına kábirek itibar berilmekte. Sebebi, orın atamaları hámme dáwirde zamanda qorshaǵan ortalıq ushın belgili dárejede xızmet etken. Bazıda, qoyılǵan atama sol orındı abaylap-asırawǵa, onı muqaddes biliwge, mángilestiriwge sebep bolǵan. Bunday atamalar jergilikli xalıqtıń mánawiy dúnyasınıń belgisin, olar járdeminde jer, suw, hawa, aymaqtıń flora hám faunası, bir sóz benen aytqanda, barlıq tábiyat komponentleri qorǵalǵan. Nátiyjede, geografıyalıq atamalar járdeminde átiraptaǵı tábiyat komponentlerine zıyan tiymegen, kerisinshe tábiyiy baylıqlardan aqılǵa muwapıq hám tejimli paydalanıwǵa háreket etilgen. Sonıń menen birge, toponimler xalıqtıń tınısh hám tatıw jasawı jánede xalıq jasaw orınların taza hám abat bolıwına xızmet etken.

Hámmemizge belgili, túrkiy xalıqlar áyyemnen jer hám suwdı muqaddes bilgen. Sol qatarı, suw olardıń ómiri hám xojalıq xızmetinde áhmiyetli rol oynaǵan. Etnograf alım G.P.Snesarev (1978), jazıwınsha, uzaq ótmishte házirgi Ámiwdáryanı xarezmliler Vaxsh dep ataǵan. Zardushtiylikke sıyınǵan áyyemgi xarezmlilerde hár jılı báhár máwsiminde, suw qudayı Vaxshvara hám hasıldarlıq qudayı Anaxita húrmetine, “suw bolsın, hasıl bolsın, toqshılıq bolsın” degen, jaqsı niyet penen dáryaǵa qaramal qurbanlıq etiw ádeti bolǵan.

Xalıq aymaqlıq qorǵaw usılın qollap, orın atamaları járdeminde ana tábiyattaǵı biologiyalıq kóp túrlilikti saqlap qalıwǵa, qorshaǵan ortalıqtı asırıp-abaylawǵa háreket etken. Bunday toponimler mánzildi anıq belgilewden tısqarı xalıqta joqarı etno-ekologiyalıq mádeniyattıń qalıplesiwine de xızmet etken.

Soraw hám tapsırmalar:

1. *Jámiyettiń házirgi basqıshında toponimikanıń ámeliy áhmiyeti neden ibarat?*
2. *Toponimikanıń ámeliy áhmiyetin belgileytuǵın principlerdi analizlep kóriń.*
3. *Orın atamalarınıń qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw funkciyasına túsinik beriń.*

Test tapsırmaları

1. Házirgi zamanda da, uzaq tariyxıy dáwirlerde de geografiyalıq atamalardıń eń áhmiyetli wazıypası bul onıń

- A. Ekologiyalıq funkciyası
- V. Tálim hám tárbiyalıq áhmiyeti
- S. Adreslik funkciyası
- D. Mánawiy-ideologiyalıq áhmiyeti

2. Orın atamasınıń mánawiy-ideologiyalıq áhmiyeti neden ibarat?

- A. Mánawiy azıq deregi bolıp xızmet etedi.
- V. Adamlardıń mánawiy-ideologiyalıq dárejesin joqarılatadı.
- S. Adamlardıń sana hám oylawın qáliplestiredi
- D. Jaslardıń kamal tabıwına xızmet etedi.

3. Geografiyalıq obyektin aldınğı atamasın ózgertiw zárúrligi payda bolğan jaǵdayda

- A. Tez máhálle menen kelisip ózgertiw kerek.
- V. Ataması menen baylanıslı informaciylar ótmishke aylanadı dep ózgertiw kerek.
- S. Ne sebepten almasıw zárúrligi payda bolğanlıǵın anıqlaw kerek.
- D. Hár bir jaǵdayǵa ayrıqsha dıqqat penen jandasqan maqul.

4. Geografiya sabaqlarında toponimikalıq maǵlıwmatlardan paydalanıw qanday nátiyje beredi?

- A. Toponimikalıq maǵlıwmatlardan paydalanıw artıqsha waqıttı aladı.
- V. Orın atamaları mánisin túsindiriwde payda beredi.
- S. Geografiyalıq obyektin ózine tán ózgeshelikleri haqqında qosımsha maǵlıwmat beredi.
- D. Oqıwshılar bilimin bekkemleydi.

5. Toponimler birinshi gezekte jámiyette júz berip atırǵan qanday ózgerislerdi ózinde sáwlelendiredi?

- A. Siyasiy ózgerislerdi
- V. Social-ekonomikalıq ózgerislerdi
- S. Ilimiy-texnikalıq ózgerislerdi
- D. Ilim rawajlanıwın

Ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимызни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2017. 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – 508 б.
4. Ўзбекистон Республикасиинг «Географик объектларнинг номлари тўғрисида» Қонуни. 2011 йил 12 октябрь. № ЎРҚ – 303 (Халқ сўзи газетасининг 2011 йил 13 октябрдаги № 198 (5365) сони).
5. «Географик объектларнинг номлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ географик объектларнинг номлари соҳасидаги ишларни тартибга солиш чора-тадбирлари ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 16 октябрдаги 295 сонли Қарори. – Т.: 2012.
6. Қарақалпақстан Республикасының «Географиялық объектлердиң атамалары ҳаққында»ғы Нызамы. 28-декабрь 2013-жыл. (Еркин Қарақалпақстан газетасының 18-январь 2014-жыл № 8 (19470) саны).
7. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакий. АКД. Нукус. 1966.
8. Абдурахманов А. Топонимика и этимология. – Алматы. Наука, 1975.
9. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер.-М.Наука, 1985.
10. Агеева Р.А. Страны и народы. Происхождение названий. -М.: “Наука”, 1990.
11. Беленькая В.Д. Очерки англоязычной топонимики. - М.: 1977.
12. Еремия А.И. Географические названия рассказывают. -Кишинев. 1982. - 102 с.
13. Жучкевич В.А. Общие и региональные закономерности топонимики. АДД. -Минск, 1970.
14. Жучкевич В.А. Общая топонимика. -Минск, 1980. 288 с.
15. Кораев С. Топонимия Узбекистана. -Т.: “Фан”, 1991. -130 с.
16. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Изд. 2-е, перер.идоп.: в 2-х томах. - М: “Картгеоцентр-Геоиздат”, 1999.

17. Мурзаев Э.М. Слово о карте. -М.: "Армада-пресс", 2001. - 448 с.
18. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. -М.: "Мысль", 1974. -382 с.
19. Мурзаев Э.М. География в названиях. -М.: "Наука", 1979. -166 с.
20. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. -М.: "Мысль", 1995. 304 с.
21. Низомов В.А. Топонимика. -Т.; "Шарк", 2012. -120 с.
22. Никонов В.А. Введение в топонимику. -М.: "Наука", 1965. -178 с.
23. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. -М.: 1966.-509 с.
24. Nikonov V. A. Imya i obshestvo. - М.: "Nauka", 1974. -278 s.
25. Попов А.И. Географическиеназвания. (Введение в топонимику). - М.: 1965.
26. Пospelov E.M. Топонимика в школьной географии. Пособие для учителей. -М. "Просвещение", 1981. 144 с.
27. Пospelov E.M. Географические названия мира: Топонимический словарь: около 5000 единиц. // Отв.ред. Р.А.Агеева. - М.: ООО "Изд. АСТ", 2001. -512 с.
28. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. -М.: "Наука", 1973. -366 с.
29. Суперанская А.В. Что такое топонимика? -М.: "Наука", 1985. -176 с.
30. Begaliev N.B. O'zbek etnonimlari tarixidan.-Samarqand. SamDCHTI, 2004. -90 b.
31. Begmatov E. Joy nomlari - ma`naviyat ko'zgusi. -Т.; «Ma`naviyat», 1998.
32. Bobur Zahiriddin Muhammad. Baburnama. -Т.: 1960. 368 b.
33. Hakimov Q.M. Toponimika: Darslik. -Т.: Mumtoz so'z, 2016.-368 b
34. Qoraev S. Toponimika. -Т.: 2006. -320 b.
35. Qoraev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. -Т., 2005. -238 b.
36. Интернет сайт: википедия.org
edu.uz
geo. ru
geografiya.ru
toponimika.ru

MAZMUNÍ

Kirisiw. Toponimikanıń wazıypası hám pánler sistemasındaǵı ornı.....	3
Toponimikanıń tiykarǵı rawajlanıw basqıshları.....	11
Toponimika pániniń izertlew usılları.....	23
Geografiyalıq obyektlerdi atamalaw nızamlıqları.....	32
Toponimlerdiń payda bolıw sebepleri.....	42
Toponimika hám xalıq geografiyalıq terminleri.....	51
Toponimikalıq formantlar, tipler hám modeller. Birlemshi hám ekilemshi toponimler. Qospa toponimler. Toponimiyada metafora.....	63
Geografiyalıq obyekt ornın belgilewshi toponimler. Epotoponimler. Trasonimizaciya. Rásmiy emes atamalar.....	77
Toponimler klassifikaciyası túrleri. Geografiyalıq atamalardıń stratigrafiyalıq (tariyxıy) qatlamları.....	91
Geografiyalıq kartalarda toponimlerdiń tiykarǵı konversiyalaw principleri. Toponimika hám jáhán tilleri.....	108
Geografiyalıq atamalardıń jazılıw qaǵıydaları hám grammatikalıq ózgeshelikleri. Toponimlerdi standartlastırıw mashqalaları.....	124
Geografiyalıq atamalardı qorgaw zárúrligi. Toponimikanıń jámiyettegi ámeliy áhmiyeti.....	141
Ádebiyatlar.....	153

Seitniyazov Qoshqarbay Matenovich - Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı geografiya oqıtıw metodikası kafedrası docenti, geografiya ilimleri kandidatu.

Baltabayev Omirbay Oserbayevich - Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı geografiya oqıtıw metodikası kafedrası tayanış doktorantı.

TOPONIMIKA

(oqıw - metodikalıq qollanba)

Bas redaktor: K. M. Koshanov

Tex. redaktor: A. A. Tórebekova

Korrektor: Z. B. Baltabaeva

Operator: N. Nısanbaev

Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanasında basılğan. 2021-jıl.

Buyırtpa №0242. Nusqası 100 dana. Formatı 60x84. Kólemi 9,75 b.t.

230105, Nókis qalası. P.Seytov kóshesi n\j, Reestr №11-3084